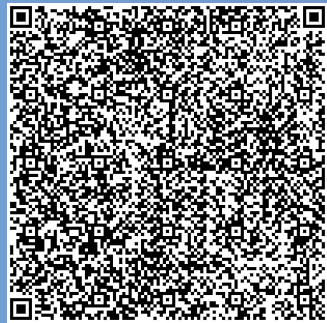

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ
КОМПЕНДІУМ

Гелена Красовська
Олексій Сухомлинов
Петро Сигеда

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ КОМПЕНДІУМ

Гелена Красовська
Олексій Сухомлинов
Петро Сигеда

ІНСТИТУТ СЛАВІСТИКИ ПОЛЬСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
ПРЕДСТАВНИЦТВО ПАН У КИЄВІ
МІЖНАРОДНА ШКОЛА УКРАЇНІСТИКИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

**Гелена Красовська
Олексій Сухомлинов
Петро Сигеда**

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ КОМПЕНДІУМ

**Київ
Талком
2020**

УДК 81'27
К78

Рецензенти:

Наталія Колесник, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича;

Анджей Контни, доктор габілітований, професор, Інститут германістики Гданського університету.

Г. Красовська, О. Сухомлинов, П. Сигеда.

К78 Соціолінгвістичний компендіум / Г. Красовська, О. Сухомлинов, П. Сигеда. — К. : Талком, 2020. — 336 с.
ISBN 978-617-7832-66-8

Метою праці «Соціолінгвістичний компендіум» є ознайомлення майбутніх соціологів і філологів, а також осіб зацікавлених цією проблематикою з основними поняттями, проблемами й методами соціолінгвістики — науки, що розвивається на стику мовознавства, соціальної психології та етнографії і вивчає проблеми, пов'язані із соціальною природою мови, її суспільними функціями, механізмом впливу соціальних чинників на мову і роллю мови в житті суспільства.

«Соціолінгвістичний компендіум» є доопрацьованим, переробленим і удосконаленим результатом наукових пошуків українсько-польського колективу вчених, які представили результати своїх напрацювань у циклі соціолінгвістичних нарисів.

УДК 81'27

Видання здійснено за підтримки
Польської академії наук

ISBN 978-617-7832-66-8

© Гелена Красовська,
Олексій Сухомлинов,
Петро Сигеда, 2020

***СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРКИ
ЛЕСІ СТАВИЦЬКОЇ***

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
СОЦІОЛІНГВІСТИКА ЯК НАУКА	11
Що вивчає соціолінгвістика?	11
Витоки соціолінгвістики	20
Статус і об'єкт соціолінгвістики	23
ОПОРНІ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ	27
Мовна спільність	27
Мовна ситуація	30
Рідна мова й суміжні поняття	35
Двомовність, багатомовність, диглосія	43
Мовний код, субкод	58
Перемикання й змішування кодів	60
Інтерференція	69
Суржик	81
Сфери використання мови	83
Комунікативна ситуація	86
Комунікативна компетенція	91
Мовна варіативність	93
Мовна норма	96
Літературна мова	98
Діалект і соціолект	101
Арго, жаргон, сленг, койне	104
Просторіччя	113
ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ	130
Володіння мовою як соціолінгвістична проблема	130
Три рівні володіння мовою	133
Національно-культурний та енциклопедичний рівні	138
НАПРЯМКИ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	143
Синхронічна соціолінгвістика	143
Діахронічна соціолінгвістика	145
Макросоціолінгвістика	149
Мікросоціолінгвістика	151
Теоретична й експериментальна соціолінгвістика	157

Соціолінгвістика і соціологія мови	161
Прикладна соціолінгвістика	163
СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ МЕТОДИ	168
Принципи відбору інформантів	170
Метод спостереження	182
Інтерв'ю як усний вид опитування	190
Різновиди анкетування	193
Види тестування	212
Письмові джерела в соціолінгвістичних дослідженнях	215
Масові обстеження	220
Методи обробки і оприлюднення даних	222
Гіпотеза — теоретичне обґрунтування	230
Методи сфер і біографічний	231
Лонгітюдний метод	234
Метод реконструкції та порівняльного аналізу	238
Соціолінгвістичні методи у практиці	239
СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ МОВНОГО СПІЛКУВАННЯ	244
Мовне спілкування в соціально неоднорідному середовищі ...	244
Соціальна регуляція мовного спілкування	249
Соціальні компоненти в семантиці слова	255
Соціальні обмеження у сполучуваності слів	263
МОВА І СУСПІЛЬСТВО	267
Функції мови	267
Залежність стану мови від стану суспільства	279
Мова як етнічна ознака	282
Мова і культура	287
Напрями мовної політики держави	292
Українська мова як складова культурного поля	295
Юридично-правовий статус державної мови в Україні	301
СКОРОЧЕННЯ	306
ДОДАТКИ	307
ЛІТЕРАТУРА	318
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	331

ПЕРЕДМОВА

Проблеми «людина і мова» та «мова і суспільство» належать до найбільш привабливих для дослідників протягом усієї історії сучасного мовознавства.

У перші десятиліття XIX ст. В. Гумбольдт започаткував напрям досліджень, який розробляв питання зв'язку мови з мисленням людини, її внутрішнім світом та культурними цінностями. У науці цей напрям одержав назву антропоцентричного, що підкреслювало пріоритети психологічного й етносоціологічного елементів у його розбудові та концентрацію уваги на людській особистості як носієві та творцеві мовної картини світу.

Розглядаючи мову як діяльність, В. Гумбольдт трактував її через поняття *energeia*, називав духом народу, що диктує людям певні закони світосприйняття.

У нерозчленованому вигляді він визначив перспективи вивчення мовної здатності людини і підкреслював, що для цього необхідно вивчати численні результати її розвитку «в різних куточках землі». Його погляд на людину-мовця, людину-творця мови і одночасно члена мовного колективу стимулював появу низки плідних ідей, розвинутих представниками психологічного напрямку (В. Штейнталь, В. Вундт, Л. Вайсгербер, О. Потебня, Г. Шпет, Л. Щерба, Г. Рамішвілі, О. Леонтьєв, Є. Тарасов, О. Шахнарович та ін.).

Проблема «мова і суспільство» активно почала розроблятися в роботах соціологічного, далі соціолінгвістичного напрямів, що розглядають мову насамперед як засіб комунікації людей у мовному колективі (Ф. де Соссюр, А. Сеше, Ш. Баллі, А. Мейє; Е. Сепір, В. Лабов, Д. Хаймс та ін.).

Розвиток радянської соціолінгвістики, що розпочався в 20-ті роки XX ст., на першому етапі був пов'язаний з іменами Л. Якубинського, Б. Ларіна, Р. Шор, Є. Поливанова, В. Жирмунського. У цей час вона, звичайно, була позбавлена прямого впливу ідей В. Гумбольдта, оскільки базувалася на історико-матеріалістичних принципах

розвитку мови і ставила перед собою практичні завдання мовного будівництва у СРСР, зумовлені необхідністю створення писемності для неписьмених народів, реформування абеток деяких мов, реорганізації освіти тощо. Іншим своїм завданням вона вважала дослідження мовних змін, що сталися в післяреволюційні часи.

Її другий етап, що тривав з початку 1960-х до середини 1980-х років, був етапом вироблення теоретичних засад для проведення національно-мовної політики в межах СРСР (В. Абаєв, Ю. Дешерієв, О. Швейцар, Л. Нікольський, В. Аврорін та ін.), аналізу проблем мовного будівництва в республіках та регіонах (М. Ісаєв, Ю. Дешерієв, В. Михальченко, Б. Хасанов, Р. Хашимов), опису мовних ситуацій в інших країнах світу (Г. Степанов, В. Гак, О. Домашнев, Ю. Жлуктенко, Т. Крюčkова та ін.). Окремі роботи, що аналізували ситуацію всередині країни, завжди мали оптимістичні висновки скоріше ідеологічного, ніж наукового характеру, проте самі фактографічні неофіційні дані, одержані шляхом анкетування, виявилися цінними для історії соціолінгвістики.

Кінець 1980-х років був останнім етапом розвитку цього напрямку, що супроводжувався зростанням національної самосвідомості та намаганням виробити новий погляд на характер мовного життя республік. У цей час відбулося відродження ідей В. Гумбольдта, які стосувались нерозривних, інтимних зв'язків людини з її рідною мовою. Детальні розробки ідеї вже йшли в пострадянський період.

Українська соціолінгвістика розвивалася в річищі тенденцій, які панували в радянській соціолінгвістиці. Основним об'єктом її дослідження була російська мова як мова міжнаціональних відносин народів СРСР.

З кінця 1980-х рр. акценти заміщуються, з'являється ряд праць, у яких розглядаються питання, що стосуються статусу української та російської мов, мовної поведінки населення, заходів мовного планування тощо. Але до цього часу не можна говорити про комплексне об'єктивне вивчення мовної ситуації, тієї, що склалася зараз, на початку третього тисячоліття, і тієї, яка була в Україні на час проголошення незалежності.

Термін «соціолінгвістика» запроваджений у 1952 році американським соціологом Х. Карріб, а у 1963 році у США було сформовано Комітет з проблем соціолінгвістики. У 70-ті роки соціолінгвістику було включено до програм вищих навчальних закладів, що й стало офіційним визнанням цієї галузі.

Соціолінгвістика набула неабиякої популярності в усьому світі, серед іншого у США (У. Уїтні, Б. Уорф, Е. Сепір), Польщі (С. Гайда, М. Глушковські, К. Фелешко, Е. Смулкова); Чехії (В. Матезіус, Й. Вахек), Франції (Ф. Брюно, А. Мейє), Швейцарії (Ш. Баллі, А. Сеше), Великобританії (Дж. Фьорс) тощо.

На сьогодні в Україні проблеми соціолінгвістики представлені науковими дослідженнями Р. Зорівчак, Л. Масенко, В. Михальченко, Л. Нагорної, М. Олікова, О. Попадинці, Л. Ставицької, С. Швачкота та ін.

Метою праці «Соціолінгвістичний компендіум» є ознайомлення майбутніх соціологів і філологів, а також осіб зацікавлених цією проблематикою з основними поняттями, проблемами й методами соціолінгвістики — науки, що розвивається на стику мовознавства, соціальної психології й етнографії та вивчає проблеми, пов'язані із соціальною природою мови, її суспільними функціями, механізмом впливу соціальних чинників на мову і роллю мови в житті суспільства.

Ознайомлення з циклом соціолінгвістичних нарисів дає читачеві чітке уявлення про те, як соціальні чинники впливають на функціонування мов, як вони відображаються в мовних структурах, як мови взаємодіють.

Метою колективної праці було:

1. Ознайомлення з найважливішими поняттями і відповідними їм термінами соціолінгвістики, звертаючи особливу увагу на те, що саме понятійний апарат цієї галузі науки визначає її міждисциплінарний статус, що окремі поняття визначаються як на основі соціальних, так і на основі мовних ознак (мовний колектив, літературна мова тощо); що основні операційні одиниці співвідносяться, з одного боку, з певним рівнем мовної

структури, а з іншого — з варіюванням соціальної структури або соціальних ситуацій.

2. Представлення основних методів соціолінгвістичних досліджень.

3. Формування, розширення та поглиблення знань та уявлень читачів з низки важливих понять власне соціології.

Ця книга є колективною працею українських та польських учених, які взяли за основу фундаментальну працю: «Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика: Учебник для вузов (М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. — 439 с.).

Звичайно, ми використали також найвагоміше й найцінніше з того, що видано з соціолінгвістики в Україні й Польщі, зокрема книгу Наталії Шумарової «Основи соціолінгвістики» [228], а також монографію Гелени Красовської «Польські горяни на Карпатській Буковині» [216]. Обидві книги написано й видано польською мовою.

Отже, пропоновані нами нариси з соціолінгвістики є синтезом всього, що зроблено в цій царині науковцями зі східної частини Європи, східнослов'янськими й, почасти, західнослов'янськими вченими.

В українському (як і в польському) мовознавстві немає жодної аналогічної праці, в якій би було показано на матеріалі державної мови, як «соціальне» «вмонтовано», «вживлено» в самий механізм мови, зокрема в її лексико-семантичний ярус, тому нам довелося користуватись роботами і російських дослідників.

Варто згадати, що переклад усіх цитат з російської, англійської та польської мов українською, а також з польської на російську зроблений авторським колективом. Тому в тексті посібника ми додатково це не вказуємо. І лише деякі цитати з російської мови не перекладено нами українською з метою збереження специфічного колориту. Ми залишали без перекладу й ті російськомовні цитати, які слугували безпосередньою мовною ілюстрацією для тих або інших соціолінгвістичних явищ.

Праця охоплює майже всі розділи соціолінгвістики: основні її поняття, її найважливіші проблеми, її стикові аспекти: соціологія, соціальна психологія, демографія тощо; напрямки соціолінгвістичних досліджень, її методи, а практична соціолінгвістика представлена окремим блоком.

«Соціолінгвістичний компендіум» є доопрацьованим, переробленим і удосконаленим результатом наукових пошуків українсько-польського колективу вчених, які представили результати своїх напрацювань у посібнику для студентів у 2007 році (Антошкіна Л. І., Красовська Г. М., Сигеда П. І., Сухомлинов О. М. Соціолінгвістика: Навчальний посібник. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. — 355 с.).

СОЦІОЛІНГВІСТИКА ЯК НАУКА

Що вивчає соціолінгвістика?

Відомо, що існує чітка закономірність: середовище, в якому живе людина, впливає на її мовленнєві навички. Найбільш podatливою до такого впливу є дитина. Проте й дорослі засвоюють, нерідко неусвідомлено, мовні особливості оточення — членів родини, друзів, товаришів.

Різні впливи соціального середовища на мову й мовну поведінку людей і вивчає соціолінгвістика (це є найпростіша дефініція цього поняття, про наукову дефініцію сказано нижче).

«Чиста» або «просто» лінгвістика аналізує сам мовний знак: його звукову й зовнішню, матеріальну оболонку; його значення (тобто його внутрішній зміст, що вже само собою не є матеріальним і не діє на наші органи чуття); сполучуваність з іншими знаками; його зміни в часі. Соціолінгвістика наголошує саме на тому, як використовують мовний знак люди: «Всі однаково чи по-різному, залежно від свого віку, статі, соціального становища, рівня й характеру освіти, конфесійної приналежності, від рівня загальної культури тощо?».

Щоб різниця в завданнях, що стоять перед соціо- і «просто» лінгвістикою, стала наочною й виразною, розглянемо приклади. Скажімо, кожному, хто говорить російською, відоме слово *добыча*. Описуючи його з точки зору «чистої» лінгвістики, варто вказати наступне: іменник жіночого роду, першої відміни, назва неживого предмета (неістота), у формах множини не вживається (тобто, висловлюючись науково, парадигма цього іменника складається з однієї підпарадигми — однини, точніше — тільки з однини; підпарадигма множини відсутня), трискладове, з наголосом на другому складі в усіх відмінкових формах, означає дію, на яку вказує дієслово *добывают* (*добыча угля*) або ж результат дії (*Добыча составила полторы тысячи тонн* або в іншому значенні: *Охотники вернулись с богатой добычей*).

Соціолінгвіст відзначить ще й такі властивості цього іменника: у мові гірників воно має наголос на першому складі: *дб́быча* і вживається як в однині, так і в множині: *несколько дб́быч*.

Такі професійно обумовлені відхилення від звичних форм слова (словоформ) — предмет вивчення соціолінгвістики.

І подібних фактів, один з яких ми щойно навели, у сучасній російській мові є чимало. Вони зафіксовані в окремих лексикографічних працях, зокрема в «Орфоепічному словнику російської мови» [104]. І хоча його видано 12 років тому, ми не думаємо, що він застарів: адже орфоепічні норми є стійкими й змінюються дуже повільно. У «Передмові» цього словника йдеться про деякі позначки (рос. *пометы*) соціолінгвістичного характеру (хоча самі автори такий епітет не використовують): «Решта позначок, що застосовуються у словнику, що не є заборонними, оцінюють або варіанти, характерні для якоїсь особливої сфери функціонування літературної мови, або професійні сфери вживання. Ці позначки, що подаються в словнику на підставі певної кількості зафіксованих фактів, за вичерпний характер яких укладачі не можуть ручатися (та й навряд чи до них взагалі такий критерій є застосовним), носять менш строгий характер (що відбивається і в деякій свободі їхнього словесного оформлення). Наведемо декілька прикладів» [104, 6].

Нас більше цікавлять варіанти, що характеризують професійні сфери вживання:

дубляж, -а || в *профессион. речи* дубляжа́

амміа́к, -а || у *химиков* аммиака́

шприц, -а, мн. -ы, ев || у *медиков* ед. шприца́, мн. **ш**, -ов

флѐйтовый, -ая, -ое || у *музыкантов* флейто́вый

маяк, маяка́ || у *моряков* мая́ка» [Там же.].

А ось інший приклад.

У мові моряків словом *конец* (рос.) називають канат. Соціолінгвіст, що вивчає подібні факти, не мине ось такий коментар до слова *конец*, який наводить у спогадах про *Бориса Житкова* Корній Іванович Чуковський. Чуковський і Житков (це сталося за часів їхньої молодості, в Одесі) опинились у розбурханому морі у вутлім човнику, і вітер погнав їхній човен на хвилеріз.

«Житков с изумительным присутствием духа прыгнул с лодки на мол, на его покатую, скользкую стену и вскарабкался на самый гребень. Оттуда он закричал мне:

— Конец!

«Конец» — по-морскому канат. Житков требовал, чтобы я кинул ему веревку, что лежала свернутой в кольцо на носу, но так как в морском лексиконе я был еще очень нетверд, я понял слово «конец» в его общем значении и завопил от предсмертной тоски...» (К. Чуковский «Современники»).

Подібні відмінності можуть обумовлюватись не тільки професією, а й, наприклад, характером освіти: одна справа — «технар» (рос.), людина, що закінчила технічний інститут, й інша — «гуманитарий» (рос.), скажімо, філолог або історик. У них різні мовні схильності (уподобання), різні мовленнєві пристрасті й навички. У сучасному російському суспільстві, наприклад, мовлення технічної інтелігенції більше, ніж мовлення інтелігенції гуманітарної, зазнає впливу жаргону: у ньому нерідко можна почути слова й вирази типу: *клёво, он на меня нагнал* ('наговорил плохого'), *хипово, доходяга, задрали* ('надоели'), *лопухнуться, лажа, тормоз* ('тупица'), *офонарели* ('обнаглели'), *а я гребу?* ('а я знаю?'), *стоять на ушах, наезжать на кого-либо, качать права* тощо.

Люди однієї професії або одного вузького кола спілкування нерідко утворюють досить замкнені групи, які виробляють свою мову. У давнину був відомий жаргон офенів (рос. офеней) — бродячих (мандрівних) торговців, які своєю незрозумілою для невтаємничених манерою мовлення ніби відгороджувались від усього світу, зберігаючи потай секрети свого промыслу.

І в Україні дуже давно існували таємні мови. Одна з них, щоправда, згасаюча, живе й досі. У селі (чи містечку) Нова Вижва Волинської області й до сьогодні збереглася таємна мова ремісників, що шили кожухи, — кожухарів. Мова шнайдерів (так її називали колись: це слово запозичене з німецької — *sneiden* 'шити' *der Sneider* 'кравець'); і саме кожухарське ремесло прийшло сюди з Німеччини, від німецьких майстрів) виникла у XVI столітті.

І зараз її називають — «шнайдерка». Цей професійний діалект налічує зараз дець майже 150 слів. У 30-ті роки ХХ ст. кожухарська справа (кожухарство) стало занепадати і зовсім змаліло, тобто звелося нанівець. Сьогодні *по-шнайдерськи* можуть розмовляти тільки поодинокі мешканці Нової Вижви — представники старшого покоління (здебільшого люди похилого віку).

Мабуть, цей факт став відомий зовсім недавно, тому що ані в тлумачних, ані у двомовних, ані в орфографічних та інших словниках української мови германізмів *шна́йдер*, *шнайдерка* та похідних від них слів типу *шнайдерський*, *по-шнайдерськи* немає. Ми переконані, що їх варто уносити до лексиконів, зокрема до «Етимологічного словника української мови», що виходить зараз «у світ» у семи томах.

У наш час мова програмістів і всіх тих, хто професійно має справу з комп'ютером, також перетворилася у своєрідний жаргон: монітор у них іменується *глазом* (рос.), диски — *блинами* (рос.), користувач — *юзером* (рос.), комп'ютер — *кампи́ком* (*кампик*) (рос.) тощо.

Елементи таких жаргонів — слова, звороти, синтаксичні конструкції, особливості вимови й словозміни — відіграють роль не лише засобів, що передають інформацію, а й своєрідних символів: за ними упізнається своя для даної групи людина, а за їхньою відсутністю — «чужак». Вивчення групових мов, мовленнєвої поведінки людини, як члена певної групи, — пряма справа соціолінгвістики.

У кожній мові є різні форми звертання до співбесідника. В українській мові є дві основні форми: на «*ты*» й на «*вы*». До незнайомої і малознайомої людини потрібно звертатися на «*вы*» (так само — до старших за віком, навіть і до знайомих), а звертання на «*ты*» — знак більш близьких, теплих стосунків. Вивчення соціальних умов, що впливають на вибір форми особистого звертання (і, крім того, вітань, вибачень, прохань, прощання тощо), — також коло інтересів соціолінгвістики. Російський мовний етикет — лише один, причому порівняно простий, приклад з цієї області. В інших мовах, наприклад, у японській і ко-

рейській, існують набагато складніші правила ввічливого звертання до співбесідника (про них сказано нижче).

Різні ситуації спілкування вимагають використання різних мовних засобів. Це добре розуміли задовго до народження соціолінгвістики. О. С. Пушкін писав: «В обществе вы локтем задели соседа вашего, вы извиняетесь, — очень хорошо. Но, гуляя в толпе под качелями, толкнули лавочника — вы не скажете ему: «*Mille pardons!*»¹. Вы зовёте извозчика — и говорите ему: «*Пошел в Коломну*», а не — «*Сделайте одолжение, потрудитесь свезти в Коломну*».

За спостереженнями одного вчителя, до революції на Дону діти в школі вживали прислівник *здесь*, удома ж треба було казати *тут*: *здесь* сприймалося корінними носіями донського говору як міське, чуже, на відміну від свого *тут*. Це приклади мовленнєвих відмінностей залежно від умов спілкування.

У кожній ситуації людина може займати різну позицію: бути співрозмовником «на рівних» або ж відчувати свою віщість над партнером з комунікації (або ж, навпаки, свою підлеглість йому). Спілкуючись один з одним, люди ніби виконують різні ролі: батька, чоловіка, сина (у сім'ї), начальника, підлеглого, товариша по службі (у службових обставинах), пасажера й кондуктора, покупця і продавця, лікаря і пацієнта тощо. Тип ролі обумовлює характер мовлення й мовленнєвої поведінки: з батьком говорять не так, як з однолітком, з викладачем у вузі інакше, ніж з продавцем, наказові конструкції в устах лікаря є природними, коли він виконує свою службову роль (*Дихайте! Затамуйте подих! Роздягніться!*), і недоречними, коли він, наприклад, їде в автобусі або ж знаходиться в іншій подібній ситуації.

Один з авторів цього посібника (П. І. Сигеда) їхав якось у маршрутному таксі в Бердянську. У маршрутці сидів один пасажир спереду, повернений спиною до водія. Щось дуже важке лежало в мішку на пустому сидінні, — це був його вантаж. Молодому чоловікові було десь, може, років під 30. Він був височенний на зріст, і, як кажуть у народі, «широка кость»: кремезний, добре вгодований і, мабуть, натренований, з міцними великими м'язами.

¹ Тысячу извинений! (франц.).

Одягнений був у спортивний костюм і легку куртку (це було восени). Він усім своїм виглядом: і гладко виголеним майже усміхненим обличчям, і своєю самовдоволеністю привертав до себе увагу пасажирів, що були в маршрутці. Словом, цей молодик дуже вирізнявся з-поміж усіх присутніх у маршрутці людей. І він сам, мабуть, розумів, що не такий, як усі. Готуючись до виходу, він легко узяв під пахву свій важкий пакунок, мов пухову подушку, і, виходячи з автобусу, сказав водієві: «Спасиб**о́**нс». Це замість «Спасибо!» (рос.). Мовляв, раз я не такий, як усі, нехай і мова моя буде дещо іншою. Мабуть, це жаргонне слівце.

А ось іще один яскравий приклад, який ілюструє як, залежно від ситуації, людина (мовець, індивід) може займати різну позицію, виконуючи різні ролі (до того ж, коли ця людина — професійний кіноактор!).

Галина Відова розповідає про інтерв'ю, яке вона взяла в народного артиста СРСР Ролана Бикова в 1998 році. Вона пише: «Раптом на столі Бикова задзвонив телефон, хоча він просив свою помічницю під час інтерв'ю на нього не перемикає. Він терпів, терпів, а потім зняв слухавку: «Алло! Я занят, дєточка. К факсу сейчас подойдут, солнышко».

— Якщо б мені сказали «солнышко», я б усе зробила, на крилах би полетіла...

— Я не завжди такий. Я ж бо кінорежисер. Коли мені треба сказати не «солнышко», знаходжу слова... Адміністративно-господарською мовою. Знаєте анекдот? Питають: «Якою мовою володієте?» — «Трьома: адміністративно-господарською, м^атірною і російською зі словником». — «Тоді не трьома, а двома, бо адміністративно-господарська й м^атірна² — одне й те ж саме».

² В українській мові, за нашими спостереженнями, цей прикметник вживається дуже й дуже рідко. Тому вважаємо за доцільно пояснити його значення. Інтерв'ю, як читач уже й зрозумів за висловлюванням, яке ми не перекладали, проходило (й надруковане) російською мовою. У російському тексті є слово «матерный» («язык»). У тритомному «Російсько-українському словнику» знаходимо: «**м^атерный** *прост.* м^атірний; ~**ая** **брань** м^атірщина, матюкі, -ів» [123, 657]. Позначка *прост.* означає «просторечное слово (выражение)» [Там же: XXIII].

Отже, текст у мене може бути різний, залежно від ситуації. А ситуації бувають суворі, оскільки кінематограф — це ж суспільний зріз. Коли ти працюєш з водієм — він твій друг, коли з освітлювачем — він твій друг. Є люди, яких називають «вовками» (рос. «волками»). Це напівбомжі, які весь час чергують біля знімального майданчика — може, щось треба буде принести або продати й за це щось заробити. Тому режисер спілкується і з композитором, і з поетом, і з «вовком». І розмовляє всіма мовами» [28, 9].

Уява про те, в яких ситуаціях, під час виконання яких ролей якою мовою потрібно говорити, формується у міру того, як дитина поступово перетворюється на дорослу людину. Цей процес називається мовною соціалізацією, тобто мовним «входженням» у суспільство. І його вивчає соціолінгвістика.

Є суспільства (держави, країни, області й території), де використовуються не одна мова, а дві або декілька. Часто одна з них — державна і в цьому сенсі загальнообов'язкова: якщо ти хочеш нормально жити в цьому суспільстві, спілкуючись з іншими людьми, з владою, просуваючись соціальними сходами, ти мушиш знати державну мову. Інші існуючі в даному суспільстві мови — це, зазвичай, рідні мови людей, об'єднаних у ті або інші етнічні групи, або мови людей, що утворюють цілі народи (такий стан, наприклад, спостерігаємо в багатьох країнах сучасної Африки). Функціонуючи в тісному сусідстві одна з одною, різні мови, що обслуговують те або інше суспільство, можуть змішуватись, набуваючи різних проміжних форм: піджини, креольські мови тощо. У процесі творення і функціонування подібних мов соціолінгвістику цікавлять соціальні та ситуативні умови, в яких вони використовуються і взаємодіють одна з одною.

Бувають суспільства, де використовуються дві мови. Водночас майже кожен член суспільства може говорити обома мовами: зазвичай одна — рідна, а друга — державна. Процес мовної соціалізації в цьому випадку ускладнюється: дитина має засвоїти різновиди мови і зрозуміти, коли і які з них варто використовувати, увібрати у свою свідомість механізми перемикання з однієї мови на іншу.

Питання співіснування двох мов (або кількох) в одному суспільстві — компетенція соціолінгвістики.

Питання державного регулювання мовних процесів (мовна ситуація, мовна політика, мовне планування, мовне будівництво, соціолінгвістичне прогнозування тощо) також знаходяться у сфері компетенції соціолінгвістики.

Сучасна соціолінгвістика розвивається бурхливо, у різних напрямках. Її розвиток тісно пов'язаний з такими науковими дисциплінами, як психолінгвістика (наука про індивідуальні особливості засвоєння мови і володіння нею), соціологія, соціальна психологія, демографія, етнографія та рядом інших.

Отже, соціолінгвістика — це галузь мовознавства, яка вивчає закономірності розвитку й існування мови, що визначаються конкретними соціальними умовами життя суспільства.

Професор М. П. Кочерган дає наступне визначення цій науці: «**Соціолінгвістика** — наука, яка вивчає проблеми, пов'язані із соціальною природою мови, її суспільними функціями, механізмом впливу соціальних чинників на мову і роллю мови в житті суспільства» [67, 176].

Весь комплекс соціолінгвістичних проблем, на думку вченого, «у загальному вигляді можна звести до таких питань: 1) як соціальний чинник впливає на функціонування мов; 2) як він відображається на мовній структурі; 3) як мови взаємодіють» [67, 176].

Таке ж за своєю суттю визначення (мабуть, М. П. Кочерган узяв його за основу, даючи своє визначення цій науці) ми знаходимо у О. Д. Швейцера, автора статті «Соціолінгвістика» у «Лінгвістичному енциклопедичному словнику»: «Соціолінгвістика (соціальна лінгвістика) — наукова дисципліна, що розвивається на стику мовознавства, соціології, соціальної психології й етнографії і вивчає широке коло проблем, пов'язаних з соціальною природою мови, її суспільними функціями; механізмом впливу соціальних чинників на мову і тією роллю, яку відіграє мова в житті суспільства» [86, 481–482]. Деякі з цих проблем (наприклад, «мова й суспільство») розглядаються в межах загального

мовознавства. Проте Ніна Борисівна Мечковська вбачає предмет соціолінгвістики в його саме такому широкому розумінні: «Це «Мова й суспільство», тобто всі види взаємовідношень між мовою і суспільством (мова й культура, мова й історія, мова і етнос, і церква, і школа, і політика, і масова комунікація тощо)» [91, 5]. Є й таке визначення цієї наукової дисципліни: соціолінгвістика — це мовознавча дисципліна, що вивчає суспільну обумовленість виникнення, розвитку та функціонування мови, вплив суспільства на мову та мови на суспільство (див. [61, 88]).

За К. Полянським, польським вченим, соціолінгвістика це: «Дисципліна, що вивчає роль мови в суспільстві, а також взаємозалежність мовних явищ і суспільної структури, тобто розглядає мову в усій її диференційованості щодо структури суспільства. Сама назва її виникла десь біля 1950 року в США, але проблематику, яка визначається нині як соціолінгвістична, займалися вже в XIX столітті, передусім у вигляді діалектологічних досліджень. Наука з пограниччя мовознавства й соціології; попередницею соціолінгвістики була **соціологія мови**» [195, 498–499]. Так, у польському «Словнику мовознавчої термінології» Збігнева Голомба, Адама Хайнца та Казімежа Полянського, виданому у Варшаві в 1970 році (зараз цей словник є бібліографічним раритетом), знаходимо словникову статтю «Соціологія мови». Прочитуємо її: «**Соціологія мови** — допоміжна наука мовознавства, яка займається дослідженням суспільних умов функціонування мови, наскільки та якою мірою суспільні чинники, отже, зміни в культурі й структурі суспільства, впливають на еволюцію й формування окремих мовних елементів і мовної системи взагалі. Особливо ж мова йде про: 1) еволюцію, обумовлену змінами в суспільних утвореннях та інституціях, 2) еволюцію, що виникла з суспільних умов сприйняття мови слухачем, таких, як середовище або вплив традиції іншої мови» [200, 524–525].

Витоки соціолінгвістики

Те, що мова є далеко не одноманітною в соціальному відношенні, відомо давно. Одне з перших зафіксованих спостережень, що свідчить про це, відноситься ще до початку XVII ст. Гонсало де Корреас, викладач Саламанкського університету в Іспанії, чітко розмежовував соціальні різновиди мови: «Слід зазначити, що мова має, крім діалектів, які є в провінції, деякі різновиди, пов'язані з віком, станом та майном жителів цих провінцій: існує мова сільських жителів, простолюдинів, городян, знатних панів і двірських (челяді), вченого-історика, старця, проповідника, жінок, чоловіків і навіть малих дітей» [цит. за: 147, 22].

Це напрямок досліджень у мовознавстві, що підкреслює, акцентує суспільний характер мови. Його попередником (предтечою) вважають американського мовознавця В. Д. Вітні (Уітні) (1827–1894). Він визначав мову як витвір суспільства, на який індивід (особистість) може впливати тільки пропорційно до ролі, яку він відіграє в суспільстві. Ще далі дослідження в цьому напрямку спонукав Фердинанд де Соссюр, який, опираючись на соціологічну теорію французького соціолога й філософа Е. Дюркгейма (1858–1917), провів розрізнення між мовою (*langue*) як суспільною стороною мови і мовленням (*parole*) як її стороною індивідуальною. Соціологічний погляд на мову перейняв від Соссюра його учень Антуан Мейє, який підкреслив необхідність вивчення зв'язків між суспільними фактами мови, що виявляються в територіальній і суспільній диференціації мови. Суспільний характер мови підкреслював у своїх працях також французький мовознавець Ж. Вандрієс (1875–1960) (див. [195, 498–499]).

Термін «соціолінгвістика» увів до наукового обігу в 1952 році американський соціолог Г. Каррі [186]. Чи означає це, що наука про соціальну обумовленість мови зародилася на початку 1950-х років? Ні. Корені соціолінгвістики більш глибокі, і шукати їх варто не в американському науковому ґрунті, а в європейському і, зокрема, у російському.

Лінгвістичні дослідження, що враховують обумовленість мовних явищ явищами соціальними, з більшою чи меншою інтенсивністю стали проводитись уже на початку минулого (XX) століття у Франції, Росії, Чехії.

Науковий простір соціолінгвістики (дослідження мовлення у зв'язку з соціальним контекстом) уперше окреслили ще в 1929 році науковці Празького лінгвістичного гуртка, які, представивши мову у вигляді певної функціональної системи, зосередили увагу на мовних контактах, змішуванні мовних систем у міських мовах тощо. Близько до визначення предмета соціолінгвістики підійшов у своїх «Нарисах із загального мовознавства» (1959) визначний український мовознавець Леонід Арсенович Булаховський, який запропонував власне бачення «соціології мови», зосередженої на соціальних чинниках розвитку мов і ролі економічних факторів у процесах мовної інтеграції, проблемах двомовності тощо.

Інші, ніж у США, наукові традиції обумовили ситуацію, за якої вивчення зв'язків мови із суспільними інститутами, з еволюцією суспільства ніколи принципово не відділялось у цих країнах від «чистої» лінгвістики. «Оскільки мова можлива тільки в людському суспільстві, — писав І. О. Бодуен де Куртене, — то, крім психічної сторони, ми повинні відзначати в ній завжди сторону соціальну. Основою мовознавства має слугувати не тільки індивідуальна психологія, а й соціологія» [20, 14–15]³.

Таким визначним ученим першої половини XX ст., як І. О. Бодуен де Куртене, Є. Д. Поливанов, Л. П. Якубинський, В. М. Жирмунський, Б. О. Ларін, О. М. Селіщев, Г. О. Винокур у Росії, Ф. Брюно, А. Мейє, П. Лафарг, М. Коен у Франції, Ш. Баллі і А. Сешее у Швейцарії, Ж. Вандрієс у Бельгії, Б. Гавранек, А. Матезіус у Чехії та іншим, належить низка ідей, без яких сучасна соціолінгвістика не могла б існувати. Це, наприклад, ідея про те, що всі засоби мови розподілені за сферами спілкування, а поділ спілкування

³ Цитату взято зі статті В. В. Виноградова «И. А. Бодуэн де Куртенэ», що міститься у цьому ж збірнику [20, 6–20].

на сфери має значною мірою соціальну обумовленість (Ш. Баллі); ідея соціальної диференціації єдиної національної мови залежно від соціального статусу її носіїв (праці російських і чеських мовознавців); положення, згідно з яким темпи мовної еволюції залежать від темпів розвитку суспільства, а в цілому мова завжди відстає в змінах, що відбуваються в ній, від змін соціальних (Є. Д. Поливанов); розповсюдження методів, що застосовувалися у вивченні сільських діалектів, на дослідження міста (Б. О. Ларін); обґрунтування необхідності соціальної діалектології поряд з діалектологією територіальною (Є. Д. Поливанов); важливість вивчення жаргонів, аргі та інших некодифікованих сфер мови для розуміння внутрішнього устрою системи національної мови (Б. О. Ларін, В. М. Жирмунський, Д. С. Ліхачов) та ін.

Варто зазначити, що на відміну від праць першої третини ХХ ст., значною мірою абстрактних, так би мовити, умоглядних, таких, що не опиралися на більш чи менш конкретний мовний матеріал (винятком є, мабуть, роботи О. М. Селіщева — див., наприклад, [133], проте вони й слабкіші за інші в теоретико-лінгвістичному відношенні), у сучасних соціолінгвістичних дослідженнях, у тому числі й американських, дуже виразним є прагнення до поєднання ретельної теоретичної розробки і конкретного аналізу соціально-мовних зв'язків та залежностей.

Характерною рисою соціолінгвістики другої половини ХХ століття є перехід від праць загального плану до експериментальної перевірки пропонованих гіпотез, математично вивіреного опису конкретних фактів. На думку одного з представників американської соціолінгвістики Дж. Фішмана, на сучасному етапі вивчення мови під соціальним кутом зору характеризується такими рисами, як системність, строга спрямованість збирання даних, кількісно-статистичний аналіз фактів, тісне переплітання лінгвістичного й соціолінгвістичного аспектів дослідження [196, 10].

Водночас превалює синхронічний аспект, аналіз зв'язків між елементами структури мови й елементами структури сус-

пільства; у працях попереднього періоду часто постулювалась сполучуваність еволюції мови з еволюцією суспільства, тобто для цих праць був характерний діяхронічний аспект (про розрізнення синхронічної і діяхронічної соціолінгвістики).

Розрізняють два аспекти соціолінгвістичних досліджень — перший зосереджує увагу на впливі соціальної структури суспільства на мову, другий — на мові як факторі впливу на соціум.

Сучасна українська соціолінгвістика віддає перевагу вивченню мовної особистості як представника певної групи, вбачаючи своє завдання в аналізі й моделюванні мовної ситуації, дослідженні різних утілень мови (ідіомів) та їхньої комунікативної потужності, каналів і можливостей впливу держави на мовну ситуацію. За Н. П. Шумаровою, «вона вивчає всі сфери, де функціонує мова, але крізь призму людини» [175]. У фокусі уваги соціолінгвістів — мовна компетенція особистості, тобто знання мови і вміння нею користуватися. А також комунікативна компетенція, тобто вміння враховувати соціокультурні параметри спілкування. Ними, зокрема, розробляються механізми аналізу ступеня вкоріненості у свідомість громадян стереотипів дезінтегрованості по лінії «Захід — Схід», «місто — село», «українськомовні — російськомовні», «православні — греко-католики» тощо [163].

Статус і об'єкт соціолінгвістики

Вже з самої назви наукової дисципліни — *соціолінгвістика* — видно, що вона виникла на стику двох наук — соціології і лінгвістики. Міждисциплінарний характер соціолінгвістики визнає чимало вчених (див., наприклад [207], [69] та ін.)

Міждисциплінарний характер соціолінгвістики визнає і О. Д. Швейцер. Він вважає, що такий її статус знаходить відбиття в понятійному апараті, який нею використовується. «Так, — зазначає він, — мовний колектив, що розглядається як початкове поняття соціолінгвістичного аналізу, визначається на

основі як соціальних, так і мовних ознак (наявність соціальної взаємодії та єдність мовних ознак). Основні операційні одиниці соціолінгвістичного дослідження — соціолінгвістичні змінні — характеризуються співвіднесеністю, з одного боку, з певним рівнем мовної структури (фонологічним, морфологічним, синтаксичним, лексико-семантичним), з іншого — з варіюванням соціальної структури або соціальних ситуацій» [86, 481]. Однак саме по собі це визнання не дає відповіді на запитання: чого більше в цій науці — соціології чи лінгвістики? Хто займається нею — професійні соціологи чи професійні мовознавці (згадаймо, що першим використав термін «соціолінгвістика» соціолог)?

Варто відразу ж наголосити: сучасна соціолінгвістика — це галузь мовознавства. Поки ця галузь тільки формувалась, ставала на ноги, можна було сперечатися про її статус. Але зараз, на початку ХХІ ст., коли в соціолінгвістиці не тільки визначились об'єкт, цілі й завдання дослідників, а й одержано помітні результати, цілком явною є мовознавча природа цієї науки. Інша справа, що соціолінгвісти запозичували чимало методів у соціологів (ось воно — «соціо-»), наприклад, методи масових обстежень, анкетування, усних опитувань та інтерв'ю. Проте, запозичуючи в соціологів ці методи, соціолінгвісти використовують їх творчо, стосовно до завдань вивчення *мови*, а крім того, на їхній основі виробляються власні методичні прийоми роботи з мовними фактами й носіями мови.

Головною темою соціолінгвістичних досліджень є відношення *мова* — *суспільство*. Багато вчених звертали увагу на те, що мовна практика — як у виконанні особистості, так і ширшого суспільного середовища — має бути більш всебічно висвітлена з соціального погляду і поставлена у відповідні теоретичні рамки. Фундаментом соціолінгвістичних досліджень є переконання, що мова набирає розмаїтих форм залежно від того, хто нею говорить, з ким говорить і з якою метою говорить [210, 329–343].

Один із засновників сучасної соціолінгвістики американський дослідник Вільям Лабов визначає соціолінгвістику як науку, що вивчає «мову в її соціальному контексті» [80]. Тобто увага соціолінгвістів звернена не на власне мову, не на її внутрішню будову, а на те, як користуються мовою люди, що утворюють те або інше суспільство. Разом з тим враховуються всі чинники, які можуть впливати на використання мови, — від різних характеристик самих мовців (їхнього віку, статі, рівня освіти й культури, виду професії тощо) до особливостей конкретного мовленнєвого акту. «Ретельне й точне наукове описання певної мови, — зазначав Р. Якобсон, — не може обійтись без граматичних і лексичних правил, які торкаються наявності чи відсутності розбіжностей між співбесідниками з точки зору їхнього соціального стану, статі чи віку; визначення місця таких правил у загальному описі мови є складною лінгвістичною проблемою» [181, 382].

На відміну від породжуючої лінгвістики, представленої, наприклад, у працях Н. Хомського (див. [161, 9]), соціолінгвістика має справу не з ідеальним носієм мови, який породжує тільки правильні висловлювання даною мовою, а з реальними людьми, які у своєму мовленні можуть порушувати норми, ламати їх, помилятись, змішувати різні мовні стилі тощо. Важливо зрозуміти, чим пояснюються всі подібні особливості реального використання мови.

Інакше кажучи, у соціолінгвістичному підході до мови об'єктом вивчення є функціонування мови; її внутрішня структура приймається як певна даність і спеціальному дослідженню не підлягає (за винятком випадків, коли соціальне укорінюється в тканину мови і є компонентом будови мовних одиниць).

А який же об'єкт соціолінгвістики в суспільствах, де функціонують дві, три мови, багато мов? У цьому випадку соціолінгвіст має дослідити механізми функціонування декількох мов у їхній взаємодії: в яких сферах соціального життя вони використовуються? Які відносини між ними за статусом і функціями? Яка мова «верховодить», тобто є державною чи офіційно прийнятою як

основний засіб спілкування, а які змушені задовольнятися роллю родинних і побутових мов? Як, за яких умов і в яких формах виникають дво- і багатомовність? Відповіді на ці запитання — компетенція соціолінгвістики.

Отже, об'єкт соціолінгвістики — мова в її функціонуванні. А оскільки мова функціонує в суспільстві, яке має певну соціальну структуру, постільки й можна вести мову про соціолінгвістику як про науку, що досліджує мову в соціальному контексті (формула Вільяма Лабова).

ОПОРНІ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Як і будь-яка інша самостійна наука, соціолінгвістика оперує деяким набором специфічних для неї понять (і відповідних їм термінів).

Мовна спільність

На перший погляд, поняття мовної спільності не потребує роз'яснень — це спільність людей, які говорять даною мовою. Однак насправді такого розуміння недостатньо. Наприклад, французи, які живуть у Франції, і канадці, що розмовляють по-французьки, не становлять однієї спільноти. Не можна об'єднати в одну мовну спільність англійців і американців (хоча ті й ті говорять по-англійському), іспанців і жителів Латинської Америки, які послуговуються іспанською мовою і т. д. Мова одна й та ж сама (або, строго кажучи, майже одна й та ж), а спільності різні.

З іншого боку, чи утворюють різні мовні спільності люди, які живуть в одному місті, працюють на одних і тих же самих підприємствах, але які мають як рідні різні національні мови, — наприклад, росіяни, татари, українці?

Саме у вивченні другого виду явищ — дво- і багатомовності за спільності соціального життя — й виникла необхідність у понятті «мовна спільність» (варіант: «мовна спільнота»): за допомогою цього поняття дослідник визначає соціальні межі, в яких функціонує одна мова або декілька мов, що взаємодіють одна з одною.

Мовна спільність — це сукупність людей, об'єднаних спільними соціальними, економічними, політичними й культурними зв'язками, людей, які здійснюють у повсякденному житті безпосередні й опосередковані контакти поміж собою і з різними соціальними інститутами за допомогою однієї мови або різних мов, розповсюджених у цій сукупності.

Казімеж Фелешко визначає комунікативну спільність (ширше — спільноту) як групу, що зберігає згуртованість, цілісність, єдність завдяки частим та регулярним зразкам (шаблонам) соціальної взаємодії (соціального взаємовпливу) на засадах диференціації (етнічної, ідеологічної, релігійної, економічної, культурної, професійної), й виокремлюється з-поміж інших груп (обшарів), що її оточують, через слабкість комунікативних контактів з ними [226, 98]. Отже, спільнота (комунікативна спільність) може охоплювати ціле суспільство або ж тільки певний регіон, місцевість, професійну чи суспільну групу. Група (суспільство), до якої відноситься термін «комунікативна спільність», не має водночас бути цілком одномовною. У межах однієї спільноти можуть існувати різні мови, як і різновиди (підсистеми) однієї мови, а сукупність (зібрання) усіх мов або їхніх різновидів (що в такій ситуації звуться «кодами»), що вживаються членами спільноти, утворюють її мовний репертуар. Кожне суспільство може складатися з досить великої кількості груп, або суспільних сіток, а кожен член суспільства може в її межах виконувати певну кількість функцій. Отже, можна бути мешканцем країни К, але разом з цим також мешканцем місцевості М, сповідувачем релігії Р, членом товариства С, а до того ж іще членом якогось родинного, професійного, товариського, сусідського кола тощо. Якщо таке (народо)населення структуралізоване не лише з погляду суспільного, а й мовного, це створює кожному з його членів шанси, аби — на підставі якихось власних психічно-суб'єктивних критеріїв — він міг творити (вибудовувати) свої індивідуальні мовні поведінки так, щоб вони уподібнювалися до поведінок тих груп, з якими він прагне на даний момент ототожнитись. Звичайно, він мусить водночас мати відповідні знання і здібності: вміти розпізнавати групи й системи їхніх поведінок, мати мотивацію настільки сильну, щоб вона мобілізувала його до вибору й зміни поведінок (також мовних) і, зрештою, вміти до цих поведінок призвичаїтись, тобто «перемикатися» на різні мови (коди). Такі спонтанічні індивідуальні мовні поведінки можуть з часом поширюватися,

об'єктивізуватися й усталюватися (наприклад, відомий на багатомовних теренах звичай звертання до певних мовців — сусідів, клієнтів, близьких людей тощо — на їхній мові), що стає важливим інтенсифікуючим чинником локально-групових зв'язків. Таке явище визначає водночас суспільні, а не тільки етнічні сфери вживання окремих мов [193, 91].

Межі розповсюдження мов дуже часто не збігаються з політичними кордонами. Найочевидніший приклад — сучасна Африка, де однією й тією ж самою мовою можуть говорити жителі різних держав (так, наприклад, суахілі, розповсюджена в Танзанії, Кенії, Уганді, частково в Заїрі та Мозамбіку), а всередині однієї держави існують декілька мов (у Нігерії, наприклад, їх біля двохсот!) — див. про це [32]. Тому у визначенні поняття «мовна спільність» важливим є сполучення (поєднання) лінгвістичних і соціальних ознак: якщо ми залишимо тільки лінгвістичні, то йтиметься лише про мову, безвідносно до того середовища, в якому вона використовується; якщо ж опиратися тільки на соціальні критерії (у тому числі й політико-економічні, і культурні чинники), то поза увагою залишаться мови, що функціонують у даній соціальній спільності.

Як мовні спільності можуть розглядатися сукупності людей, різні за чисельністю індивідів, які до них входять, — від цілої країни до так званих малих соціальних груп (наприклад, сім'ї, спортивної команди, студентської академгрупи): критерієм виділення в кожному випадку повинні бути *спільність соціального життя* та наявність *регулярних комунікативних контактів*. Одна мовна спільність може бути охоплюючою по відношенню до інших. Так, сучасна Росія — приклад мовної спільноти, яка охоплює, включає в себе мовні спільності меншого масштабу — республіки, області, міста. У свою чергу, місто як мовна спільність містить мовні спільності ще меншого масштабу — підприємства, установи, навчальні заклади.

Чим меншою є чисельність мовної спільності, тим вищою є її мовна однорідність. У Росії існують і взаємодіють одна з одною десятки національних мов та їхніх діалектів, а у великих

російських містах основні форми суспільного життя здійснюються за допомогою вже значно меншої кількості мов, часто двома (Казань — татарська й російська, Майкоп — адигейська й російська), або трьома (Уфа — башкирська, татарська й російська), а в національній однорідності населення — переважно однією мовою (Москва, Санкт-Петербург, Саратов, Красноярськ).

У межах таких мовних спільностей, як завод, науково-дослідний інститут, середня школа, переважає одна мова як засіб спілкування. Однак, у малих мовних спільностях — таких, як сім'я, де комунікативні контакти здійснюються безпосередньо, — може бути не одна, а дві мови. (І навіть більше: є сім'ї російських емігрантів, які використовують у внутрішньосімейному спілкуванні декілька мов, — див. [54].)

Мовна ситуація

В. І. Беліков і Л. П. Крисін дають таке пояснення поняттю «мовна ситуація»: «Компоненти соціально-комунікативної системи, яка обслуговує ту або іншу мовну спільність, знаходяться один з одним у певних відношеннях. На кожному етапі існування мовної спільності ці відношення є більш або менш стабільні. Разом з тим зміна політичної ситуації в країні, зміна державного ладу, економічні перетворення, нові орієнтири в соціальній і національній політиці та інші чинники можуть так чи інакше впливати на стан соціально-комунікативної системи, на її склад і на функції її компонентів — кодів та субкодів.

Функціональні відношення між компонентами соціально-комунікативної системи на тому або іншому етапі існування даної мовної спільності формують **мовну ситуацію**, характерну для цієї спільності.

Поняття *мовна ситуація* застосовується зазвичай до великих мовних спільностей — країн, регіонів, республік. Для цього поняття важливим є чинник часу: по суті, мовна ситуація — це характеристика соціально-комунікативної системи у певний період її функціонування» [14, 26].

В. О. Виноградов так визначає це поняття: «**Мовна ситуація** — сукупність форм існування (а також стилів) однієї мови або сукупність мов у їхньому територіально-соціальному взаємовідношенні й функціональному взаємовпливі у межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень. Мовна ситуація — одне з основних понять і предмет вивчення в *соціолінгвістиці*» [86, 616].

Автори підручника з соціолінгвістики для вищих навчальних закладів Російської Федерації, зокрема для її університетів, В. І. Беліков та Л. П. Крисін так ілюструють своє визначення (див. його вище) мовної ситуації:

«Наприклад, на⁴ Україні, де соціально-комунікативна система включає як головні компоненти (складники) українську і російську мови (крім них, є ще й білоруська, болгарська, угорська, чеська та деякі інші), до розпаду СРСР спостерігалась відносна динамічна рівновага між цими мовами. Існували школи і з українською, і з російською мовою навчання, у науці й вищій освіті були в обігу обидві мови, певною мірою поділяючи сфери застосування (природні й технічні науки — переважно російською мовою, гуманітарні — переважно українською). У побутовому спілкуванні вибір мови визначався інтенціями мовця, типом адресата, характером ситуації спілкування тощо. У 90-ті роки ХХ століття функції російської мови на⁵ Україні різко звужуються, вона витісняється українською мовою зі сфер середньої й вищої освіти, науки, культури; застосування російської мови в побутовому спілкуванні також скорочується.

Ці зміни — безперечне свідoctво змін мовної ситуації, тоді як склад соціально-комунікативної системи, що обслуговує українськомовну спільноту, залишається попереднім» [14, 27].

Що можна сказати з цього приводу? Українські соціолінгвісти й мовознавці, мабуть, краще, ніж мовознавці й соціолінгвісти

⁴ З політичного погляду більш коректним було б — «в Україні». У російському тексті підручника фігурує тут прийменник *на* — «на Украине».

⁵ Див. вище виноску 4.

російські, обізнані з тим, що діється в їхньому власному домі: вони добре знають мовну ситуацію в Україні і до розпаду СРСР, і в 90-ті роки ХХ ст., і ту, яка є зараз. І ставлення їхнє до цього питання є більш ригористичним й більш тверезим. Більшість із них, мабуть, не погодилася б із тим, що відразу ж (або незабаром) після прийняття закону «Про мови в Українській РСР (1989 рік) цей Закон, так би мовити, набрав у своєму втіленні у життя громадян нашої держави таких обертів, що «функції російської мови в Україні різко звужуються», «вона витісняється зі сфер ...» і т. д.

Українські вчені оцінюють цей Закон як ліберальний і недостатньо конкретний і з жalem констатують дуже повільні темпи втілення його у життя. Наведемо кілька цитат з великої статті О. О. Тараненка, присвяченої мовній ситуації та мовній політиці в сучасній Україні. Говорячи про помітні позитивні зрушення в мовній ситуації держави у зв'язку зі становленням України як самостійної держави, дослідник зауважує, що «відбувається повільне розширення діапазону соціального функціонування української мови» [152, 38]; «реальною робочою мовою виробництва й, меншою мірою, науки, основною мовою військової служби ще лишається російська» [152, 39]. «Найменш помітні зміни, — зазначає він, — простежуються у сфері неофіційного, приватного життя населення як в усному (звучання російської мови визначає, як і раніше, мовний портрет більшості міст країни), так і писемному вияві його мовної поведінки (мова заяв та інших офіційних звернень, мова приватних оголошень на стінах та стовпах, приватне листування, написи на могилах тощо). У таких же галузях, як сфера приватного підприємництва, інформатика (мова комп'ютерних програм, «меню» в комп'ютерах, телевізорах і т. ін.), книговидавництво, друковані засоби масової інформації та FM-радіостанції, наявний факт не просто повільного впровадження державної мови, а помітного переважання російської мови в сучасних умовах вільної ринкової конкуренції» [152, 39–40].

Проблема звуженого україномовного простору — не стільки мовна, скільки політична, соціальна, екзистенційна.

О. О. Тараненко, описуючи й аналізуючи мовну ситуацію, що склалася в суверенній Україні, виявляє чинники, що її сформували. Один з них — співіснування й жорстка конкуренція з російською мовою за панівного становища останньої, що є наслідком попередньої тривалої політики русифікації — неприхованої з боку царського та маскованої з боку радянського режимів. Не варто забувати, що російська мова домінувала в Україні фактично впродовж кількох століть. Другий — наявність численного російськомовного населення як один з визначальних факторів мовної ситуації. Фактор російської мови й російськомовного населення України постійно присутній у розрахунках певних політичних сил України. Автор згаданої статті прямо, без будь-яких евфемізмів, називає одну з цих сил: «Підтримка державності російської мови та апелювання до російськомовного населення є, зокрема, одним з основних принципів національно-мовної політики Комуністичної партії України, /.../ оскільки домінантою її державної програми є відновлення СРСР» [152, 37].

Фахівець у галузі політичної лінгвістики Лариса Нагорна, яка досліджувала діапазон можливостей політичної лінгвістики стосовно України, зауважує: «попри серію відповідальних ухвал, державний культурно-мовний протекціонізм щодо української мови так і не став складовою вітчизняної гуманітарної політики. Проте не можна не бачити й того, що реальні мовні уподобання населення поза західним регіоном і досі схиляються убік російськомовності. Частка неросіян, які вважають рідною російську мову, в Україні упродовж 1989–2000 рр. не тільки не зменшилася, але навіть зросла на 1,89% (серед українців — на 2,53%)»⁶ [96, 237]. «Доводиться визнати, — додає вона, — що друга серед слов'янських мов за кількістю носіїв українська мова має недосить високий соціальний статус і обмежену сферу застосування. Успадкована від Радянського Союзу ситуація

⁶ Див.: *Котигоренко В.* Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (За матеріалами переписів) // *Людина і політика.* — 2003. — № 2. — С. 23.

диглосії на користь російської мови на більшій частині території України зберігається» [96, 237].

Така ситуація пояснюється також недосконалістю мовної політики держави: «Мовну політику України, — зазначає О. О. Тараненко, — на загальнодержавному рівні загалом можна схарактеризувати як помірковано-обережну й недостатньо послідовну з прагненням до уникнення радикальних заходів» [152, 40] (див. також: [79, 439–481], [96, 273, 274].

Більш полемічно, більш гостро й емоційно висловлюється про це болюче питання Віталій Радчук: «У ситуації, коли свідомість пересічного громадянина ледве розрізняє мовні права окремої особи, громадських спілок і державне право, — тобто право народу мати власний голос і залишатися самим собою на своїй землі, — такий реєстр чи не найкраще пояснить, чому повсюдно, масово і водночас масовано порушуються 10-та стаття Конституції України та чинний Закон про мови. Діє принцип «Скажи, враже, як пан скаже». Поки народ мріє долучитися до булави і співає «Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці», його й далі гвалтують чужою мовою, ламаючи йому голос і топчучи йому душу. Правовий статус державної мови не став складником її політичного виміру як мови громадянських свобод і єднання нації. Достоту — з вини та через свідомий опір корумпованої влади, котра ототожнила себе з державою. Традиція цілком радянська, ба — ординська: воля хана, царя, генсека, речника АП, районного князька-посадника і його писаря важить тут більше, ніж праведний закон» [118, 41].

«Посилення символічної функції мови, — пише Л. П. Нагорна, — як правило, спостерігається і там, де існує незбіг етнічних і мовних пріоритетів і, отже, є ґрунт для політизації етнічності. У таких суспільствах мова — не лише символ, але й засіб для розпізнавання «своїх», ідеологічна зброя, інструмент «мовних війн». Досить згадати, що маніпуляція мовними символами завжди була знаряддям експансії і переділу території. Якщо соціум не лише сегментований, але й поляризований, символічна функція мови виступає як додатковий маркер політичного протистояння» [96, 6].

І це є причиною тієї мовної ситуації, яка є в Україні сьогодні. Дослідниця зазначає: «Саме такою є мовна ситуація в Україні — складна, певною мірою унікальна. Комунікативний простір державної — української — мови звужений домінуванням російської у мовному середовищі міст Сходу і Півдня країни, а в Криму це домінування є майже абсолютним. Свою символічну функцію українська мова виконує недостатньо ефективно. Для утвердження національної ідентичності як громадянської потрібний значно ширший мовний простір, ніж той, який сьогодні здатна забезпечити українська мова» [96, 6].

Коли характеризують мовну ситуацію в Україні такими епітетами як «гнітюча, кризова й вибуховонебезпечна» [117: 4], «причини такого стану, — пише Л. П. Нагорна, — відшукуються насамперед у м'якій, неконструктивній мовній політиці держави. Проблема звуженого україномовного простору взагалі не стільки мовна, скільки політична, соціальна, екзистенційна. Якщо виходити з теорії раціонального вибору, не можна не бачити більш широкий, ніж ціннісний, спектр цілепокладань, що зумовлює мовний вибір особи. За всієї важливості моральноетичних і гуманістичних критеріїв такого вибору, індивід зазвичай віддає перевагу тій мові, яка краще забезпечить йому успіх у кар'єрі, бізнесі, більш широкий доступ до інформаційних ресурсів, більш престижний, з його погляду, статус. Отже, ефективність мовної політики прямо залежить від здатності влади забезпечити державній мові й національному інтелектуальному продукту високу конкурентоздатність у світі ринкових відносин й інформаційних технологій» [96, 142].

Рідна мова й суміжні поняття

У двомовних спільнотах багато індивідів володіє більш ніж однією мовою; у такому випадку мови відрізняються і за порядком засвоєння, і за тією роллю, яку вони відіграють у житті білінгва.

Перша засвоєна мова найчастіше називається рідною мовою. Проте у повсякденному вжитку, публіцистиці, а іноді і в наукових

працях це словосполучення часто вживається в іншому значенні: *Наши дети не понимают ни слова на родном языке; Горожане забывают родной язык* і т. ін. — тут під рідною мовою розуміють мову, специфічну для даного етносу. У такому значенні користуються терміном етнічна мова. Етнічною мовою евенка завжди буде евенкійська; якщо ж він народився в Якутії, то його рідною мовою, найімовірніше, буде якутська. А основною мовою спілкування, у залежності від виду занять і місця проживання, може стати російська.

Учені-соціолінгвісти зазначають: «Бувають ситуації, коли з раннього дитинства маля в однаковій мірі добре засвоює дві мови; фактично воно частіше починає говорити якоюсь однією з них, проте вже в дошкільному віці його компетенцію в кожній з мов не можна відрізнити від компетенції одномовної дитини. У цьому випадку рідними доцільно вважати обидві мови. Нарешті, не так вже й рідко, особливо за еміграції, виникають ситуації, коли одномовна у ранньому віці дитина, пройшовши недовгий період двомовності, повністю переходить на нову мову і до підліткового віку стару (раніше єдину відому їй) втрачає практично повністю. У цьому випадку доцільно рідною вважати саме другу мову. Отже, **рідна мова — це мова, засвоєна в дитинстві, навички використання якої зберігаються й у дорослому віці**; рідних мов може бути більш ніж одна. Усяка мова, якою індивід оволодів після рідної, називається другою мовою» [14, 22]. Звичайно, за такого визначення других мов може бути декілька. Відрізнити другу по черзі оволодіння мову від третьої (інколи й наступних), як правило, не має потреби, оскільки функції нерідних мов мало залежать від порядку, в якому індивід почав їх використовувати.

Мови у двомовній спільності рідко бувають рівноправними у суспільному житті, у професійній діяльності, у неформальному спілкуванні з друзями і членами сім'ї людина може використовувати різні мови. Водночас використання однієї мови часто переважає; і в такому випадку говорять про основну (домінуючу) мову, тоді решта мов, відомих індивіду, набувають статусу

додаткових мов⁷ — до них комунікант звертається рідше, ніж до основної, і / або в соціально менш значущих ситуаціях.

Часто основною мовою є та, якою здійснюється міжетнічна комунікація. Проте навіть у етнічно однорідному комунікативному середовищі функції основної мови може виконувати не рідна, а друга мова.

Після того як, як індивід набуває мовних навиків, мови поділяються на засвоєні в живому спілкуванні (рідною мовою людина оволодіває саме так) і вивчені, ті, котрі індивід спеціально вивчав у школі або самостійно. Це протиставлення надзвичайно важливе. Навчання практично завжди пов'язане з оволодінням писемною формою мови та літературною нормою. Умисне виучування чужої мови — часто справа індивідуальна; навпаки, живе засвоєння другої мови не тільки веде до утворення й розширення двомовних спільнот, а й має важливі наслідки для долі самих мов, що засвоюються. Це шлях до виникнення регіональних варіантів засвоюваної мови.

Специфіка таких варіантів другої мови передусім обумовлена впливом на неї рідної мови (або мов) мовців через інтерференцію. Такі регіональні різновиди часто називають *етнолектами*, хоча основу комунікативної спільності можуть утворювати різні етноси. Наприклад, дагестанським етнолектом російської мови в Дагестані говорять представники різних народів, включаючи й місцевих російських старожилів. Саме етнолект стає рідною мовою одномовних представників мовної спільноти незалежно від їхньої етнічної приналежності.

Відповідаючи на запитання «Що таке рідна мова?», ми за основу брали різні підручники з соціолінгвістики. І, як бачимо, наведена вище відповідь на це запитання ніби не залишає ніякого

⁷ Російські терміни *основной (доминирующий) язык и дополнительный язык* не можна вважати загальноприйнятими. В англомовній соціолінгвістичній термінології є більш сталою: перша по черзі засвоєння мова називається *first language*, а будь-яка засвоєна після неї — *second language*; комунікативно найважливіша мова — *primary language*, а більш обмежена у використанні — *secondary language*.

місця для сумнівів та дискусій. Насправді ж тут не все так просто, як здається. Так, Н. П. Шумарова пише: «Поняття рідної мови широко використовується наукою антропологічного напрямку — психологією, лінгводидактикою, психо- та соціолінгвістикою. Попри всю свою методологічну й політичну важливість воно не знаходить однозначного тлумачення, ним користуються як чимось усталеним і всім зрозумілим, хоча в дійсності його невизначеність вносить плутанину в результати проведення різних практичних заходів і перш за все у матеріали статистичних переписів» [174, 28]. І ще: «...поняття залишається термінологічно не усталеним навіть у науковому середовищі» [174, 79].

Далі ця ж дослідниця слушно зауважує, що в радянській соціолінгвістиці і в цілому в лінгвістичній літературі воно довгий час було сполітизованим. Функціонування у СРСР російської мови як державної, може, не за юридичним визначенням, а за внутрішньою суттю дозволило вченим говорити про можливість існування двох різних рідних мов [2, 128] і вважати, що людина протягом життя може змінювати рідну мову [2, 126] і, припустімо, не один раз.

Основним критерієм у визначенні рідної мови виступає критерій досконалості, активності її вживання. За такого підходу ігноруються етнологічні елементи, зумовлені загальнолюдськими цінностями, оминається момент зв'язку особистості з її власним народом, водночас втрачається її генезис, кровна належність.

Інші ж дефініції (мова, що опановується першою [22, 133]; мова, яка засвоюється в дитинстві шляхом наслідування [9, 532]), якоюсь мірою абсолютизують або соціальну (перша), або індивідуальну ознаку (друга) у загальному визначенні, залишаючи поза увагою інші. Зокрема в них не враховується такий чинник, як характер мовного середовища (монолінгвальне, полілінгвальне), в якому опиняється дитина в перші роки свого існування. Якщо батько й мати розмовляють різними мовами, наприклад, батько говорить українською, а мати російською, яку мову необхідно вважати рідною мовою їхніх дітей? Н. П. Шумарова на це запитання відповідає так: «Природним буде, оче-

видно, її співвіднесення з мовою матері, оскільки спілкування з матір'ю є першим кроком на шляху досягання дитиною навколишнього світу і власного «я». Навіть якщо мова матері не збігається з мовою навколишнього середовища, дитина починає говорити насамперед материнською мовою, і її майбутнє самовизначення можливе лише з урахуванням цього факту...» [174, 29].

Як бачимо, дослідниця піддає нищівній критиці ідею двох рідних мов. Вона вважає, що суть розбіжності мови індивідів і соціуму (етносу), зміни / змін мови під впливом об'єктивних чи суб'єктивних обставин краще передавати за допомогою понять *функціонально першої* та *функціонально другої* мови, використовуваних стосовно індивіда. Кожне з них може збігатися з поняттям рідної мови, актуалізуючи водночас не генетичний зв'язок, а комунікативну їхню навантаженість і передусім соціальну, а не психічну значущість у системі життєдіяльності особистості. У період, коли індивід спілкується з членами колективу рідною мовою, вона є функціонально першою, коли ж він переходить на іншу, залишаючи рідну лише для спілкування в родинному колі, або навіть і в цій сфері переходить на іншу, рідна мова стає функціонально другою. У перші роки життя рідна мова є завжди функціонально першою, у подальшому її функціональна навантаженість може змінюватись, хоча за певних умов можливим є повернення до її первинного значення в системі особистісної комунікації. Суть же власне рідної мови (є вона в конкретний період першою чи другою) від цього не змінюється, вона є мовою спілкування з матір'ю, першою системою засвоєння інформації засобом формування когнітивно-комунікативних навичок в однорідному чи неоднорідному мовному середовищі. Таке тлумачення, на думку дослідниці, поєднує етнолінгвістичні, лінгвістичні та соціопсихологічні чинники і відрізняється від згаданих вище вираженням генетичного зв'язку з етносом матері і відсутністю побічних характеристик типу оцінки ступеня володіння, який є важливим передовсім для функціонально першої мови.

Що ж означає термін «**функціонально перша мова**»?

Це «мова, якою людина користується у більшості комунікативних ситуацій, якою вона частіше в певний період думає, задовольняє власні культурно-інформаційні потреби і яка є засобом її акомодатції в різних сферах життєдіяльності суспільства» [174, 32]. Функціонально першу мову (інакше: основну мову спілкування (така терміносполука вже нами згадувалась вище)) здебільшого диктує соціум, мовне упорядкування з боку державно-адміністративних закладів, соціокультурні норми середовища, мовленнєвий колектив тощо. На якомусь етапі функціонально перша мова може й не бути мовою, яку людина знає найкраще. Проте вона завжди є мовою пристосування, ціннісної орієнтації, вираженої в намаганнях стати рівноправним членом соціуму. Найчастіше це буває мова з великою демографічною потужністю, мова з більшою кількістю функцій або така, що вважається більш престижною в суспільстві. Наприклад, російська мова за часів Радянської України не могла вважатися більш потужною з демографічного погляду, але вона була такою у функціональному та оцінному планах.

Отже, «рідна мова — це поняття психологічне й соціальне одночасно, вона демонструє зв'язок людини насамперед з її власним родом (родиною), а через нього — з етносом. Розбіжність між рідною мовою і вибором національності зумовлена передусім типом мовного середовища і складним характером соціо-психологічних і культурно-історичних зв'язків різних етносів. Рідна мова на шкалі періодизації мовного розвитку особистості — це перша з засвоєних мов, вона може поступитись іншій мові, яка стане для мовця функціонально першою, але рідна мова назавжди залишиться ланкою зв'язку дитини із зовнішнім світом» [174, 33]. Дослідниця справедливо зазначає, що «... саме під час спілкування з батьками формується та удосконалюється розумова діяльність дитини. Рання взаємність між дитиною та дорослими є важливим чинником оволодіння мовою» [174, 79].

Віталій Радчук пише: «Можна-бо різною мірою знати й кілька десятків мов, тоді як рідна мати з її колиською — одна» [118, 43].

Віталія Радчука також бентежить це ж питання: «Власне, що таке рідна мова? А. Погрібний стверджує, що це мова роду, а не материнська (франц. *langue maternelle*). Слушна думка, коли уточнити, що коріння живить рід з різних глибин давнини. В. Русанівський доводить, що це мова батьків, «з якою людина входить у світ», рідна мова також «єднає, консолідує народ у часі і просторі»⁸. Тобто це — етномова. Цілком за О. Потебнею. Проте куди ж дітися суржику? Цікаво виходить: суржик не може бути рідною мовою за визначенням, тоді як насправді він був нею споконвіку. Через суржик у мову вривається зовнішній світ: обійтися лише своїм розумом і словом, нічого не позичаючи, жодному племені не вдається» [118, 43].

Там, де подано зазначену виноску, читаємо: «У мовознавстві послуговуються також терміном «перша мова», рідко уточнюючи проте, чи вона основна у спілкуванні, чи першою засвоєна, чи рідна і знана, чи лише етнічна ознака» [118, 43].

Про красу рідної мови, про дієвість і силу слова не раз висловлювалися письменники (як прозаїки, так і поети) всіх епох і народів. І саме рідну мову (українську) мав на увазі Віталій Радчук, коли писав: «Слово має велику силу над людьми. Говорячи так, ми зазвичай згадуємо материнську пісню і батьківську пересторогу, евристичний екстаз чомусика й трепетне юне освідчення в коханні, отруєння помями брудної лайки й осяйну терапію молитви, палке бажання діяти, викресане розмовою з неординарною особистістю, і зачарованість шедевром класики. Слово — ключ від душі. Ми шукаємо в ньому сенс і знаходимо цілий світ» [118, 38].

Як можна не погодитися з Л. П. Нагорною, яка пише, що «на звуки рідної мови озиваються найпотаємніші струни душі, а належність до певної етнокультурної традиції допомогла вижити в часи тяжких випробувань» [96, 22]!

Визначення розглядуваного поняття виявляється важливим не лише з методологічного погляду, а й через його велике

⁸ Русанівський В. Рідна мова // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000. — С. 515.

практичне значення: ним користується статистика (хоча й досить невдало через поєднання понять рідної та функціонально першої мови), воно постійно постає у педагогічній практиці, зокрема перед батьками майбутніх школярів, і набуває великої ваги в періоди національної активності, переростаючи в проблему самовизначення. Як уже зазначалося, воно йде різними шляхами: через ідентифікацію з мовою дитинства, що знайшло відображення і в наукових тлумаченнях; через ототожнення з національністю або місцем проживання; через визнання рідної мови як такої, якою спілкуються у більшості ситуацій. Н. П. Шумарова зазначає: «У широких масах воно [розглядуване поняття] тим більше тлумачиться по-різному, ототожнюючись то з мовою дитинства, то з функціонально першою мовою, то просто з національністю, а іноді визначається за місцем проживання: російськомовний українець, що живе в Росії, називає рідною російську, а той, що живе в Україні, — українську» [174, 79].

У згаданій праці Н. П. Шумарової поняття рідної мови тлумачиться через її визначення як першої мови, мови дитинства, яка за певних обставин у комунікативній діяльності індивіда, як уже зазначалося вище, може відійти на другий план. Фактор «мова навколишнього середовища в перші роки життя людини» уводиться в перелік тих об'єктів, чий вплив на індивідів простежується авторкою згаданої монографії.

Дозволимо собі ще одну цитату: «Мова батьків, — невтомно вишліфовує дослідниця свою думку про сутність розглядуваного поняття, — виявляється важливим компонентом комунікативної діяльності інформанта не тільки з психологічного, а й з соціолінгвістичного погляду, бо, залишаючи незмінним україномовне сімейне спілкування, вона певним чином впливає і на мовну ситуацію в цілому. Це виявляється хоча б у тому, що традиція спілкування з батьками не переривається навіть у дорослому віці, коли, дотримуючись норм свого колективу, людина в усіх інших випадках переходить на російську» [174, 80].

Плутанина й підміна понять — явище досить стійке, таке, що повторюється в усіх випадках, коли виникає проблема само-

усвідомлення й самовизначення. І тому для успішної практичної діяльності, пов'язаної з питаннями міжнаціональних відносин, важливо провести диференціацію між згаданими вище поняттями — «рідна» та «функціонально перша» мова, послідовно додержуючись її в проведенні переписів, у педагогічній практиці, культурному будівництві тощо.

Мова, сферою функціонування якої є повсякденне життя, мова, що вживається для розмов на теми повсякденного життя, а разом з тим перша мова дітей у сім'ї, називається в мовознавчій літературі *первинною мовою* (польськ. *język prymarny*). «Група, яка користується тією ж самою первинною мовою, становить комунікативне суспільство, решта мов, уживаних цією групою, є вторинними або секундарними» [235, 23].

У застосуванні критеріїв користування мовою в повсякденному житті в родинному середовищі та передаванні її дітям чітким є розмежування первинності і вторинності мови. Соціолінгвістичний аналіз багатомовних спільностей приводить до ідеї утворення певної сфери офіційного вживання мови. До елементів, що уможливлюють опис, належить не тільки етнічна структура населення країни, а й також практикована або нав'язана йому мовна політика, функції кожної з уживаних мов, що з неї виникають: їхній престиж та сфера вживання.

Двомовність, багатомовність, диглосія

Природні мови принципово не єоднорідними: вони існують у багатьох різновидах, формування й функціонування яких визначається соціальною диференційованістю суспільства та розмаїттям його комунікативних потреб.

Деякі з цих різновидів мають своїх носіїв, тобто сукупності мовців, що володіють тільки даною підсистемою національної мови (територіальним діалектом, просторіччям).

Таке володіння підсистемами однієї національної мови та використання їх залежно від ситуації або сфер спілкування

називається внутрішньомовною *диглосією*. Таку дефініцію *диглосії* дають В. І. Беліков і Л. П. Крисін [14, 56].

Диглосія — слово, утворене від давньогрецьк. *δι* ('дво-') та *ῥωσσι* — 'мова'; буквально — 'двомовність'. (Хоча, як з подальшого буде з'ясовано, диглосія і двомовність — неоднакові поняття.)

Крім цього, диглосія може означати й володіння різними мовами, тоді цей термін використовується без визначення «внутрішньомовна».

Фахівець у галузі політичної лінгвістики Л. П. Нагорна підкреслює в цьому понятті («диглосія» без означення «внутрішньомовна») найсуттєвіше таким чином: «Диглосія — не просте співіснування двох мов, а їхнє ранжування, насамперед за ознаками функціональності та престижності. В Україні диглосія закріплювалася мовною політикою правлячих режимів упродовж кількох століть» [96, 6].

Поняття і термін *диглосія* у 1959 р. увів до наукового вжитку американський дослідник Чарльз Альберт Фергюсон [194]. До цього в лінгвістиці використовувався (і продовжує використовуватися зараз) термін *двомовність* (рос. *дваязычие*) як український переклад інтернаціонального терміна *білінгвізм*. А для ситуацій, в яких можуть функціонувати декілька мов, прийнято термін *багатомовність* (рос. *многоязычие*) (пор. англ. *multilingualism*, франц. *plurilinguisme*) або *полілінгвізм*.

Двомовність і багатомовність — це наявність і функціонування в межах одного суспільства (зазвичай — держави) двох або кількох мов. Багато сучасних країн є дво- або багатомовними: Росія (на її території існують, поряд з російською, такі мови, як башкирська, татарська, якутська, бурятська, осетинська та багато інших), Україна (її громадяни користуються, крім української мови, що є державною, російською, польською, болгарською, грецькою, румунською, угорською та іншими мовами), країни Африки, Південно-Східної Азії, Індія та ін.

«Що таке двомовність у загальноприйнятому у світі сенсі?» — запитує Л.П. Нагорна і відповідає: «Двомовність, білінгвізм — це всього лиш одночасне або поперемінне користування

двома мовами — як на особистісному, так і на суспільному рівні. Двомовність може бути добровільним вибором людини чи соціуму, а може бути спричиненою певними обставинами, корені яких сягають у минуле» [96, 275].

Функціонування двох або більше мов у суспільстві було б неможливим без двомовності окремих членів мовної спільності (навіть якщо індивід володіє кількома мовами, його часто називають білінгвом, а саме явище — білінгвізмом, або двомовністю).

В основу запрограмованих О. Чередниченком типологій двомовності покладено класифікації за ступенем поширення, ціннісною орієнтацією, рівнем розмежування масових систем, характером комунікативного включення. За ступенем поширення розрізняються індивідуальна (особистісна та колективна (масова, суспільна) двомовність. За ціннісною орієнтацією двомовність може бути горизонтальною (коли мови оцінюються однаково) та вертикальною (коли одній мові віддається перевага на шкалі цінностей стосовно іншої). За рівнем розмежування мовних систем, що перебувають у контакті, виділяється координативна (чиста) та субординативна (змішана) двомовність. За характером комунікативного включення спостерігається активна та пасивна двомовність (див. [164, 67]).

Дослідники пропонують розрізнати три основні види індивідуального білінгвізму.

У *субординативному* білінгвізмі мовці сприймають другу мову через призму рідної: поняття співвідносяться з лексичними одиницями рідної мови, а останні — з одиницями другої мови.

У *координативному* (чистому) білінгвізмі обидві мови є цілком автономні, кожній відповідає свій набір понять, граматичні категорії двох мов є також незалежними.

Змішаний білінгвізм в ідеалі передбачає єдиний механізм аналізу й синтезу мовлення, а співіснуючі мови розрізняються лише на рівні поверхових структур. Лев Володимирович Щерба називав таку комунікативну систему однією мовою з двома термінами (див. [14, 56–57]).

Один дослідник під час польової роботи у селі Льоджуг (рос. *Лёджуг*) Комі АРСР у 1968 році отримав запис оповідання рибалки його рідною мовою комі про те, як у сітях заплуталась окільцьована качка-чирок. Останнє речення виглядало так: *Снимитим кольцосэ и узнайтим, что чирокыс зимуйтэма Франциыын* ('Мы сняли кольцо и узнали, что чирок зимовал [раніше, домінулий час] во Франции'). Тут носій змішаної двомовності за повного збереження морфології мови комі зовсім вільно і не-свідомо (цікаво, що текст був записаний!) використовує російську лексику. В інших контекстах у значеннях 'знять', 'узнати', 'зимувати' він міг би вжити відповідні одиниці з етнічної мови: *босьтны, тёдны, тёвйыны*.

Субординативний білінгвізм за своєю природою означає вторинне, неповне володіння другою мовою і є характерним для білінгвів-початківців, проте вже на ранніх стадіях оволодіння мовою йому відповідають елементи координативної та змішаної двомовності. За ефективної, активної двомовності реально співіснують координативна та змішана двомовність (а часто й елементи субординативної) з переважанням однієї з них.

Необхідно зазначити, що на рівні внутрішнього мовлення відбувається і перехід від однієї мовної системи до іншої у білінгва в тих випадках, коли йдеться не про заміну функціонально першої мови, а про періодичні перемикання мовних кодів залежно від комунікативних потреб та бажань особистості. Відтворення слів другої мови може йти через переклад або прямим шляхом. Переклад використовується тоді, коли на останньому етапі внутрішнього мовлення у свідомості білінгва фіксується слово функціонально першої мови, якому потім підшукується відповідник. На це витрачається додатковий час, через що темпові характеристики того самого мовця залежно від обраної мови можуть істотно відрізнятися. Якщо ж нейрофізіологічні сліди слів другої мови є досить сильними в реакціях мозку, білінгв може відразу знаходити потрібне слово, не вдаючись до перекладу (див. [174, 43]).

«Неперекладний тип білінгвізму, — вважає Н. П. Шумарова, — є найбільш оптимальним для особистості, але він потребує

великої працездатності і стимулюється заглибленням у те мовне середовище, мова якого вивчається. Він є виявом того, що людина починає думати тією мовою, до оволодіння якою прагнула під час навчання» [174, 43]. Сказане стосується чистого або координативного, білінгвізму.

У білінгвізмі найвищою формою мовної компетенції вважається така, коли кожній уживаній мові відповідає свій тип мислення в тій його частині, що відображає суб'єктивний зміст або суб'єктивну картину об'єктивного світу [16, 45–46], але у більшості випадків це залишається ідеальним взірцем, бо, мабуть, у реальному мовному житті індивіда трапляється дуже рідко. «У реального білінгва, — констатує Н. В. Шумарова, — одному поняттю відповідають скоріше вже дві форми, якими він користується залежно від обраного коду. Але оскільки міцність зв'язків у обох випадках здебільшого є різною, то тип мовної компетенції у сфері другої мови умовно можна назвати перекладним, коли пошук зв'язку між позамовною реалією та її мовним еквівалентом йде через слово функціонально першої (або найбільш активно уживаної) мови. У такій подвійній реєстрації нейрофізіологічних слідів з відсутністю стабільних зв'язків можуть активізуватися «помилкові» зв'язки, зумовлені іншим динамічним стереотипом. Тоді відбувається операція, що «піднімає» на поверховий рівень словоформу іншої мови, що й є одним із проявів інтерференції» [174, 22–23].

Як правило, двомовність продуктивна, тобто білінгв є здатним активно використовувати другу мову, це активна мовна поведінка. Особливий випадок двомовності являє собою *пасивний (рецептивний) білінгвізм* — таке володіння другою мовою, коли індивід її розуміє, але сам текстів на ній практично не продукує. Продуктивним у соціолінгвістичних дослідженнях є поняття *рецептивної компетенції* індивіда, яке Н. П. Шумарова пояснює так: «Іншим видом, не менш важливим для структурування мовної ситуації в цілому і для характеристики загальнолінгвістичної компетенції індивіда, групи чи соціуму, є рецептивна компетенція, що зумовлює рівень сприйняття та розуміння

почутого чи прочитаного. У системі мовленнєвої діяльності цей рівень співвідноситься зі слуханням та читанням як із суто рецептивними видами діяльності» [174, 101]. І далі дослідниця зазначає: «Якщо інформант, відповідаючи на питання, зазначає, що йому легше, зручніше читати книжки чи газети, наприклад, українською, значить, у нього сформований певний рівень рецептивної компетенції у сфері цієї мови, і він, очевидно, вищий за рівень рецептивних знань у сфері російської» [174, 101].

Для «двостороннього» пасивного білінгвізму, коли кожен з комунікантів користується своєю мовою, але розуміє мову іншого, іноді використовується термін *дуалінгвізм* (англ. *dual-lingualism*). Таке явище зустрічається на межах розповсюдження різних (як правило, споріднених) мов.

Одним із видів білінгвізму є так званий *асиметричний білінгвізм*, за якого в тій чи іншій соціальній групі відсутня пропорційна, гармонійна відповідність між продукційною (активною) та рецептивною (пасивною) компетенцією. Н. П. Шумарова пише: «На даному етапі масову мовну компетенцію киян можна визначити як асиметричний білінгвізм, причому характер асиметрії в кожній із досліджуваних груп різний. Менші диспропорції між продукційною та рецептивною компетенцією властиві групі Уу, більші — російськомовним групам. Активна мовна поведінка всіх трьох груп співвідноситься з функціонально першою мовою, якою для груп Ур та Рр, а також для більшої частини групи Уу є російська. Рідною як функціонально першою продовжують у дорослому віці спілкуватися 29% робітників та 14% службовців цієї групи» [174, 152–153]. (Пояснюємо скорочення в цитаті: Уу — українці, що назвали рідною мовою українську; Ур — українці, що вважають рідною мовою російську, Рр — росіяни, які назвали рідною мовою мову своєї національності [174, 48].)

Які ж переваги й вади має білінгвізм?

Щодо індивідуальних вимірів двомовності, то тут її позитиви порівняно з вадами очевидні. Мовна свобода — величезне благо, один із вершинних здобутків цивілізації. Помиляються ті, хто вважає, що вільне володіння і часте користування другою мовою

у чомусь ущемляє людину, знижує рівень її патріотизму. Навпаки — плекати одномовність те ж саме, що зводити тюремні мури. Двомовність — чинник інтелектуального збагачення й духовного розкріпачення. Одномовне середовище звужує кругозір, перешкоджає об'ємному сприйняттю фарб сучасного світу. Вершинні здобутки української культури — твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки — були б немислимі без оволодіння геніями українського слова багатствами світової культури, і російська, німецька, польська, французька та інші мови відкривали їм вікно у світ.

Двокультурність і двомовність виконує ще одну важливу функцію — вона допомагає позбутися міфічних комплексів національної мегаломанії, психологічного нарцисизму. Знайомство з цінностями іншої культури робить людину більш терпимою й більш сприйнятливою до загальнолюдських цінностей. Очевидно, що в інтелектуальному змаганні людина, яка знає кілька мов і завдяки цьому вільно орієнтується в інтернеті, у масиві іншомовної літератури, завжди виграє порівняно з орієнтованою на одномовність (див. докладніше про це в [96, 277–278]).

Л. П. Нагорна не без вагомих підстав вважає, що для України з її специфічною мовною ситуацією оптимальним є так званий *зберігаючий білінгвізм*, який передбачає оволодіння одночасно двома мовами. На відміну від так званого «*витісняючого*» білінгвізму, оволодіння російською мовою на стадії навчання не несе загрози для рідної материнської мови [96, 279].

У мозку кожного білінгва співіснують дві мовні системи — як своєрідний психофізіологічний механізм, який вмикається залежно від потреби.

Те, що лінгвісти та соціолінгвісти називають кодовими перемиканнями — явище повсюдне, повсякденне і загалом природне. Неприродним є поширений у містах України (крім західноукраїнських) тип білінгвізму, який фахівці визначають як *асиметричний* — з асиметрією на користь російської мови. Мова телебачення — яскравий показник того, що справжня двомовність з вільним володінням обома мовами для України поки що віддалений ідеал [96, 280].

Явище білінгвізму в Україні має яскраво виражений політичний (лінгво-політичний) аспект. Як справедливо зазначає Л. П. Нагорна, «феномен двомовності, який є каменем спотикання у мовознавстві, без заглиблення у пласти самоідентифікації пояснити неможливо» [96, 10].

Стосовно цього явища і відповідного поняття дослідниця слушно зауважує: «мовна проблематика виступає у ролі своєрідного вододілу в політиці — між прибічниками орієнтацій на традиційні цінності і прихильниками універсалістських загальноцивілізаційних підходів. Якщо додати до цього крайній ступінь політизації мовної проблеми, неважко зрозуміти, чому позитивно навантажене поняття двомовності стало в Україні своєрідною метафорою. Що перетворилося у символ-код політичної ідентифікації і розмежування за принципом «наші — не наші»» [96, 30].

Дослідниця наголошує: «Двомовність в Україні є віддзеркаленням більш глибоких процесів бікультуральності значної частини українського політичного простору» [96, 300].

Білінгви, як правило, володіють хоча б однією мовою у повному обсязі. Однак, можливими є випадки, коли спілкування індивіда з носіями його рідної мови є обмеженим, а рівень комунікативної взаємодії з носіями мов, домінуючих у мовній спільності, не є високим. У подібній ситуації адекватне знання рідної мови втрачається, а друга мова засвоюється в дуже вузьких межах. Це явище отримало назву *напівмовності* (рос. *полужычия*) (англ. *semilingualism*). Лексичний склад обох мов виявляється обмеженим, а граматична структура спрощеною [110]. Особливі форми напівмовності утворюються в умовах, коли контактуючі мови є близькоспорідненими. Так, унаслідок змішування української і російської мов виникає так званий *суржик*, а суміш білоруської і російської мов отримала назву — *трасянка*. Напівмовності, як і субординативному білінгвізму, перемикання кодів не властиве.

Українські мовознавці і лінгвополітики (навіть ті з них, які себе не вважають ані філологами, ані лінгвістами зокрема) оцінюють це явище як украй негативне. Так, Л. П. Нагорна зазначає:

«Існує і не менш гостра проблема вульгаризації як української, так і російської мов: засилля спотвореної «українізованої російської» і «суржику» філологи сприймають як «лінгвістичний терор»⁹ [96, 237].

«Звуження комунікативної сфери української мови, — пише Л. П. Нагорна, — на фоні фальшивих запевнень у тому, що партія вважає необхідним плекати й розвивати українську мову, створили ефект, який мовознавці називають піджинізацією» (від *pidgin English* — спрощеного гібридного варіанта англійської мови). Йдеться про стан своєрідної «безмовності» — такого ступеня спрощення, коли людина послуговується дуже обмеженим набором слів, поєднання яких важко вкласти в систему чи то української, чи то російської мови. Л. Ставицька характеризує суржик як своєрідну напівмову, яка для освічених україномовних людей перетворилася у засіб мовної гри, а для мільйонів менш освічених є єдиною мовою¹⁰. Проблема суржику у мовному просторі України — одна з найгостріших. Близькість обох мов породжувала віддавна мовні сурогати, і до сьогодні створює вкрай болючу проблему «засмічення» української мови русизмами й вульгаризмами» [96, 262].

В. Котигоренко бачить загрозу мовному суверенітетові, поміж іншим, у суржикізації мовного простору: «двомовність свідчить не лише про належність частини українського соціуму до двох культур, а й про включеність чималої людності у поле маргінального безкультур'я» [66, 166]. Л. П. Нагорна засвідчує, що «проблема суржику виявилася надто болючою і нині є індикатором деінтелектуалізації. Цей, за визначенням О. Пахальської, «абсурдистський інтерслов'янський волапук»¹¹ [109, 88–89] є, крім усього іншого, показником прогресуючої маргіналізації суспільства» [96, 282].

⁹ День. — 2004. — 29 грудня. (Виноска цитованої нами авторки).

¹⁰ Ставицька Л. Державна мова в Україні. Чинники авторитету та комунікативної потужності // [http // www. vesna. org. ua](http://www.vesna.org.ua). (Виноска цитованої нами авторки).

¹¹ Пахальська О. Біном «Україна — діаспора» сьогодні: криза і перспектива // Сучасність. — 2002. — № 5. — С. 88–89. (Виноска цитованої нами авторки).

Двокультурність і двомовність може приховувати, чаїти в собі й негативне, що Л. П. Нагорна метафорично називає «підводними рифами». «Вони, — пише дослідниця, — як правило, підстерігають людину у зоні прикордоння — саме тут напівзнання часто обертається відчутними втратами. Близькість української і російської мов постійно загрожує розмиванням межі культурних мутацій, створює проблему суржику» [96, 278].

В. Радчук зауважує, що «двомовність, надто суржик, але також і диглосія, за якої мови розбігаються по царинах застосування, — це здебільшого **напівмовність**, обскубаність і роздертість душі, гальмо для інтелекту індивіда й соціуму» [118, 44].

І ось ще одна цікава думка про суржик: оскільки це явище дуже поширене в Україні, то чи не претендуватиме коли-небудь цей (які б найнегативніші епітети йому не надати!) мішанець на роль літературної мови? Цю думку (чи принаймні натяк на неї) знаходимо в одній з розвідок В. Радчука, який пише: «Суржиком в Україні, хоч би як негативно оцінювали це явище і зрікалися його в анкетах і статистиці, спілкується переважна більшість — мільйони співгромадян. За масштабами поширення і характером взаємодії мов-донорів цей суржик унікальний. /.../ Йдеться не лише про українсько-російський мішанець, адже обидві мови являють собою синтез десятків інших, що триває» [118, 37]. Дослідник аргументує цю свою думку наступним чином: «Тим часом чи не всі розвинені мови сьогодення, зокрема й мови європейців-колонізаторів, суть олітературені мішанки, про що знову-таки свідчать етимологія і словники запозичень» [118, 37].

На відміну від двомовності, *диглосія* означає таку форму володіння двома самостійними мовами або підсистемами однієї мови, за якої ці мови й підсистеми *функціонально розподілені* («за якої мови розбігаються по царинах застосування», за влучним висловом В. Радчука): наприклад, в офіційних ситуаціях — законотворчості, діловодстві, у листуванні між державними установами тощо — використовується офіційна (або державна) мова, якщо йдеться про багатомовне суспільство, або літературна форма національної мови (в одномовних суспільствах),

а в ситуаціях побутових, повсякденних, у родинному спілкуванні — інші мови, які не мають статусу офіційних чи державних, інші мовні підсистеми — діалект, просторіччя, жаргон.

Наведемо характерний приклад для ілюстрації поняття «диглосія». За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р., в Україні вільно володіли українською мовою 78% населення, а російською — 78,4%. «Проте, — як зазначає О. О. Тараненко, — реально, у плані практичного використання тієї чи іншої з цих мов, українсько-російська двомовність у країні виявилася як диглосія, за якої уживання в соціумі цих двох мов було виразно розмежованим у функціонально-аксіологічному плані — із закріпленням їх за різними стилями, сферами вживання й суспільного життя та протиставленням на шкалі цінностей суспільства як вищого і нижчого функціональних типів мовних систем, але диглосія не абсолютна (порівняно, наприклад, зі станом на 1917 р.)» [152, 37].

Важливою умовою в диглосії є та обставина, що мовці роблять свідомий вибір між різними комунікативними засобами і використовують той із них, котрий найкраще може забезпечити успіх комунікації. З цього випливає, що двомовність не обов'язково супроводжується диглосією — хоч і рідко, але мови білінгва можуть ніяк не розподілятися у зв'язку з комунікативною ситуацією. Кодовий репертуар одномовного індивіда може бути надзвичайно обмеженим, і в різних комунікативних ситуаціях він (цей індивід) використовуватиме одну й ту ж саму мовну підсистему. У цьому випадку можна говорити про його *моногlossenість* або інакше — *монолінгвізм*.

Двомовність — це послугування (користування) у повсякденності даною суспільною групою двома різними мовами [191, 121]; а також поперемінне вживання індивідом двох (або більше) мов дозволяє охарактеризувати його як двомовний [193, 106]. У. Вайнрайх зазначає, що білінгвізм торкається однаковою мірою двох мов, споріднених одна з одною системно, як і підсистем тієї ж самої мови [22, 23]. Е. Смулкова, осмислюючи проблематику мовної ситуації у північно-східній Польщі (на польсько-білоруському

пограниччі), стверджує, що «у випадку вживання діалектів тієї ж самої мови можна говорити про білінгвізм, тому що обидва діалекти, що знаходяться в контакті, будучи різними системами, водночас реалізують загальну систему мови, до якої належать. Аби той, хто розмовляє на діалекті А, розумів діалект Б, він не повинен опанувати цілком нову семіотичну систему» [230, 313].

Розглядаючи термін *двомовність*, варто ширше враховувати його суспільний контекст. У мовознавчій літературі розрізняють двомовність і індивідуальну багатомовність, яка залежить як від окремих користувачів мови, так і від різних життєвих ситуацій; враховується також суспільний контекст, що охоплює більші групи.

Соціологічне розуміння явища білінгвізму представляє дефініція Л. Б. Нікольського: «Ми розглядатимемо явище двомовності й багатомовності лише як результат або процесу засвоєння другої і третьої мов в умовах соціальної взаємодії, тобто процесу, що проходить попередньо, або як результат навчання в школі, але тільки за умови, якщо мова, вивчена в стінах навчального закладу, застосовується індивідом у практичному спілкуванні» [99, 89] (цитату подаємо за [235, 21–22]). Е. Хауген у своїх публікаціях намагається визначити, кого можна визнати особою двомовною; визначаючи поняття білінгвізм (і пояснюючи цей термін), він намагається звернути увагу на:

1. Рівень опанування другої мови.
2. Ступінь диференціації мовних систем, що входять у контакт.
3. Умови, що спонукають вживати дві мови.
4. Сфера інтерференцій, що виникають (визначення, що їх наводить Е. Хауген [206], ми подаємо за джерелом [230, 308]).

На думку Е. Смуклової, зазначені вище чинники, наведені Е. Хаугеном, є взаємообумовленими; їх необхідно цілком і повністю брати до уваги в дослідженнях двомовності, зокрема такої, яка виникла з територіального контакту мов та їхніх діалектів [230: 308].

Для опису дво- й багатомовності більш об'єктивним є підкреслення (акцентування) передусім соціального аспекту явища.

Населення буває двомовним або багатомовним, а функції мов чітко розмежовані. У цьому випадку ми маємо справу з явищем,

яке в науковій літературі називається *білінгвізмом з диглосією*. З цитованих й відомих у Польщі праць на тему поняття диглосії назвати можна, наприклад, роботи Й. А. Фішмана [197, 95–109] і А. Фергюсона (його праці цитуємо за: [230, 308] або за — [235, 22]). У фергюсонівському значенні вона виступає тоді, коли тій же самій особі доводиться використовувати різні функціональні стилі тієї самої мови або дві підсистеми тієї ж самої мови (говірки й літературної мови). Й. А. Фішман визначає диглосію як зієрархізований різновид білінгвізму, коли окремі мовні системи, незважаючи на їхню спорідненість, знаходяться в певних функціональних відношеннях (пор.: [230, 308] і [235, 22]).

У ситуаціях білінгвізму без диглосії видно значно чіткіше, ніж перед цим, що білінгвізм по суті є рисою індивідуальної мовної вправності, тоді як диглосія є рисою суспільно обумовленого розподілу (призначення) певних функцій за різними мовами й варіантами. Постає запитання: за яких обставин двомовні індивідууми могли б насправді виконувати свої функції, якби залишалися поза суспільним консенсусом (згодою), який належним чином, по-справжньому розуміється й усіма сприймається, консенсусом щодо питання, які мови повинні використовуватись учасниками мовної комунікації (комунікантами), на яку тему і з якою метою? За яких обставин найчіткіше видно, що вживані (використовувані) у них мови або варіанти характеризує нестрогість визначення (дефініції) або розмежування їхніх функцій, яке не вдовольняє (не задовольняє)? Найкоротша відповідь: вони звичайні. Це обставини швидких суспільних змін, великих соціальних потрясінь і цілковитого відкидання норм, що перед цим були для всіх обов'язковими (зобов'язуючими), і перед усталенням норм нових. Знаменним є те, що діти в дуже ранньому віці стають двомовними, коли перебувають переважно вдома або по сусідству. Так відбувається тому, що особи, старіші за них (як дорослі, так і діти шкільного віку) уносять в округу (район) особистості мову, якої навчилися поза цією округою (районом). Колективи (чи органи), що набули характеру (правового) інституту, прагнуть до того, щоб індивідуумів у все ширшій і ширшій сфері перетворити в одномовних

користувачів такої мови, яка відрізняється від мови оселі та її найближчого оточення. Зрештою, мова шкіл і установ насправді поступово витісняє мову оселі й найближчого довкілля, і це тому, що внаслідок широких суспільних змін, яким підлягає також дім (рідна оселя) і його довкілля, мови і першої, і другої сфери набувають нового статусу.

Зв'язки білінгвізму з інтелігентністю або білінгвізму з прогресом в науці були предметом досліджень у контексті білінгвізму без диглосії, причому дослідники недостатньою мірою розуміли, що це лише один з можливих контекстів дослідження білінгвізму. Внаслідок цього багато позірних (уявних) «вад» білінгвізму хибно узагальнили на комплексне явище білінгвізму без зіставлення з наявністю або відсутністю суспільних вірців (моделей), що виходить далеко за межі білінгвізму.

Історія індустріалізації західного світу (як і тих регіонів Африки і Азії, які індустріалізувалися за «вказівками» Заходу) є такою, що засоби виробництва (капітал, витрати, організація) контролюються однією мовною спільнотою, а робоча сила вербується з іншої спільноти. Мабуть, початково або обидві такі спільноти (спільності) підтримували свої диференційовані (розмежовані, окремі) моделі диглосії і білінгвізму, або ж, як альтернатива, корилися диглосії без білінгвізму, що поширювалася.

Отже, білінгвізм без диглосії становить перехідну стадію стосовно як лінгвістичного репертуару даних мовних спільностей, так і відповідних мовних варіантів. Якщо окремі (диференційовані) (проте комплементарні, тобто доповнювальні) норми й вартості не стабілізують і не порушують мовний функціональний репертуар, то мова або різновид, якому пощастило бути ототожненим з впливовими рушійними силами суспільства, має тенденцію до витискання інших мов. Водночас є вірогідним, що процес кристалізації нових мов або змішаних варіантів призводить до однієї ситуації тоді, коли групи робочої сили вже обрані (відібрані), що неспроможні утримати, ані розвивати систему чітко розподілених ролей з обмеженим доступом (в яких, може, й удалося б їм зберегти стабільний варіант рідної / примарної мови),

а до іншої ситуації тоді, коли соціальні зміни сягають надто глибоко, щоб групи найманих робітників уможливили в достатньо широкій сфері спілкування з тими представниками «пануючого класу», котрих вважають типовими користувачами (носіями) стандартної (унормованої) форми виучуваної / секундарної мови.

Білінгвізм без диглосії виникає тоді, коли дві мови вживаються поперемінно без суспільно вироблених засад розмежування їхніх функцій. Найхарактернішим проявом білінгвізму без диглосії є дуже розповсюджене поперемінне вживання обох мов в одному комунікативному акті, якщо припустити, що всі мовці однаковою мірою розуміють обидві мови. Найяскравіше виявляється це в радіо- й телепередачах, коли кореспонденти (чи ведучі) ставлять запитання по-українськи, а співрозмовники, що їм відповідають, використовують мову російську. Той факт, що значно рідше можна спостерігати ситуацію протилежну, або українську відповідь на запитання, поставлене по-російськи (це роблять люди прості, що розмовляють говіркою, і свідомі українська інтелігенція), свідчить про дуже широке заволодіння російською мовою щоденною (повсякденною) комунікативною сферою. В останні роки навіть деякі газети, до цього часу українськомовні, прийняли засади друкування статей обома мовами. Ця мерзенна справа є настільки небезпечною для двомовності, що за близької спорідненості мовних систем, яка існує між українською і російською мовами, призводить до прискореної появи «суржику» і створює переконання, що співрозмовники мають справу з однією мовою в різних стилістичних різновидах (варіантах).

До комунікативної ситуації білінгвізму без диглосії належать всілякі індивідуальні білінгвізми.

На думку Й. А. Фішмана, явище диглосії без білінгвізму має загалом застосування в умовах екстремальних, коли людина, яка фактично не знає даної мови, опановує її звороти з певною метою. Й. А. Фішман наводить приклад комунікативної ситуації, що виникає поміж тубільцями й невеликими військовими підрозділами, що за ними наглядають (що їх контролюють), або співвідношення між мовою рукописів (рукописною мовою,

тобто мовою, написаною власноруч) й мовою службовою (офіційною) і різними розмовними мовами окремих провінцій.

З диглосією без білінгвізму ми маємо справу в Україні. У середовищі українськомовних католиків, звичайно, тільки тих, котрі польську мову знають виключно як мову молитви. Яскравою ілюстрацією цього можуть бути діти, які розмовляють між собою місцевою російською мовою, що спирається на українську артикуляційну базу, які в костьолі моляться й співають релігійні пісні польською, вписуючи в зошити польські слова пісні й молитов російським алфавітом, так звану «гражданкою»¹².

Мовний код, субкод

Кожна мовна спільність користується певними засобами спілкування — мовами, їхніми діалектами, жаргонами, стилістичними різновидами мов. Будь-який такий засіб можна назвати *кодом*.

У найзагальнішому значенні **код** — **це засіб комунікації**: природна мова (українська, російська, англійська, сомалі, тощо), штучна мова типу есперанто або типу сучасних машинних мов, азбука Морзе, морська сигналізація прапорцями і т. ін.

У лінгвістиці кодом прийнято називати мовні утворення: мову, територіальний або соціальний діалект, міське койне, піджин, лінгва-франка і под.

Поряд з терміном *код* вживається й термін *субкод*. Він означає різновид, *підсистему* якогось загального коду, комунікативний засіб меншого обсягу, більш вузької сфери використання і меншого набору функцій, ніж код. Наприклад, такі різновиди сучасної російської (або української) національної мови, як літературна мова, територіальний діалект, міське просторіччя, соціальний жаргон — це субкоди або підсистеми, єдиного коду (російської (або української) національної мови). У подальшому ми вживатимемо терміни *субкод* і *підсистема* як абсолютні (точні) синоніми.

¹² Це переклад з польської мови, де *graždanka* перекладається на російську так: «гражданская печать (азбука)» (див.: [148, 148]).

Субкод або підсистема, також може членуватись на різновиди і, тим самим, уключати до свого складу субкоди (підсистеми) більш низького рівня і т. д. Наприклад, українська (як і російська) літературна мова, яка сама є субкодом по відношенню до національної мови, поділяється (членується) на два різновиди — кодифікована мова й розмовна мова, кожна з яких має певну самодостатність і розрізняється за функціями: кодифікована мова використовується в книжно-писемних формах мовлення, а розмовна — в усних, повсякденно-побутових формах. У свою чергу, кодифікована літературна мова диференційована на стилі, а стилі реалізуються в різноманітних мовленнєвих жанрах; певна подібність такої диференціації є і в розмовній мові. У вітчизняній соціолінгвістиці субкоди часто іменуються *формами існування мови*, на Заході їх називають також *регістрами* даної мови.

Проілюструємо поняття «субкод» (воно ж — «підсистема») на прикладі сучасної української національної мови. Віталій Радчук в одній зі своїх студій (зокрема в одній журнальній статті) зазначає, що «побутовий полтавський суржик і науковий, діловий чи реальний піджин, мішане койне базару-маркету і жаргон львівських *реперів* чи донецьких *байкерів* різняться за походженням, сферою використання, міткою верстви (*соціальним маркером*), але єдині в основі основ. Усі вони розмивають межі мовної системи, підтверджуючи її відкритість і неоднорідність, але так само встановлюють нові межі, витісняючи з ужитку питомі слова мови» [119, 44].

Його стаття «Параметри і взаємодія мов» полемічно загострена, емоційно забарвлена і спрямована проти «російщення» і взагалі надмірного «іноземщення» українців і їхньої мови, проти деградації й оскудіння державної — української — мови. Тому перелічені тут субкоди (підсистеми) сучасної української національної мови, яка по відношенню до них є єдиним кодом, охарактеризовані так негативно. Автор навмисне повиділяв курсивом назви (терміни) цих субкодів (підсистем), щоб звернути увагу читача на те, що й вони, ці терміни, не свої, не «питомі слова мови», а запозичені (в основному з англійської).

Сукупність кодів і субкодів, які використовуються в даній мовній спільності і знаходяться один з одним у відношеннях функціональної доповняльності, називається соціально-комунікативною системою цієї спільності.

Терміносполука «функціональна доповняльність» означає, що кожен з кодів і субкодів, які утворюють соціально-комунікативну систему, має свої функції, що не перетинаються з функціями інших кодів і субкодів: отже, всі вони ніби доповнюють один одного за функціями.

Наприклад, кожен стиль літературної мови — розмовно-побутовий, науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, релігійно-проповідницький — мають свої специфічні функції, не властиві іншим стилям, а разом вони функціонально доповнюють один одного, утворюючи систему, здатну «обслужити» всі комунікативні потреби даного суспільства (яке можна умовно назвати суспільством носіїв літературної мови; крім них, є ще, наприклад, носії діалектів, просторіччя) і всі сфери спілкування. У багатомовному суспільстві соціально-комунікативну систему утворюють різні мови, і комунікативні функції розподіляються поміж ними (водночас кожна з мов може, природна річ, підрозділятися на субкоди — діалекти, жаргони, стилі).

Поняття соціально-комунікативної системи ввів у науковий обіг у середині 1970-х років московський учений О. Д. Швейцер. Він особливо підкреслював функціональний аспект цього поняття: «Відношення функціональної доповняльності означає соціально детермінований розподіл існуючих у межах даного мовного колективу систем і підсистем за сферами використання (книжно-писемне мовлення, побутове спілкування тощо) і суспільними функціями (наука, культура, освіта, релігія), з одного боку, і за соціальними ситуаціями — з іншого» [168, 76].)

Перемикання й змішування кодів

Ми вже знаємо, що коди (мови) і субкоди (діалекти, стилі), що складають (утворюють) соціально-комунікативну систему, функціонально розподілені. Це означає, що один і той же самий

контингент мовців, які утворюють дану мовну спільність, володіючи набором комунікативних засобів, використовує їх залежно від умов спілкування. Наприклад, якщо вести мову про субкоди літературної мови, то в науковій діяльності носії літературної мови використовують засоби наукового стилю, у діловодстві, у юриспруденції (скажімо, у судочинстві), адміністративному листуванні вони ж уживають засоби офіційно-ділового стилю, у сфері релігійного культу — слова й конструкції стилю релігійно-проповідницького тощо. Інакше кажучи, у залежності від сфери спілкування мовець *переходить* (рос. *переключается*) з одних мовних засобів на інші (замінює ніби одні мовні засоби іншими).

Схожа картина спостерігається і в тих суспільствах, де використовується не одна, а дві мови (або декілька). *Білінгви*, тобто люди, які володіють двома (або кількома) мовами, зазвичай «розподіляють» їхнє використання залежно від умов спілкування: в офіційній обстановці, у спілкуванні з владою використовується переважно одна мова, а в побуті, у родині, у контактах із сусідами — інша (інші). І в цьому випадку можна говорити про перемикання кодів, про перехід з одного коду на інший, тільки як коди фігурують не стилі однієї мови, як у першому прикладі, а різні мови.

*Перемикання*¹³ кодів або *кодове перемикання* — це перехід мовця у процесі мовного спілкування з однієї мови (діалекту, стилу) на іншу (інший) залежно від умов комунікації.

Що саме, які зміни в умовах комунікації заставляють мовця змінювати код? Наприклад, *зміна адресата*, тобто того, до кого

¹³ Термін *перемикання кодів* (*кодове перемикання*) (у соціолінгвістичних працях інколи можна зустріти термін «кодове переключення» («переключення кодів»), який, на нашу думку, є менш вдалим, оскільки він є калькою російського «кодовое переключение» («переключение кодов»)) є перекладом англійського терміна *code-switching*. Перші роботи, що досліджують механізм кодового перемикання, з'явилися в англomовній лінгвістичній літературі в середині 70-х років ХХ ст., проте на саме це явище, ще без використання вказаного терміна, раніше звернув увагу Р. Якобсон, який писав: «Будь-який загальний код багатоформний і є ієрархічною сукупністю різних субкодів, що вільно вибираються мовцями у залежності від функції спілкування, адресата і відношень між співрозмовниками» [211, 458].

звертається мовець. Якщо адресат володіє тільки однією з двох мов, які знає мовець, то останній, природна річ, повинен використати саме дану, знайому адресату, мову, хоча до цієї миті у спілкуванні зі співрозмовниками-білінгвами могла використовуватись інша мова або обидві. Перемикання на відомий співбесідникові мовний код може відбуватись навіть у тому випадку, коли змінюється склад тих, хто спілкується (комунікантів): коли до розмови двох білінгвів приєднується третя людина, яка володіє тільки однією з відомих усім трьом мов, то спілкування має відбуватись цією мовою. Відмова ж співрозмовників перейти на код, знайомий третьому учасникові комунікації, може розцінюватись як небажання відкривати йому тему розмови або ж як зневага до його комунікативних потреб.

Чинником, що обумовлює заміну кодів, може бути *зміна ролі* самого мовця. Скажімо, у ролі батька (під час спілкування в родині) або в ролі сусіда він може використати рідний для нього діалект, а звертаючись до органів центральної влади, він змушений перемикатись на більш або менш загальноприйнятій формі мовлення. Якщо такого перемикання кодів не буде, представники влади його не зрозуміють, і він не досягне своєї мети (задовольнити прохання, розглянути скаргу і т. ін.), інакше кажучи, зазнає *комунікативної невдачі*.

Тема спілкування також впливає на вибір коду. За даними дослідників, що займаються проблемами спілкування в умовах мовної неоднорідності, «виробничі» теми члени мовних спільностей воліють обговорювати тією мовою, яка має відповідну спеціальну термінологію для позначення різних технічних процесів, пристроїв, приладів тощо. Проте як тільки тема з виробничої змінюється на побутову, «вмикається» інший мовний код або субкод — рідна мова або говірка (діалект) співрозмовників. В одномовному суспільстві за такого перемикання кодів відбувається перехід з професійної мови на загальноживані мовні засоби.

Цікавим є матеріал спостережень Н. П. Шумарової над кодовими перемиканнями під час соціолінгвістичного експерименту з метою виявлення рівня мовної компетенції білінгвів м. Києва.

Ці спостереження проливають світло на причини та умови виникнення кодових перемикань у різних соціальних груп інформантів (Уу та Ур). (Пояснюємо скорочення, прийняті в монографії Н. П. Шумарової: Уу — українці, що назвали рідною мовою українську; Ур — українці, що вважають рідною мовою російську; Рр — росіяни, які назвали рідною мовою мову своєї національності [174, 48].).

Так, дослідниця зазначає, що кодові перемикання в усному переказі, написаному українською мовою, спостерігались в обох групах (Уу і Ур), але мали різну прагматичну спрямованість. У групі Уу вони зумовлювалися прагненням найбільш точно передати зміст слова, а в групі Ур здебільшого були засобом подолання конфліктної ситуації [174, 172].

Особливо кодове перемикання характерне для тих представників групи Ур, які погано володіють українською мовою, невпевнено себе почувають, коли доводиться їм цією другою для них мовою будувати висловлення (речення), створюючи (переказуючи) україномовний текст, який їм спливає в пам'яті ніби з туману. До того ж респонденти зверталися за допомогою у виборі слова, просили розсіяти їхні сумніви у вживанні якоїсь синтаксичної конструкції, інколи намагалися виразити своє ставлення до завдання і до власних можливостей його виконання. Наприклад: *Сумні мислі його очолювали / очолювали / да? (Ур); Я, я (р.) вспомнил как будет? ... Згадав / я згадав / що в мене є англійський пістолет; І тільки ті / у котрих є... / ну ... (р.) как это называется? / ... мета / її здобудуть; Але я йшов / йшов і... (р.) наконец? ... і нарешті / да / і нарешті я знайшов мій / мій / моя валіза (Ур); І тільки через два... /е-е/ кілометри / как там було? / я намацыв валізу з моїми речами; І тут на мою думку спало / що ці місця були.../е-е/ відомими розбійницькими нападами // (р.) Я не могу по-украински говорить (Ур) [174, 222].*

Слова з науково-популярного тексту, написаного українською мовою, тлумачились групою Уу в основному рідною, а групою Ур як російською, так і українською мовами. Слова з російськомовного тексту відтворювалися тільки мовою оригіналу. Кодові

перемикання спостерігалися в обох групах лише у творенні українських дефініцій: у групі Уу це перехід з української на російську в межах одного визначення, а в групі Ур — як у наведеному, так і у зворотному напрямі.

Перемикання в групі Уу скоріше є виразниками психологічної установки — продемонструвати власні можливості точної й повної репрезентації слова, напр.: *лопати* — *це деталі турбіни, які перекачують*, (р., без паузи) *перекачивают воду*; *збиток* — *тут витратити гроші, якась втрата, по-російськи 'убыток'*. У групі Ур перший вид переходу (з української на російську) свідчить ще й про недостатньо сформований рівень умінь вільного творення конкретного тексту. Напр.: *обстеження* — *дослідження чогось, ну, (р.) изучение*.

Інший вид кодових перемикань дозволяє припустити, що спочатку респондентові приходить на пам'ять російський відповідник, опорне слово, як реакція рідною мовою на стимул, виголошений іншою. Він і зазначає першу реакцію, навіть посиляючись на мову (*по-русски...*), а потім будує висловлення другою як такою, що володіє досить вільно. Напр.: *лопати* — *по-русски лопасти, це деталі турбіни, які, коли крутяться, нагнітають або воду, або повітря (Ур) [174, 185]*.

Кодові перемикання — явище спонтанного творення дефініційних текстів, коли розгляд відношень між знаком та його референтом відбувається за відсутності часу на обдумування. Це активізує роботу мовної свідомості і демонструє як сильні (психологічна установка, реалізована у вигляді намагання найточнішого відтворення ознак номена), так і слабкі (труднощі спонтанного відтворення значення) сторони мовної компетенції. У контрольних групах Уу та Рр, які це завдання виконували письмово, кодових перемикань не зафіксовано [174, 185].

У яких місцях мовного ланцюга мовці перемикають коди? Це залежить від характеру впливу тих чинників, про які щойно йшла мова. Якщо вплив того або того чинника мовець може передбачити і навіть у певному сенсі планувати, то перемикання відбувається на природних межах мовного потоку: на кінці

фрази, синтаксичного періоду, у найспокійнішому режимі спілкування — після закінчення обговорення якоїсь теми. Однак, якщо чинник, що обумовлює кодову заміну, втручається неочікувано (несподівано, раптово) для мовця, то мовець може перемикатися з коду на код посередині фрази, іноді навіть не доказавши слова. За високого рівня володіння різними кодами або субкодами, коли використання їх значною мірою автоматизоване, процес кодового перемикання може не усвідомлюватися мовцем, особливо в тих випадках, коли інший код (субкод) використовується не цілком, а у фрагментах. Наприклад, говорячи однією мовою, людина може вставляти у своє мовлення елементи іншої мови — фразеологізми, модальні слова, вигуки, частки.

Здатність до перемикання кодів свідчить про високий ступінь володіння мовою (або підсистемами мови) і про певну комунікативну й загальну культуру людини. Механізми кодових перемикань забезпечують взаєморозуміння між людьми та відносну комфортність процесу мовленнєвої комунікації. Навпаки, нездатність індивіда варіювати своє мовлення залежно від умов спілкування, прихильність лише до одного коду (або субкоду) сприймаються як аномалія й можуть призводити до комунікативних конфліктів.

Перемикання кодів потрібно відрізняти від таких явищ, як *запозичення* мовних одиниць і їхнє *украплення* в мовлення.

Перемикаючись на інший код (наприклад, на іншу мову), мовець використовує її елементи в повній відповідності до фонетичних, граматичних та інших властивостей цих елементів. У запозиченні слово або яка-небудь інша одиниця підпорядковується (принаймні частково) фонетиці й граматиці мови, яка їх запозичує. Під час вкраплення зберігається іншомовно-системний вигляд украплюваного елемента, проте цей елемент вживається в якійсь «застиглій» формі, не змінюючись відповідно до словозмінних моделей або до моделей синтаксичних.

Пояснимо це на прикладах.

Хрестоматійним прикладом перемикання кодів є заміна російської мови французькою (й навпаки) у мовленні дворян —

персонажів роману Л. М. Толстого «Війна і мир». Спілкування і російською, і французькою відбувається відповідно до норм кожної з цих мов.

Коли ж ті ж самі герої, говорячи по-російському, вживають слова *граф, рескрипт, министр, политика, гвардия*, то перед нами — запозичення, що підпорядковуються нормам російської мови: у них приголосні вимовляються м'яко перед усіма *И*-звуками, навіть перед тими, що позначені буквою *Е*, голосні редукуються у ненаголошеній позиції, іменники відмінюються і мають відповідні підкатегорії категорії роду, дієслова дієвідмінюються і т. ін. Прикладами вкраплень можуть бути звороти типу *се ля ві (c'est la vie)*, латинські вирази *alter ego, terra incognita* та подібні до них, а також окремі іншомовні слова, що вживаються в незмінному вигляді, хоча й можуть зв'язуватись зі словами оточуючого контексту за моделями, «підказаними» синтаксисом або мови-джерела, або мови-реципієнта.

Варто зазначити, що перемикання кодів є мотивованим; поряд з цим у мовленні білінгвів часто зустрічається змішування кодів, коли перехід від однієї мови до другої не має мотивації. Межа кодів може пролягати навіть усередині тісно зв'язаного словосполучення: означення належить одній мові, означуване — іншій, дієслово одній мові (з відповідною морфологією), а залежні від нього слова — іншій тощо. Ось початок циганського фольклорного оповідання про графа Чорного [48, 54–55]:

Сыс граф Чёрный. Сыс ёв барвало, но сыс ёв страшно. /.../ Ёв сыс очень страшно. А сыс ёв барвало, ну может, ёв сыс миллиардеро /.../ И якэ приглашает лэс, значит, московско княгиня по бало. Граф Чёрный полэл депешо. «Вы немедленно севодня должны тэ авэл к шести часам по бало». Ну со ж, запрягает ёв тройка, выезжает по да бало /.../ И выходит кокори княгиня Оболенско кэ ёв чокаться. «Князь Чёрный, севодня мой день ангела. Я задаю тебе вопрос: со кучедыр по свето сы, капитал или красота?»

Ось переклад цього уривка на російську мову:

*Был граф Черный. Был он богатый, но был он страшный /.../
Он был очень страшный. А был он богатый, ну, может, он
был миллиардером /.../ И вот приглашает его, значит, мос-
ковская княгиня на бал. Граф Чёрный берёт депешу. «Вы
немедленно сегодня должны прийти к шести часам на бал».
Ну что ж, запрягает он тройку, выезжает на этот бал /.../
И выходит сама княгиня Оболенская к нему чокаться. «Князь
Чёрный, сегодня мой день ангела. Я задаю тебе вопрос: что
дороже на свете, капитал или красота?»*

Основа тексту — циганська, частина російських укрплень — запозичення, оформлені в тексті за правилами циганської морфології, однак у кількох випадках дієслово та його актанти належать різним мовам: наприклад, у російському предикаті *запрягает* суб'єкт виражено циганським займенником, об'єкт — російським запозиченням, але з циганською морфологією (-а в *тройка* у даному випадку є правильним показником акузатива). У російському вставному виразі *ну что ж* займенник *что* замінено циганським *со*. У двох випадках тут подано виправдане перемикування кодів — під час цитування російського тексту записки та слів княгині, проте щоразу (обидва рази) у другій половині цих фраз оповідач збивається на змішування російської й циганської мов.

Вибирання мовного різновиду (варіанта) як наслідок при звичаєння до певної соціолінгвістичної ситуації носить назву *перемикування кодів* [217, 24]. У польській мовознавчій літературі є чимало праць, у яких йдеться про перемикування мовного коду в різних ситуаціях. Дослідники по-різному трактують також загальнопольську мову та різновид цієї мови — діалект. А. Фурдаль вирізняє принаймні два шари соціального характеру: літературну мову й сільські діалекти (говірки) [198]. К. Фелешко зазначає, що «факт поперемінного «перемикування» двомовних індивідів з однієї мови на іншу спонукає до пошуку відповіді на запитання про чинники, що зумовлюють це явище. Бо саме поняття інтерференції тут майже нічого не з'ясовує. Аналіз

ситуацій, в яких доходять до вибору одного з альтернативних кодів, яскраво свідчить про те, що ним (цим вибором) не править випадок і що тут ідеться про залежність від обговорюваних до цього часу (дотепер, до сьогодні) «макросоціологічних» чинників, таких, як групова приналежність, система цінностей, ієрархія престижу, відношення до центрів влади» [193, 117].

Перемикання мовного коду Гелена Красовська розуміє як перехід під час розмови з однієї мови на іншу (напр. із польської на румунську і навпаки або ж із польської на російську чи українську й навпаки, а також перемикання з говірки на систему загальнопольської мови і навпаки). Одним зі способів поведінки дво- або багатомовного індивідууму під час мовного контакту є перемикання коду. Воно, як ми вже зазначали, обумовлене змінами в ситуативному контексті, тобто позамовними чинниками.

Дослідники питань білінгвізму стверджують, що у дво- або тримовних товариствах (спільностях) вибір і перемикання коду залежить від багатьох різних чинників, зокрема від типу комунікативної ситуації, від теми розмови, мети розмови, від характерних рис учасників акту комунікації [217, 101–108]. Відповідний код у комунікативній ситуації є очевидним і натуральним (природним), так само як і природним буває його перемикання. У деяких ситуаціях це просто необхідно.

Необхідність вибору особистого або публічного коду може бути детермінованою не тільки місцевістю або особистістю мовця, а й навіть типом конкретної комунікативної ситуації. На тій же самій місцевості з тим же самим мовцем (співрозмовником) можливим є різний вибір залежно від ситуації [202]. Наприклад, ситуація офіційна — румунська мова на уроках у школі, у розмові з учителем (крім уроку польської мови), і ситуація неофіційна — польська говірка на перерві, на екскурсії, у приватній розмові з тим самим вчителем.

Чинником, що призводить до зміни коду у двомовного індивіда, є передусім партнер розмови (співрозмовник) та його мова. Інформатор має знати, що його співрозмовник зрозуміє текст, якщо він змінить код на інший.

У товаристві, коли в розмові бере участь більше осіб, а співрозмовниками дослідника є багатомовні індивіди, можна спостерігати найбільше кодових перемикань. Г. Красовська [216] під час збирання польового матеріалу помітила, що, коли її співрозмовники розповідають про якусь подію по-польськи, то вони цитують по-румунському або по-українському висловлювання когось, хто брав участь у події, про яку розповідають.

Часом, коли під час розмови А з інформатором Б приходить особа В, яка не хоче або не може брати участь у розмові¹⁴, але має важливу справу до Б, тоді вона включається через код, який, як їй здається, є невідомий мовцеві А (про справи родинні або приватні). Перемикання кодів може статися під впливом елементів ситуативного контексту: зміни партнера, теми, місця розмови [235, 148].

Інтерференція

У мовленні білінгва відбувається взаємовплив мов, якими він користується. Цей взаємовплив стосується як мовлення, так і мови і може проявлятися у будь-яких мовних підсистемах: у фонетиці, граматиці, лексиці. Будь-який вплив однієї мови на іншу, а також результат цього впливу називається *інтерференцією*¹⁵ (див. [14, 32]).

¹⁴ Тільки важливі причини унеможливають мешканцям цих місцевостей розмову з дослідниками. Г. Красовська під час своїх досліджень у Буковині [216] стикалася з неприхованою симпатією і бажанням розмовляти, з теплою гостинністю та зацікавленістю інформантів її дослідженнями. Усі мешканці допомагали їй у проведенні досліджень.

¹⁵ Д. Е. Розенталь і М. О. Теленкова дають таке визначення поняття «інтерференція»: «Перенесення особливостей рідної мови на виучувану іноземну мову». Термін «інтерференція», як вважають вони, походить від лат. *inter* — <між, взаємно> + *ferens, ferentis* — <той, що несе, переносить> [122, 96]. Є й інша думка щодо походження цього терміна: «Термін *інтерференція* (лат. *inter* — між собою, взаємно; *ferire* — ударяти, штовхати, торкатися), очевидно, запозичено з фізики, де він означає накладання хвиль, що розповсюджуються з різних джерел» [91, 104].

Мовна інтерференція — термін походить з латинської мови: *inter* 'поміж', *ferens* 'той, що несе, приносить' [191, 229]. Це явище пов'язане з поняттям трансферу — перенесення зразків (моделей) рідної мови на мову іноземну в процесі її опанування. Перенесення навичок під час вивчення іноземних мов може мати позитивний і негативний наслідок. Трансфер негативний визначається в науковій літературі поняттям мовної інтерференції [191, 559–560].

У Польщі на тему мовної інтерференції написано й оприлюднено чимало праць різних авторів. Див., наприклад, деякі з них у збірниках наукових статей [208], [209], [215].

Поняття мовної інтерференції розвинув У. Вайнрайх [22, 22] і визначив її як випадок відхилення від норми кожної з мов, що входять у гру, в умовах постійного мовного контактування, в якому їхні члени послуговуються більш ніж однією мовою.

Казімеж Фелешко зазначає, що «інтенсивність інтерференції залежить від багатьох різних чинників, не лише мовних, таких як, наприклад, «системні лакуни» однієї мови, що виявляються в контакті з іншою — різні на різних рівнях» [193, 106]. Е. Смулкова підкреслює, що «внаслідок упровадження до даної системи нових мовних елементів, інтерференція викликає реорганізацію мовних моделей. Оскільки кожне збагачення або збідніння системи викликає потребу реорганізації існуючих до цього часу розрізнявальних опозицій у системі. Таке розуміння інтерференції коливається між значенням «процес» і «результат процесу» [230, 308–309]. Результат є наслідком територіального мовного контакту; процес і результат — це наслідок особистісного мовного контакту, обумовленого білінгвізмом. Процес мовної інтерференції, що виникає з мовного контакту, можна проілюструвати наступною схемою (див. Схему 1 (у джерелі [81] вона значиться як Схема 1.)

Під інтерференцією розуміють, як правило, тільки неконтрольовані процеси, а свідоме запозичення до неї не відносять (див. [14, 32]).

Рідкість і нестійкість збалансованої двомовності пояснюється тим, що повної симетрії в соціально-етнічних умовах співіснування двох мов у одному суспільстві практично не буває.

Варто узяти до уваги також індивідуальні (психолінгвістичні й психологічні) аспекти двомовності. Збалансована двомовна ситуація була б можлива в тому випадку, коли б більшість членів якогось соціуму володіли повністю обома мовами, використовуючи їх у будь-яких мовленнєвих ситуаціях, з легкістю перемикаючись з однієї мови на іншу, не змішуючи водночас різні мови. Однак, на думку таких відомих учених, як Б. Гавранек, А. Мартіне, Е. Хауген, повне й автономне (без змішування мов) володіння двома мовами перевищує психічні можливості звичайної людини (див. [100, 62–63; 84–85]; [103]). В її мовній свідомості окремі риси нерідної мови уподібнюються ладу рідної (або основної) мови. Відбувається інтерференція двох мовних систем, тобто часткове ототожнення й змішування, що призводить до помилок у мовленні (іноді — однією, іноді — обома мовами).

Загальною передумовою інтерференції є те, що людина, розмовляючи другою мовою, завжди якоюсь мірою використовує навик мовлення рідною (або основною) мовою, наприклад, навик розрізнення дзвінких і глухих приголосних, навик уживання іменника у функції присудка тощо.

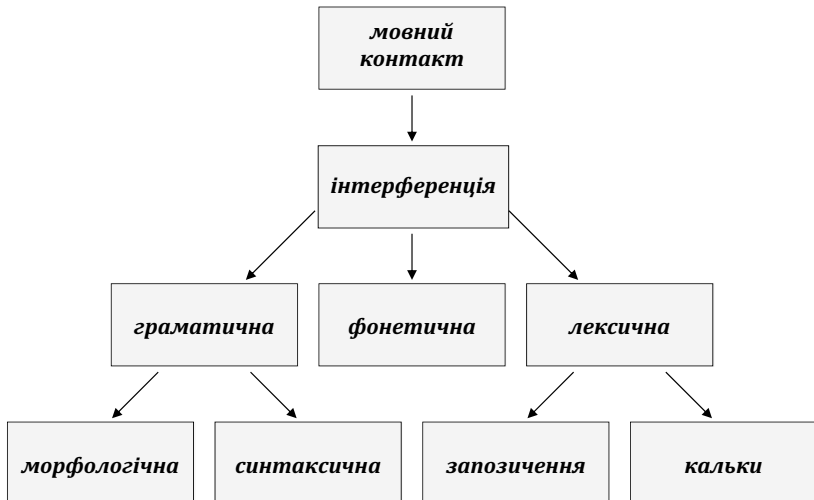

Схема 1. Процес мовної інференції, що виникає з мовного контакту

В одних випадках навик мовлення рідною мовою допомагають мовленню чужою мовою, проте в інших — призводять до помилок.

Так, незважаючи на схожість між російськими (як і українськими) звуками [т], [д] й англійськими [t], [d], у кожній мові є свої особливості їхньої вимови: у російській (так само, як і в українській) це зубні звуки (кінчик язика під час їхньої вимови упирається у верхні зуби (різці), в англійській — альвеолярні (кінчик язика торкається альвеол)). І якщо ці особливості не засвоїти, проігнорувати, ними знехтувати, то вимова буде «з акцентом», до того ж — з великим, помітним.

Напрямок інтерференції може бути різним. Найпоширенішим є вплив (інтерференція) рідної мови на другу, однак якщо друга мова стає основною, то й вона може впливати на рідну. Це легко помітити по російському мовленню емігрантів з Росії, що прожили в іншомовному середовищі декілька років.

Проникність різних підсистем мови є різною, вона пов'язана з напрямком інтерференції. Якщо взяти фонетику, то там інтонація основної мови легко впливає на інтонацію рідної додаткової, а в системі фонем і фонотактиці, як правило, переважає вплив рідної мови на другі мови.

Фонологічна інтерференція проявляється у трьох аспектах.

1. *Недорозрізнення* фонем (наприклад, зняття протиставлення за м'якістю / твердістю в парах типу *рад / ряд* у білоруському етнолекті російської мови).

2. *Надрозрізнення* фонем (француз, наприклад, може розрізняти відкрите й закрите *е / є* в російській).

3. *Реінтерпретація* фонологічних розрізень (наприклад, німці схильні інтерпретувати російське протиставлення глухих і дзвінких приголосних як протиставлення сильних / слабких, оскільки в їхній рідній мові є саме таке протиставлення (опозиція), яке в більш коректній термінології звучить так: напруженість / ненапруженість, що в слов'янських мовах відповідає (але не є тотожним) бінальній розрізнявальній ознаці глухість / дзвінкість).

В останньому випадку в російського монологіста складається враження, що німець плутає глухі й дзвінки приголосні. Ось як, наприклад, І. А. Крилов у жарто-трагедії (рос. *шутко-трагедия*) «Подщипа (Трумф)»¹⁶ зображає мовлення німця, німецького принца Трумфа, який сватався до царівни Підщипи (в оригіналі — *Подщипа*):

Т р у м ф

*Старова ль, анкель мой! прелесна мой княшон!
Для папалушка шас, кохта мой пудешь жон,
Мой ноши весь не спит, и серса польна сшотся;
Прелесна тфой фикур на мой туша шифётся*¹⁷

Парні дзвінки майже в усіх випадках представлені тут глухими.

У царині фонотактики найсильніше впливає на другу мову тип редукції рідної мови. Росіяни, поляки й німці важко засвоюють вимову кінцевих дзвінких приголосних в англійській. Особи з рідною українською мовою, навпаки, переносять на російську звичну модель, яка зберігає дзвінкість приголосного на кінці слова перед паузою та в середині перед глухим: *по[д]писать, са[д], ду[б]* тощо, унаслідок чого з'являються мінімальні пари типу *дедка / детка, дужка / душка*. Подібно до цього у другій мові проявляється властивий рідній мові тип редукції голосних. Болгарський бізнесмен, відповідаючи в телеінтерв'ю на запитання, з чого він розпочав свою справу, повідомив, що для початку він *накупіл денег*, маючи на увазі *накопіл* (рос.). Розмовляючи по-російськи цілком вільно, він зберіг тип редукції, властивий його рідній мові: якщо в російській звуки, що маніфестують (репрезентують) у мовленні фонему <о> (фонему в розумінні прибічників московської фонологічної школи (МФШ)!), редукуються в сторону **а**-подібних звуків, то в болгарській — в сторону **у**-подібних. Інакше кажучи, росіянин на місці букви **О** у ненаголошеному складі вимовляє **а**-подібний звук, а болгарин — **у**-подібний, який і вимовляється в його рідній мові в цій позиції.

¹⁶ Назву твору відомого російського байкаря подаємо в оригіналі.

¹⁷ Див.: [158, 243].

Явище інтерференції спостерігається і в орфоепії, зокрема в акцентології: достатньо численними й стійкими є українізми в наголосах: *ждáла, спáла, брáла, звóнишь, позвóним, красивéе, сливóвое* (варенье) (в українській літературній мові допустимі і *слівовий* і *сливóвий*) та ін.

У граматиці інтерференція часто пов'язана з мимовільною інтерпретацією граматичних категорій другої мови через призму рідної: приписуванням російським іменникам *боль, мозоль, собака* чоловічого роду у відповідності до норми рідної білоруської, вживанням дієслівного виду в другій польській мові відповідно до норми рідної російської і т. ін.

Якщо якась граматична категорія рідної мови в нерідній виражається нерегулярно, вона визнається взагалі ніби відсутньою. У тюркських мовах (казахська, азербайджанська, туркменська та ін.) каузатив зазвичай має стандартне суфіксальне вираження; нерегулярність утворення російських каузативних дієслів може справляти на тюрксько-російських білінгвів враження необов'язковості вираження каузативності. Тому в шкільні твори попадають фрази *Герасим поел собачку* (замість *накормил*); *Волна утонула кораблик* (замість *потопила*) [1, 171–172].

Чим більшою є різниця між мовами, тим теоретично більше існує потенційних можливостей для інтерференції, проте у споріднених мовах вона менш помітна самому мовцеві. Тому в білінгвів, що вільно володіють і постійно користуються близькоспорідненими мовами, інтерференція стає майже неминучою. Так, у переказах, творах та й в усному російському мовленні школярів типовими є такі помилки, що є порушенням існуючих моделей керування: *смеётся с меня* замість *смеётся надо мной* (пор. укр. *сміється з мене*); *тетрадь с математики* замість *тетрадь по математике* (пор. укр. *зошит з математики*).

Розглянемо приклади на змішування прийменників (рідше — префіксів) у російському мовленні жителів Північного Приазов'я, зокрема м. Бердянська Запорізької області та навколишніх сіл.

Російські прийменники (і префікси) *в — у, с — из* семантично розмежовані, а українські *в — у, з — із* — ні. «Тому не див-

но, — пише В. М. Приліпко, — що помилки на змішування прийменників (і префіксів) В і У, С і ИЗ в російській мові українців є одні з найстійкіших» [115, 48]. Ось зафіксовані П. І. Сигедою приклади: — *Это со «Свободы выбора»* (назва газети. — П. С.) *вас беспокоят* (мж, Б¹⁸) (п.: из); *Чтобы с нас не смеялись* (мж, Б) (п.: над нами); *вернулся с Одессы* (Анатолій Кашпировський, тп, Б) (сл.: из); *каждый с нас* (лч, ов, Б) (сл.: из); *Ожидали комиссию с Одессы или с Мариуполя* (ч, 79 р., Б) (сл.: из); *с опилок матрас* (ін, Б); *телеканалы с разных регионов* (мдк, тн); *я вылажу с машины* (ч, 79 р., Б) (сл.: вылезаю (выхожу) из); *все эти дети были с неблагополучных семей* (чсв, 30–35 р.) (п.: из). Ситуація — часова майстерня. Розмова з годинником. — *Эти часы — ручная работа?* — *Да. Очень дорогие.* — *Надёжные?* — *Им сноса не будет: мы уже поумираем, а они будут идти.* (Годинникар — ч, біля 35 р., Б) (п.: *изно́са* (або ж *изно́су*)). У російсько-українському словнику знаходимо український відповідник: знос, су. Ситуація — в автобусі. Розмова з ученицею 9-го класу сільської школи: — *В город едете?* — *Со школы домой* (СП) (п.: *из школы*; «со школы» буквально означає: «з да́ху» (рос. *с крыши*)) (див. [137, 219]; про інші північноприазовські морфологічні інтерференіми (термін автора статті) див. [137, 218–220]).

Інтерференція може проявлятися і в синтаксисі. Однією з найхарактерніших помилок у російському мовленні учнів (для яких рідною мовою є українська) в області синтаксису є перенесення в російське мовлення властивих українській мові конструкцій з безособовими незмінними предикативними формами на *-НО (-ЕНО)*, *-ТО* і прямим додатком при них. Учні з рідною українською мовою дуже часто пишуть і кажуть: *Лермонтова было сослано на Кавказ; Пушкина было убито на дуэли; Выставку открыто; В романе изображено радостную жизнь людей* і т. ін.

¹⁸ Тут прийнято такі скорочення: Б — м. Бердянськ; ін — інформант невідомий; лч — літній чоловік, мдк — молодик; мж — молода жінка; ов — освіта вища; п — правильно; сл. — слід; СП — село Старопертрівка Бердянського району Запорізької області; тн — теленовини; тп — телепередача; ч — чоловік; чсв — чоловік середнього віку; 79 р. — вік людини: 79 років.

Навпаки, учні, для яких рідною є російська мова, переносять в українське мовлення характерні особливості російської, наприклад: *Шевченко був заслан в Сибір; протокол був написан тощо.*

Вплив другої домінуючої мови на рідну й особливо — рідної на другу домінуючу в граматичній сфері, зокрема в синтаксисі, найсильніше виявляється в моделях керування. Наприклад, нами зафіксовано в російському мовленні учнів, для яких українська мова є рідною, такі морфолого-синтаксичні інтерференіми: *погнал лошади, пас коровы, гуси, овцы* замість *погнал лошадей, пас коров, гусей, овец.*

Інтерференція в синтаксисі долається найважче, й особливо в тих випадках, коли вона позначається не в грубих помилках (як, скажімо, у реченні **Никто пришёл* (рос.), побудованому за англійською моделлю *Nobody has come*), а в «неорганічності», штучності фрази. На певному ступені опанування чужою мовою це відчують і самі навчувані («студіанти»). Знаменними у зв'язку з цим є насмішливі, нібито англійські, діалоги (що виникли в шкільному фольклорі), що є пародією примітивного калькування з російської: *Wich time? — Six watch. — Such much?*

А ось типові лексичні помилки в українському мовленні, що їх припускаються під впливом російської. Таким є, наприклад, калькування: неправильний переклад окремих слів та виразів російської мови за допомогою засобів української: *мероприятия* — *міроприємства* (потрібно: *заходи*); *принимать (принять) участие* — *приймати (прийняти) участь* (він *приймає участь*); це дуже поширена і стійка помилка, яку нерідко допускають представники різних верств населення, незважаючи на рівень освіти, навіть депутати Верховної Ради) (правильно: *брати (взяти) (бере) участь*); *на протяжении* — *на протязі* (якогось часу) (потрібно: *протягом*, бо *на протязі* відповідає рос. «на сквозняке»); *считаю вашу мысль ошибочной* — *рахую вашу думку помилковою* (потрібно: *вважаю...*); *следующий* — *слідуючий* (замість правильного: *наступний* або *подальший* (у залежності від ситуації або контексту)) і т. ін. *Полуголодный, полураздетый* — *напівголодний, напівроздягнений* (з учнівських творів): під впливом укр. *напівголодний, напівроздягнений*.

Як ми вже зазначали, інтерференція може зачіпати будь-які рівні мови — фонетику (це те, що зазвичай називається іноземним акцентом), морфологію, словотвір, лексику, синтаксис. Задля простоти, щоб не вдаватися до спеціальних словникових пояснень, обмежимося прикладами інтерферентних явищ, пов'язаних із близькоспорідненою двомовністю, зокрема відзначимо такі неправильності в білоруському мовленні індивіда, основною мовою якого є російська: 1) у фонетиці: м'які звуки [р'] і [ч'], наприклад [р'эч'ка], відповідно до білоруських завжди твердих [р], [ч]; 2) у морфології: з *Васей*, *напісаць Янке* замість з *Васем*, *напісаць Янку*; 3) у словотворі: *дзікар* замість *дзікун*, *ігнарыраваць* замість *ігнараваць*; 4) у лексиці: *чудак* замість *дзівак*, *увлячэнне* замість *захапленне*; 5) у синтаксисі: *ажаніўся на Марысі* замість *ажаніўся з Марысей*).

Ми щойно з наміром навели приклади інтерференції, пов'язані з білоруським мовленням індивіда, оскільки перед цим було чимало прикладів на це явище в мовленні індивідів (зокрема — учнів), для яких українська мова є рідною. Ми це робимо з тією метою, щоб у нашого читача не склалося враження, що розглядуване явище стосується тільки двох близькоспоріднених східнослов'янських мов — української і російської. Проте (з відомих і всім зрозумілих причин) більша частина прикладів, що тут наводяться для ілюстрації розглядуваного явища, стосується українсько-російської (і російсько-української — хай буде і такий терміноепітет) двомовності. Ото ж і далі продовжуватимемо наводити такі приклади, щоб ще раз підсилити вже сказане та висвітлити, випромінити якісь нові нюанси.

Авторка вже не раз згадуваної нами монографії Н. П. Шумарова не могла обійти мовчанням помилки, допущені в усному мовленні під час переказу українсько- та російськомовних текстів своїми респондентами.

«З погляду сучасних розмовно-літературних норм, — пише вона, — кожен з аналізованих репродуктивних текстів має якісь відхилення, спричинені впливом іншої мови або індивідуальними особливостями засвоєння мовної традиції. Жоден з інформантів

не виконав всі завдання правильно, але ступінь та характер відхилень залежно від мови тексту є різним у кожній групі.

Процес текстотворення українською мовою демонструє широкий діапазон відхилень, ніж у випадках російськомовного репродукування» [174, 222]. І вона дає наступну класифікацію та аналіз помилок, або, як вона їх «м'яко», майже евфемістично, називає, — «відхилень».

До акцентологічних відхилень в обох групах у творенні текстів українською мовою належать випадки неправильного наголосу рідковживаної лексики (*будá, пові́з, путіве́ць* замість *бúда, пóвіз, путівець*), ряд заміщень наголосу під впливом російського відповідника (*спина́* замість *спíна, пóмер* замість *помéр, позаду́* замість *позáду* тощо), а також його варіативність, властива досить широкому колу українськомовних мовців (*бу́ло, відбу́лося, свóя*), пов'язана з розмовними і діалектними впливами. Є поодинокі випадки акцентологічних відхилень і в російському мовленні обох груп: *петéль* замість *пéтель*, *бóязнь* замість *боЯзнь*, *ба́лова-лись* замість *балова́лись* та деякі інші, що відносяться до акцентологічних труднощів і у сфері російської літературної норми.

Найбільша кількість відхилень в обох групах виявилася на лексичному рівні. Сáme лексичною інтерференцією можна пояснити вживання таких лексем, як *стремився* замість *намагався* у значенні 'старатися', *последній* замість *останній*, *наверно* замість *напевно, мабуть, певно, то єсть* замість *тобто* та ін. (Уу); *оставити* замість *залишити, видіти* замість *бачити, предста-ти перед очима* замість *стати перед очима* і под. (Ур).

Даючи тлумачення слову *смотритель*, один респондент з групи Уу дав спершу російський відповідник *обходчик*, після чого перейшов (перемикнувся) на українську мову: *надзирач, особа, яка виконує надзирательську функцію...* (Уу) (краще, мабуть, було б — *наглядач, функцію наглядача*); *Тільки той, хто докладає до цього у с и л ь* (Уу) (замість *зусиль*; українська калька російського *усилий*); *... рушать прапороносці з прапорами в ч е х л а х* (Ур) (в оригіналі: *в чохлі*); *Одна людина їхала кудись л о ш а д ь м и* (російській лексемі надається лише українське звучання, укра-

їнська фонетична оболонка; те ж саме відхилення від лексичної норми зустрічається у тлумаченні слова «візниця»: *извозчик, ямщик, (у.) людина, яка керує л о ш а д д ю (Уу); я згадав, що в мене є англійський пістолет / і почав його мацати у своїй задній кишені // (Ур) (замість *мацати ...*); *Він став намагатися достати із валізи револьвер / (Уу) (правильно — дістати).**

В українській мові іменник *валіза* = рос. 'чемодан' жіночого роду. Носії української мови як другої (група Ур), мабуть, не знають зовсім цього слова — ані його значення, ані його звучання (фонетичної оболонки), звідки й помилки типу: *і тут мені на думку спало / що позаду немає м о г о в а л і з а; Та раптом я вирішив, що він може десь м о я в а л і з а сховати (Ур).* Ось іще деякі лексичні помилки: *І не... не... раз їй п р и й д е т ь с я т а к ж е відправляти мене в дорогу // (Уу) (нормативні: *доведеться, також*); *Вчені створили спеціальний прилад / який п о м а г а є впровадити... / (Уу) (замість: допомагає).**

У деяких випадках інформанти групи Ур залучають спільні для обох мов лексеми, що мають семантико-стилістичні відтінки, які не відчуються мовцями. Напр., *мисль* (укр. *думка*, рідше *мисль*), *помислити* (пор. *подумати*): *Автор помислив / що на такому шляху / можуть бути розбійники (Ур) та ін.*

Граматична інтерференція виявилася на обох рівнях — морфологічному й синтаксичному. Наприклад, у розбудові тексту українською мовою вживалися форми: (укр.) *в абзаце, скажем, рачком* (Уу). Для групи Ур характерні помилки в утворенні іменникових та дієслівних форм: *кілометров, розбійников* замість *кілометрів, розбійників*, неправильне утворення синтетичних форм майбутнього часу недоконаного виду (*витриматиму, хрестититимеме*), що свідчить про їхню нехарактерність для продукційної компетенції білінгвів цієї групи тощо.

На синтаксичному рівні також усі відхилення пов'язані зі впливом російської мови. Зокрема, для групи Ур важким виявилося використання прикметників у функції предиката. Респонденти забули (а може й не знали, бо це були не філологи), що співвідносність між двома типами якісних прикметників в українській

мові є дещо іншою, ніж у російській. Нестягнені повні форми прикметників (жіночого й середнього роду) а також короткі форми (чоловічого роду) мають здебільшого стилістичні конотації та стильові обмеження і вживаються в основному в народній творчості та поезії (наприклад: *Пливе човен, води повен...*). Стереотип російської мови, за яким форма обирається залежно від семантичної ознаки (постійна — тимчасова) та синтаксичної функції в реченні, призводить до появи висловлень типу *Дорога була дуже погана; Я був дуже щаслив* (Ур).

Цікавим для дослідника є психолінгвістичний аспект інтерференції. Експеримент показує, що вона виникає під час автокорекції, зокрема корекції за формулою «як правильно сказати». Цей вид виправлень здебільшого пов'язаний з породженням тексту нерідною мовою, оскільки неправильності, зафіксовані в мовленні рідною мовою, інформантами практично не відчуваться. Напр.: *І тут мені на думку спало / що кожна людина в своєму житті / як я рухався по дорозі... / н а в к о л ю ш к и / н а м а ц ю ю ц і... н а м а ч ю ю ч и...* (р.) / *Тьфу / как там? Что он там делал? / намацующи шлях; Тільки той, хто докладає до цього у с и л ь... / хто докладає до цього зусиль* (Ур) [174, 221].

Інтерференція — це явище, властиве індивіду, проте, варто зазначити, що за масової двомовності однотипні інтерференційні процеси характеризують мовлення багатьох осіб, і, закріпившись в ідіолектних мовних системах, вони починають впливати також і на мовну компетенцію монолінгвів, що призводить до мовних змін. Як тільки інтерференція набуває визнання в мові (стає частиною стандарту певного мовного коду), вона не сприймається в цьому коді як щось стороннє, чужорідне, тобто перестає бути такою для всіх, крім лінгвістів. Отже, інтерференція є одним з чинників, одним з рушіїв розвитку мови, мовних змін, що нагромаджуються і зріють у ній.

У надіндивідуальному плані масова й часта інтерференція означає постійне змішування двох систем, їхнє більше або менше взаємне уподібнення. І в Білорусі, і в Україні не без підстав говорять про ту небезпеку мовного безкультур'я, яку несуть

у собі так звані *трасянка*¹⁷ (у білоруській) та *суржик*¹⁷ (в українській), тобто стихійно й по-різному русифіковані варіанти національної мови. В умовах білорусько-російської та українсько-російської двомовності побутове російське мовлення, зокрема мовлення жителів Північного Приазов'я, також надлишкує (переповнене) інтерферентними явищами (див. про це, наприклад, статтю [137]).

Суржик

Мовами зовнішніх контактів можуть виступати, окрім української, також російська або найчастіше «суржик» [111]. Я. Поліщук зауважує: «Суржик — суміш жита з пшеницею, ячменю з вівсом, а також борошно з такого зерна — мова, в якій штучно об'єднані без дотримання літературних норм елементи різних мов. Уживається переважно щодо українського просторіччя, засміченого невмотивовано запозиченими (унаслідок українсько-російської інтерференції) російськими елементами...» [111, 267]. Г. Красовська виходить з того, що «суржик» виступає тоді, коли елементи обох мов (російської і української) набувають такого ступеня змішування, що утворюють третю «якість», позбавлену нормативності, таку, яка не має власного стандарту. Суржик — це мова, в якій штучно поєднані елементи різних мов не мають будь-якого стандарту, будь-якої унормованості. Цей термін стосується української мови з домішкою елементів російської мови, що виник унаслідок українсько-російської мовної інтерференції. Відповідником «суржика» у Білорусі є так звана «трасянка» [229, 415].

Ці обставини диктують низку специфічних принципів викладання близькоспорідненої мови. В умовах двомовності курс нерідної, але близькоспорідненої мови має бути, по-перше, диференційовано систематичним, тобто підкреслювати передусім

¹⁷ *Трасянка* (білоруськ.) — початково — суміш сіна з соломом для годівлі худоби; *суржик* (укр.) — суміш зерна пшениці, жита й ячменю, ячменю й вівса тощо (див. [91: 108]).

несхожості мови, що вивчається, і рідної мови, хоча, розуміється, не варто забувати про системні зв'язки мовних фактів; по-друге, курс має бути значною мірою корективним, тобто таким, що виправляє інтерферентні звички учнів; по-третє, на відміну від переважно аналітичної спрямованості уроків рідної мови, курс нерідної мови повинен бути більшою мірою синтетичним, тобто навчати практично породжувати мовлення (див. [149, 55–68]).

Дуже цікавими й плідними є ідеї й конкретні пропозиції Василя Михайловича Приліпка щодо розглядуваної лінгво-соціо-дидактичної проблеми (див. [114] і [115]). Хоча їх було сформульовано й оприлюднено давно — десь наприкінці 50-х років ХХ століття, — вони (ці ідеї й напрацювання) не втратили своєї актуальності й до сьогодні.

На нашу думку, суржик виступає там, де елементи двох мов, української та російської, настільки взаємопроникають, що створюється певний мовний конгломерат, позбавлений нормативності та власних стандартів. Такого типу мовну інтерференцію можна аналізувати виключно в аспекті впливів рис української мови на російську та навпаки у мовленні окремого індивіду. Отже, варіативність суржику (мовної інтерференції на фонетичному, флексивному, лексикальному рівні тощо) виключає можливість його розгляду на колективному рівні.

Важливо зазначити, що лінгвістичний аналіз дає підстави розрізняти так звані *міський* та *сільський* суржики, які в результаті урбанізації та процесів міграції до міст зазнали взаємовпливів.

Враховуючи мовну ситуацію в Україні, суржик, як соціолінгвістичний феномен потребує ретельних досліджень у трьох аспектах: лінгвістичному, психологічному та соціологічному. Головною метою таких розвідок повинно бути опрацювання певної просвітницької методології, яка має загамувати та заблокувати подальшу інтерференцію *«суржикізацію»* української мови. Це можливе апробувати на наймолодшому, третьому поколінні, яке має можливості вивчення літературної мови та здатне розрізнявати слов'янські мовні системи.

Сфери використання мови

Мова може обслуговувати дуже широкий спектр комунікативних потреб окремої людини і суспільства в цілому. У відповідності до різних областей людської діяльності — виробництва, освіти, науки, культури, торгівлі, побуту і т. ін. — виділяються різні сфери використання мови (або мов, якщо йдеться про не-одномовне суспільство).

Сфера використання мови — це область позамовної діяльності, що характеризується відносною однорідністю комунікативних потреб, для задоволення яких мовці здійснюють певний відбір мовних засобів та правил їхнього сполучення один з одним.

Унаслідок такого відбору мовних засобів і правил їхнього сполучення один з одним формується більш або менш стала (для даної мовної спільності) традиція, що співвідносить певну сферу людської діяльності з певним мовним кодом (субкодом) — самостійною мовою або підсистемою національної мови. Так, у середньовічній Європі латинська мова була комунікативним засобом, що використовувався під час служби Божої, а також у науці. Інші сфери діяльності обслуговувались відповідними національними мовами та їхніми підсистемами. У Росії роль культового комунікативного засобу довгий час належала церковнослов'янській мові.

Мови та їхні підсистеми за сферами діяльності можуть розподілятися нежорстко: одна з мов або одна з підсистем переважає в даній сфері, але допускається використання елементів та інших мов (підсистем). Так, у родинному спілкуванні жителів сучасного села переважає місцевий діалект, він же використовується ними і під час виконання сільськогосподарських робіт. Однак, у сучасних умовах чистий діалект, як уже згадувалося, — рідкість. Він зберігається лише в деяких представників старшого покоління сільських жителів. У мовленні ж більшості він сильно «розбавлений» елементами літературної мови та просторіччя. Так, у Білорусії у сфері гуманітарної освіти використовується білоруська мова (це заохочується політикою держави, що офіційно проводиться), проте тут можна зустріти й елементи

близькоспорідненої російської мови. У сфері виробництва, незважаючи на державну підтримку рідної мови, переважає російська мова (у спеціальній термінології, у технічній документації, у професійному спілкуванні фахівців). Використання білоруської, звісна річ, не забороняється.

Про значення теорії сфер у розумінні К. Фелешка і про показ сфер функціонування окремих мов через визначення елементів ситуаційного контексту (сім'я, сусідство, костьол, школа, установи).

К. Фелешко зазначає, що «характеристика й дефініція мовних сфер закладає міцні підвалини знання соціокультурної динаміки багатомовної спільноти (спільноти) у різні моменти її розвитку» [193, 119]. Окремі використовувані мови можуть знаходитись стосовно одна одної у функціональній залежності. Сфери вживання мови можна поділити на:

- 1) приватно-неофіційні: сім'я, сусідство;
- 2) приватно-офіційні: релігія;
- 3) державно-офіційні: система освіти, адміністрація тощо.

К. Фелешко зазначає, що «теорія сфер (областей, царин) допомагає нам зрозуміти, що — незважаючи на вагу тематичного чинника у виборі мови розмови — аналіз індивідуальних поведінок у ході безпосереднього усного спілкування повинен у першу чергу враховувати суспільні норми й соціокультурні очікування» [193, 118].

Польські мовознавці, вивчаючи й описуючи соціолінгвістичну ситуацію старообрядців, що мешкають у Польщі [235], польської меншості у Ковеньській Литві [234] або поляків, що проживають у Латвії [225], застосували методіку сфер). Застосовуючи цю методіку, можна продемонструвати сфери функціонування окремих мов через визначення елементів ситуаційного контексту:

Сім'я:

Учасники (партнери) розмов: дідусь і бабуся, батько й мати, брат і сестра, родичі
Місце: житловий будинок, його найближче оточення, будинки родичів

Тема: справи, пов'язані зі щоденним життям у селі, вдома та в сім'ї (їжа, праця в полі та в садибі, хвороби)

Сусідство:

Учасники (партнери) розмов: ближчі та дальші сусіди

Місце: житлові будинки, вулиця, поле, крамниця (магазин) у селі

Тема: справи, пов'язані з повсякденним життям на селі, розмови про дітей, плітки тощо

Місце культу:

Учасники (партнери) розмов: священик, єдиновірці

Місце: місце культу, зал для науки релігії

Тема: релігійні книжечки, навчання релігії та практикування в ній, обряди, проповіді, оголошення, приватна розмова

Школа:

Учасники (партнери) розмов: учитель, інші учні, батьки учнів

Місце: шкільний будинок, двір, дорога до школи

Тема: шкільна програма, ситуації розмов (скоріше приватні)

Установи:

Учасники (партнери) розмов: напр. службовець, лікар

Місце: сільська управа, приймальня лікаря, шпиталь

Тема: службові справи, здоров'я

К. Фелешко підкреслює, що «царина (область, сфера) є складною соціокультурною конструкцією, що враховує тематику дискурсу, відношення, що поєднує його учасників (їхні взаємозрелятивізовані суспільні ролі, напр. батько (мати) — дитина, вчитель — учень (...) тощо) і місце дискурсу (напр. розмова з ксьондзом у басейні для плавання матиме інший перебіг, ніж у нього вдома, на його садибі) на тлі (на ґрунті) установи (інституції) і сфер активності певних кіл суспільства» [193, 119].

Сфери функціонування мови є окремими, але разом з тим залежними одна від одної соціолінгвістичними одиницями. Деякі критерії мають соціокультурний характер і регулюють

мовні навички в окремих ситуаціях мовлення. За цими критеріями складаються сфери вживання мови, набір яких не є в соціолінгвістиці сталим (постійним, незмінним). У. Вайнрайх, услід за Шмідт-Рор, розрізняє дев'ять сфер уживання мови: *сім'ю, місце дитячих ігор, школу, костюл, літературу, пресу, військо, суди, адміністрацію* [22, 150]. А. Зелінська у своїй роботі враховує додатково: *працю та засоби масової інформації* [235, 126]. У сфері *сім'я* можна звернути увагу на: мову контактів з батьком і матір'ю, мову контактів з дідусем і бабусею, мову контактів з братами й сестрами, мову контактів з родичами [202, 222–237].

Визначення домінуючої мови відбувається за різними критеріями, з яких, у даному описі, важливим є географічно-демографічний характер, а саме:

- а) щільність заселення групи;
- б) сільські центри та чисельність колективу, що послуговується споконвіку однією мовою;
- в) культурна й етнічна приналежність групи;
- г) релігія даної групи;
- д) вік (мову старших осіб і найменших дітей характеризує більша стійкість на чужі впливи) (див. [22, 154–163]).

Комунікативна ситуація

Комунікативна ситуація має певну структуру. Вона складається з наступних восьми компонентів: 1) мовець (адресант); 2) слухач (адресат); 3) стосунки між мовцем і слухачем та пов'язана з цим 4) тональність спілкування (офіційна, нейтральна, дружня); 5) мета; 6) засіб спілкування (мова або її підсистема — діалект (говор), стиль, а також парамовні засоби: жести, міміка); 7) спосіб спілкування (усний / письмовий, контактний / дистантний); 8) місце спілкування.

Ці компоненти є *ситуативні змінні*. Зміна будь-якої з них веде до зміни комунікативної ситуації і, отже, до варіювання засобів, використовуваних учасниками ситуації, та їхньої комунікативної поведінки в цілому.

Так, спілкування судді і свідка в залі судових засідань вирізняється більшою офіційністю використовуваних обома сторонами мовних засобів, аніж спілкування цих же осіб не під час судового засідання: змінюється лиш місце, проте всі інші ситуативні змінні зберігаються такими, якими й були перед тим. Звертання судді до свідка з метою з'ясування біографічних даних з необхідністю передбачає спілкування у вигляді запитання-відповіді з відповідними синтаксичними властивостями діалогу (еліптичність висловлювань, повторення відповідаючим деяких елементів запитання тощо). Звертання судді до свідка з метою відтворити свідчення останнього на попередньому слідстві має передумовою переважання монологу судді та лише стверджувальну чи заперечуючу реакцію свідка (змінюється лише мета спілкування, тоді як усі інші ситуативні змінні зберігаються).

Виходячи зі службової ролі, суддя перестає знаходитись зі свідком у тих стосунках, які приписують їм обом певну мовну поведінку. Скажімо, у «транспортній» ситуації, якщо обидва їдуть в автобусі — у соціальних ролях «пасажир — пасажир» — їхнє мовлення, зрозуміло, є менш офіційним. Якщо ж суддя і свідок знайомі один з одним, то все ж таки сама обстановка судового засідання та їхня ролі приписують (диктують) їм обом офіційну тональність спілкування; поза цією обстановкою, у «поверненні» до рольових стосунків «знайомий — знайомий» (або «приятель — приятель») тональність спілкування може змінюватись на неофіційну, навіть фамільярну, з використанням засобів розмовної мови, просторіччя, жаргонів.

Спілкування судді зі свідком на прийомі у судді (поза судовим засіданням), коли спілкування є контактним і усним, допускає еліптовані форми мовлення; власноручні ж письмові свідчення свідка (дистантність і писемна форма спілкування) вимагають експліцитних, синтаксично завершених форм висловлювання.

В реальному спілкуванні ситуативні змінні взаємодіють одна з одною і кожна з них набуває певного значення разом з іншими. Наприклад, якщо змінюється місце спілкування, то це

часто означає водночас і зміну його мети, а також відношень між комунікантами й самої тональності спілкування.

Контактність взаємодії мовця і слухаючого (слухача) зазвичай пов'язана з використанням усно-розмовних форм мовлення, а дистантність — писемного мовлення (пор., однак, спілкування по телефону) і т. ін.

Ситуативні змінні мають різну «вагу» з точки зору сили їхнього впливу на характер комунікативної ситуації. Більшу вагу мають ті змінні, котрі відбивають деяку лінгвістичну або соціальну *заданість* структури спілкування, меншу — змінні, що відповідають різноманітності (можна навіть сказати — розмаїттю) реальних комунікативних ситуацій. Число значень перших змінних є скінченним (навіть у математичному розумінні цього слова), значення других являють собою незамкнені множини.

Так, мета спілкування реалізується якимсь конкретним *мовленнєвим актом*, типи яких зчисленні (рос. *исчислимы*), з використанням певних функцій мови. Наприклад, повідомляючи що-небудь, мовець удається до мовленнєвого акту повідомлення і використовує водночас мову в її інформативній функції, можливо, у поєднанні з емотивною (це залежить від намірів мовця: чи хоче він просто поінформувати слухаючого про щось, чи ще й прокоментувати повідомлюване, даючи свої оцінки). Прохання, погроза, клятва (присягання), наказ, виправдання і такі інші інтенції мовця одягаються у форму відповідних мовленнєвих актів, які відрізняються один від одного як за цілями, так і за характером суміщення (поєднання) у них різних функцій мови.

Тональність на перший погляд видається такою ситуативною змінною, яка має недискретне значення. Однак у дійсності мовці не тільки добре відчують різницю між офіційним, нейтральним та дружнім (фамільярним) спілкуванням, а й знають заздалегідь, яка тональність відповідає тим або іншим комунікативним ситуаціям.

На відміну від цих змінних, *місце* спілкування не є наперед заданою змінною, і число значень цієї змінної навряд чи можна визнати скінченним. Вага цієї змінної є менша, ніж вага таких

чинників спілкування, як мета, стосунки (відношення) між комунікантами, тональність спілкування та ін. Зміна місця комунікації далеко не завжди веде до зміни характеру мовленнєвої поведінки комунікантів: якщо стосунки між ними залишаються попередніми, то зміна чинника «місце» виявляється нерелевантною (пор., наприклад, спілкування вчителя і учня в класі і поза класом). Зміна місця спілкування найчастіше є значущою в поєднанні зі зміною якихось інших умов спілкування. Так, якщо внаслідок зміни місця посилюється залежність одного з комунікантів від іншого, то змінюється й характер мовленнєвої поведінки першого.

Перший термін є синонімом терміна *мовна комунікація* (рос. *речевая коммуникация*). Обидва синоніми означають двосторонній процес, взаємодію людей під час спілкування. На відміну від цього, у терміні *мовна поведінка* акцентовано односторонність процесу: ним означають ті властивості й особливості, якими вирізняються мовлення і мовленнєві реакції одного з учасників комунікативної ситуації — або мовця (адресанта), або слухача (адресата). Термін *мовна поведінка* є зручним в описанні монологічних форм мовлення, наприклад, комунікативних ситуацій лекції, виступу на зборах, мітингу тощо. Однак він не є достатнім в аналізі діалогу: у цьому випадку важливо виявити механізм взаємних мовленнєвих дій, а не тільки мовну поведінку (рос. *речевое поведение*) кожної зі сторін, що спілкуються. Отже, поняття *мовне спілкування* (рос. *речевое общение*) включає в себе поняття *мовна поведінка* (про розмежування цих термінів див. також у книзі [33]).

Термін *мовний акт* (рос. *речевой акт*) означає конкретні мовленнєві дії мовця в межах тієї або іншої комунікативної ситуації. Наприклад, у ситуації купівлі товару на ринку між покупцем і продавцем можливим є діалог, що включає різні мовленнєві акти: запит про інформацію (— *Скільки коштує ця річ?*), повідомлення (— *Дві тисячі. Південна Корея. Натуральна шкіра.*), прохання (— *Відкладіть, будь ласка, я збігаю по гроші.*), звинувачення (— *Ви мені решту не ту дали!*), погрозу (— *Зараз міліцію викличу!*) та ін.

У середині ХХ ст. англійський філософ Дж. Остін, а слідом за ним і американські вчені Дж. Серль та Г. Грайс розробили *теорію мовних (мовленнєвих) актів*, у якій виявили низку закономірностей, характерних для процесу мовної комунікації, і сформулювали принципи й постулати, дотримання яких забезпечить успіх тому або іншому мовленнєвому акту та мовній комунікації в цілому: наприклад, «висловлюйся зрозуміло», «будь щирим», «будь лаконічним», «уникай незрозумілих виразів» тощо.

Робляться спроби розробити правила мовного спілкування, які б не тільки враховували закономірності використання мовних засобів, а й регламентували їхнє поєднання один з одним у залежності від характеру комунікативної ситуації. Прикладом можуть бути правила мовного спілкування, запропоновані американською дослідницею С. Ервін-Тріпп [192].

Термін *правило* С. Ервін-Тріпп вживає для опису, а не для регламентації, тих або інших мовленнєвих дій, тобто для констатації деяких нормальних, типових актів комунікації.

С. Ервін-Тріпп розрізняє три види таких правил:

1. Правила вибору мовних засобів: а) загальні для всіх соціальних верств; б) специфічні для різних соціальних верств і груп. Наприклад: вибір форми спілкування, національні й соціальні відмінності в цьому виборі.

2. Правила слідування, тобто послідовності мовленнєвих дій у комунікації: привітання, вдячності, прощання тощо. У межах цих правил розглядаються формули прощання, запросин, виклику по телефону, встановлення комунікативного контакту.

3. Правила сумісної «зустрічальності» («сумісного трапляння»; рос. *встречаемости*); мають на увазі правила поєднання в одному контексті тих або інших лексичних, фонетичних, інтонаційних, синтаксичних тощо одиниць і властивостей.

Особливо розглядаються правила взаємодії співрозмовників, коли мовець прагне до того, щоб навколишні або партнер по діалогу, що належить до даної соціальної або професійної групи, визнали його «своїм», схвалили його мовну поведінку

і правила переходу з одного коду на інший під час зміни ситуації й соціальної ролі мовця.

Однак, перелічені правила — досить абстрактні. Вони є легко пристосованими до відносно простих комунікативних ситуацій, якими є етикетні мовленнєві акти (види привітань, поздоровлень, прощання тощо), а в описі більш складних і водночас більш природних, реальних комунікативних ситуацій використання цих правил пов'язане з низкою незрозуміlostей та утруднень. Незрозуміло також, наскільки обов'язковими є ці правила. Якщо, наприклад, мовець, використовуючи сленг, дотримується літературної вимови, то чи означає це, що він буде своє мовлення «не за правилами», відхиляючись від стандартів мовної поведінки? Чи завжди мовець має обирати ті форми спілкування, які прийнято в даному соціальному середовищі, тобто соціальні або професійно забарвлені, чи, може, його власна, притаманна йому манера мовної поведінки може забезпечити комунікативний успіх?

Попри всю умовність розглянутих правил ідея своєрідних соціолінгвістичних граматик, що містять правила соціально-мовної поведінки людей у різних ситуаціях, є дуже приваблива і заслуговує вивчення й розробки. Разом з тим ця ідея є надзвичайно важкою для реалізації: по-перше, немає таких граматик конкретних мов, які дозволяли б породжувати не тільки граматично правильні висловлювання, а й різні розмовні конструкції, що відхиляються від стандарту, прийнятого в кодифікованій мові; по-друге, немає вичерпного опису всіх форм соціальної поведінки членів мовної спільності.

Комунікативна компетенція

У процесі мовної комунікації люди користуються засобами мови — її словником і граматикою — для побудови висловлювань, які були б зрозумілі адресатові. Однак знання тільки словника і граматики не є достатнім для того, щоб спілкування даною мовою було успішним: необхідно знати ще й умови вживання тих або інших мовних одиниць та їхніх сполучень. Інакше

кажучи, окрім власне граматики, носій мови має засвоїти «ситуативну граматику», яка приписує використовувати мову не тільки відповідно до змісту лексичних одиниць і правил їхнього поєднання в реченні, а й залежно від характеру стосунків між мовцем і адресатом, від мети спілкування та від інших чинників, які в сукупності з мовними знаннями складають (становлять) *комунікативну компетенцію* носія мови. (Поряд з цим терміном деякі вчені використовують термін *соціолінгвістична компетенція*.)

Характер навичок спілкування, що входять до комунікативної компетенції й відрізняються від знання власне мови, можна проілюструвати на прикладі так званих *непрямих (мовних) мовленнєвих актів* (рос. *косвенных речевых актов*). Непрямим називається такий мовленнєвий акт, форма якого не відповідає його значенню й меті. Наприклад, якщо сусід за обіднім столом звертається до вас з наступними словами: — *Не могли б ви передати мені сіль?*, то за формою це запитання, а по суті — прохання, і відповіддю на нього має бути ваша дія: ви передасте сусідові сільницю. Якщо ж ви зрозумієте це прохання як запитання й відповісте стверджувально: *Так* або *Можу*, не виконуючи відповідної дії й очікуючи, коли ж співрозмовник дійсно, прямо попросить вас передати йому сіль, — процес комунікації буде порушено: ви вчините не так, як очікував мовець і як прийнято реагувати на подібні запитання-прохання в аналогічних ситуаціях.

Роман Якобсон звернув увагу на те, що в ролі слухачогого людина має більш високий рівень мовної компетенції, ніж у ролі мовця. Ця невідповідність віддзеркалює фундаментальну відмінність між двома інтелектуальними категоріями — *знанням* та *володінням*. Знання, наприклад, мови — може бути пасивним, тоді як володіння мовою з необхідністю передбачає наявність певних активних навиків у поводженні з мовними засобами.

До сфери комунікативної компетенції увіходять правила етикету (в російській мовній спільності вони торкаються, зокрема, вживання займенників *ты* і *вы*, у японській і корейській — різноманітних дієслівних форм ввічливості), правила спілкування дитини з дорослими й дорослих з дітьми, правила спілкування

зі «своїм» і з «чужим», з «вищим», «нижчим» і рівним (за соціальним статусом), правила дотримання «соціальної дистанції» у значній асиметрії соціального статусу учасників комунікації, різноманітні стратегії поведінки (проте такі, що мають у мові своє вираження), що керують реалізацією таких мовних (мовленнєвих) актів, як прохання, вимога, звинувачення, погроза, обіцянка та багато іншого.

Більша частина цих правил і стратегій — «неписана»: ще не створено ситуативні граматики, які б регламентували мовленнєву поведінку людини відповідно до умов комунікативної ситуації. Разом з тим переважна більшість носіїв мови володіє правилами й стратегіями мовного спілкування в різноманітних життєвих обставинах, що забезпечує нормальну й ефективну їхню взаємодію одне з одним.

Мовна варіативність

Якщо ми можемо у процесі спілкування переходити з одних мовних засобів на інші, наприклад, під час зміни адресата, продовжуючи водночас обговорювати одну й ту ж саму тему, то це означає, що в нашому розпорядженні є набір засобів, що дозволяє про одне й те саме говорити по-різному. Це надзвичайно важлива властивість мови, що забезпечує мовцеві можливість не тільки вільно висловлювати свої думки даною мовою, а й робити це різними способами. Уміння носія мови по-різному висловлювати один і той же самий зміст називається його *здатністю до перифразування*. Ця здатність поряд із здатністю видобувати зміст із сказаного й умінням відрізнити правильні фрази від неправильних, лежить в основі складного психічного навику, що називається *володіння мовою*.

Варіативність проявляється на всіх рівнях мовленнєвої комунікації — від володіння засобами різних мов до усвідомлення мовцем допустимості різних фонетичних або акцентних варіантів, що належать одній мові (у сучасній російській літературній

мові це варіанти типу *було[шн]ая / було[чн]ая, поднял**Я** / под-
н**Я**лся* тощо).

Між цими полюсами містяться різноманітні види мовного варіювання: наприклад, лексичні синоніми, які можна розглядати як варіанти вираження одного й того ж змісту (рос. *увеличиваться — усиливаться — возрастать; бросать — кидать; подлинник — оригинал; огромный — громадный; лишь — только* тощо), однокореневі слова (рос. *замораживание — заморозка; стимулирование — стимуляция; эгоистический — эгоистичный* та ін.), синонімічні синтаксичні конструкції (рос. *Выполняя задание, будьте осторожны. — Когда выполняете задание, будьте осторожны. — При выполнении задания будьте осторожны*) та багато іншого.

Отже, варіативність — це передусім невідповідності в зовнішньому вигляді, у формі мовних знаків, які мають однаковий (тотожний, один і той же самий) зміст.

З соціолінгвістичної точки зору явище варіативності заслуговує на увагу постільки, оскільки різні мовні варіанти можуть використовуватись у залежності а) від соціальних відмінностей між носіями мови та б) від відмінностей в умовах мовленнєвого спілкування.

Так, проведене лінгвістами соціолінгвістичне дослідження фонетичних варіантів, що дозволяються за нормою сучасної російської літературної мови, встановило певну залежність між такими характеристиками носіїв мови, як вік, місце народження, професія, рівень освіти тощо, і тими перевагами, які вони віддають варіантам типу [з'в']ерь / [ша]гѹ, é [ж']у та подібними до них. Виявилось, що, наприклад, м'яка вимова звукосполучень (на місці буквосполучень ЗЖ, ЖЖ) як [ж'] у словах *езжу, брызжет, жужжатъ, возжи, дрожжи* представлена переважно в мовленні старшого покоління, а молоді більш властива вимова твердого довгого **жс**: [ж]. Москвичі старшого покоління ще зберігають вимову [шы]ги, [жы]ра, а в мовленні інших груп мовців ця риса майже не зустрічається. Варто зазначити, що фонетична варіативність по-різному реалізується в різних сло-

вах, тобто вона є лексично обумовленою. Наприклад, вже мало хто скаже [шы]гѣ, [жы]рѣ, проте вимова ло[шы]дѣй, по[жы]лѣть, к со[жы]лѣнию тощо зустрічається нерідко в мовленні не тільки старшого покоління, а й молоді. М'яка вимова всього сполучення приголосних типу [з'в']ерь, [с'т']енѣ, [з'л']ѣться у середовищі робітників зустрічається рідше, ніж у середовищі гуманітарної інтелігенції, а вимова ко[н'ф']ѣта, ла[ф']ки (лавки) знаходиться поза межами літературної норми і властива просторіччю або діалектному мовленню.

Це один вид варіювання, власне соціальний (його ще називають стратифікаційним, оскільки він відбиває стратифікацію мовної спільності на верстви і групи). В. Лабов називає такі варіанти, що залежать від соціальних характеристик мовців, *індикаторами*: кожен варіант ніби вказує на соціальне положення носія мови [80, 50].

Використання нормативних варіантів може залежати від умов мовлення: від стилю, жанру, ступеня уваги мовця до власного мовлення, офіційності / неофіційності обстановки тощо. Одні й ті ж самі носії мови можуть вибирати різні варіанти залежно від згаданих умов. Так, в офіційній обстановці, коли мовець намагається контролювати свою вимову, він обирає більш чіткі вимовні форми: наприклад, [тѳл'кѳ], [ч'и^Элав'Эк], [бѳд'и^Эт] (*только, человек, будет*), а в невимушеній обстановці скоріше віддасть перевагу варіантам редукованим: [тѳкѳ], [ч'ѳлаЭк] і навіть [ч'Эк], [бѳи^Эт] та подібним. Це — *стилістичне* варіювання.

Варіанти такого типу В. Лабов називає *маркерами*: вони маркують різні стилі мовлення, до яких належать різні варіанти однієї мовної одиниці.

Отже, варіативність мовних знаків залежить від параметрів двоякого виду — від соціальних характеристик носіїв мови (і тоді йдеться про соціальну диференціацію мови), та від ситуації мовного спілкування (і тоді йдеться про функціональну її диференціацію).

Мовна норма

У першому наближенні мовна норма — це те, як прийнято говорити й писати в даному суспільстві в дану епоху. Інакше: норма — це сукупність правил вибору і вживання мовних засобів (у даному суспільстві в дану епоху). Поняття *норми* нерозривно пов'язане з *поняттям літературної мови*. Літературну мову й називають часто мовою *нормованою* (унормованою).

Норма стоїть на сторожі цілісності й загальнозрозумілості літературної мови. Вона визначає, що є правильним і що є неправильним, вона рекомендує одні мовні засоби і способи висловлювання як «законні» (наприклад, рос. *докумѐнт, áвторы, в клубе, печѐт*) та відкидає інші як такі, що суперечать мовному звичаєві, традиції (забороняє говорити, наприклад, *доку́мент, авторá, в клубу́, пекѐт*). Норми історично змінні, проте змінюються вони повільно. У розвинених літературних мовах норма залишається стабільною протягом багатьох десятиліть.

Зміна мовних норм — явище природне. Важко уявити собі суспільство, в якому змінювалися б соціальний устрій, звичаї, відношення між людьми, розвивалися наука й культура, а мова протягом століть лишалася б незмінною. Проте хоча норма змінюється разом з розвитком самої мови, у принципі вона є консервативною: тому ми читаємо класиків російської літератури (Пушкіна, Достоевського, Гончарова та ін.) майже як наших сучасників. Їхня мова, звичайно, де в чому відрізняється від сучасної, проте не настільки, щоб ми їх не розуміли й не насолоджувались естетичною красою й монументальністю їхніх творів. Мовна норма зв'язує покоління.

Літературна норма виконує важливу соціальну й культурну функцію. Усі соціально важливі сфери людської діяльності обслуговуються нормованою мовою: без неї важко уявити собі функціонування науки, освіти, культури, розвиток техніки, законотворчість, діловодство тощо. Норма відіграє роль фільтра: вона пропускає в літературний вжиток все яскраве, дотепне, соковите, що є в живому народному мовленні, і затримує, відсіює все випадкове, блякле, невиразне.

Норма динамічна: вона не ділить засоби мови жорстко на хороші й погані, не наказує: перші потрібно вживати завжди, а другі — не вживати ніколи. Правильне й доречне в одних умовах мовлення (наприклад, у побутовому діалозі) може виглядати безглуздом в інших (наприклад, у науковій статті). Залежність літературної норми від умов, у яких здійснюється мовлення, називають *комунікативною доцільністю* норми.

Якась подібність до норми (певної традиції використання мовних засобів) є і в інших різновидах (підсистемах) національної мови — наприклад, у діалектах, у просторіччі, у жаргонах. Однак відмінність норми літературної мови від норми діалекту або жаргону полягає в тому, що літературна норма *свідомо культивується*: вона фіксується в словниках і граматиках, їй навчають у школі, її пропагують у книжках, по радіо й телебаченню, будь-яке культурне спілкування людей відбувається зазвичай у відповідності до норм літературної мови. У діалектах, тим паче у просторіччі й жаргонах, цього немає: є *традиція* використання мовних засобів, проте ніхто з носіїв діалекту не оберігає його від якихось впливів, не культивує свідомо й цілеспрямовано діалектні зразки мовлення, мовного спілкування.

Норма (у вузькому розумінні цього слова) — це результат цілеспрямованої діяльності суспільства по відбору й фіксації певних мовних засобів як зразкових, рекомендованих до вживання.

Зусилля суспільства спрямовані на збереження норми, цілеспрямована розробка правил і приписів, покликаних сприяти такому збереженню й науково обґрунтованому оновленню норм, називається *лінгвістичною кодифікацією*. Кодифікації піддається не вся національна мова, а тільки ті її підсистеми (субкоди), які є найбільш важливими в соціальному й комунікативному відношенні. Таким соціально й комунікативно важливим засобом спілкування найчастіше буває *літературна мова*, яка в писемній своїй формі називається *кодифікованою* підсистемою національної мови, на відміну від інших підсистем, які не піддаються кодифікації і тому називаються *некодифікованими* (територіальні діалекти, соціальні й професійні арго й жаргони, койне, піджини).

Літературна мова

Щоб не плутати поняття *літературна мова* і *мова літератури*, у першому випадку іноді використовують термін *стандарт* або *стандартна мова*. Наприклад, в англійській лінгвістичній традиції вживається саме цей термін — *standard language, standard English*. В українській і російській лінгвістичній термінології це слововживання (якого ще дотримувався Є. Д. Поливанов), не прищепилось, — можливо, через негативний оціночний зміст, наявний у слові «стандартний».

Літературна мова — це той різновид національної мови, який є найпридатнішим для комунікації в більшості соціальних сфер — у науці, освіті, дипломатії та юриспруденції, у ділових стосунках між людьми й установами, у повсякденному спілкуванні культурних людей.

Мова художньої літератури — це щось особливе: основу її становить мова літературна, кодифікована, проте широко використовуються елементи й будь-яких інших, некодифікованих підсистем національної мови — просторіччя, діалектів, жаргонів.

Поняття літературної мови може визначатись як на основі лінгвістичних властивостей, притаманних цій підсистемі національної мови, так і шляхом відмежування сукупності носіїв даної підсистеми, виділення її з загального складу людей, що користуються даною національною мовою. Перший спосіб визначення є лінгвістичний, другий — соціологічний.

Літературна мова має властивості, які чітко відмежовують її від інших підсистем національної мови: це передусім її послідовна нормованість (унормованість) (причому не тільки наявність єдиної норми, а й свідоме її культивування), загальнообов'язковість її норм для всіх мовців, що спілкуються даною літературною мовою, комунікативно доцільне використання засобів та деякі інші.

З соціолінгвістичної точки зору власне лінгвістичний підхід до визначення мовних підсистем, і зокрема літературної мови, не є достатнім. Він не дає відповіді на запитання, кого, які

верстви населення необхідно вважати носіями даної підсистеми, і в цьому сенсі визначення, що базуються на суто лінгвістичних критеріях, не є операційними. Виходячи з цього, у розв'язанні завдань соціолінгвістичного вивчення мови іноді використовують інший, «зовнішній» критерій визначення поняття *літературна мова* — через сукупність носіїв даної мови. Учені сформулювали наступні ознаки, якими носії, скажімо, літературного варіанта російської національної мови мають відрізнитись від осіб, що користуються іншими підсистемами (діалектами, просторіччям, жаргонами): 1) російська мова є для них рідною; 2) вони народились і довгий час (усе життя або більшу його частину) жили в місті; 3) вони мають вищу або середню освіту, одержану в навчальних закладах з викладанням усіх предметів російською мовою.

Таке визначення відповідає традиційному уявленню про літературну мову як про мову освіченої, культурної частини народу.

По-перше, спостереження показують, що особи, для яких російська мова є нерідною, навіть у тому випадку, коли мовець володіє нею вільно, мають у своєму мовленні риси, певною мірою обумовлені інтерференцією. Наприклад, у мовленні українців, що володіють російською мовою, регулярно використовується звук [h] фарингальний (гортанний) замість [r] проривного, який потрібно було б вимовляти згідно з літературною нормою. Це позбавляє дослідника можливості вважати таких людей однорідними в мовному відношенні з особами, для яких російська мова є рідною.

По-друге, цілком очевидно, що місто сприяє зіткненню і взаємному впливові різнодіалектних мовних стихій, змішуванню діалектів. Вплив мови преси, радіо й телебачення, мовлення освічених верств населення в місті проявляється значно інтенсивніше, ніж на селі. Крім того, у селі літературній мові протистоять організована система одного діалекту (хоча в сучасних умовах і значно розхитана впливом літературного мовлення), а в місті так званий інтердіалект (ми б скоротили це слово так — інтерлект), складові частини якого знаходяться між собою

в нестійких відношеннях, тобто таких, що постійно змінюються. Це призводить до нівелювання діалектних мовленнєвих рис або до їхньої локалізації (наприклад, тільки в сімейному спілкуванні) або ж до повного їхнього витіснення під тиском літературного мовлення. Тому люди, хоч і народилися в селі, але все своє свідоме життя живуть у місті, також мають бути включені — поряд із корінними городянами — у поняття «жителі міст» і, за інших рівних умов, у поняття «носії літературної мови».

По-третє, критерій «наявність вищої або середньої освіти» видається необхідним тому, що роки навчання в школі та вищому навчальному закладі сприяють більш повному, більш досконалому оволодінню нормами літературної мови, вилученню з мовлення людини рис, які суперечать цим нормам та відбивають діалектний або просторічний узус, — з тієї простої причини, що навчання їй у школі, і у вузі провадиться виключно літературною мовою.

Літературна мова має ряд властивостей, які відрізняють її від інших підсистем національної мови:

1) це *кодифікована* підсистема, про що вже згадувалось; вона характеризується більш або менш стійкою нормою, єдиною й загальнообов'язковою для всіх, хто говорить літературною мовою, і ця норма цілеспрямовано культивується;

2) це *поліфункціональна* підсистема: вона придатна для використання в різних сферах людської діяльності. У відповідності до різноманітних сфер використання і різних функцій, які вона виконує, літературна мова поділяється на різновиди (книжну й розмовну) і *функціональні стилі* (науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, релігійно-проповідницький), які у свою чергу підрозділяються на мовленнєві жанри;

3) літературна мова є *соціально престижною*: будучи компонентом культури, вона репрезентує таку комунікативну підсистему національної мови, на яку орієнтуються всі мовці, незалежно від того, володіють вони цією підсистемою чи якоюсь іншою. Така орієнтація означає не стільки прагнення оволодіти літературною мовою, скільки розуміння її більшої авторитет-

ності у порівнянні з територіальними діалектами, просторіччям, соціальними і професійними жаргонами.

Діалект і соціолект

Термін *діалект* походить від багатозначного давньогрецького слова *διαλέκτος*, яке означає: 1) <речь>; 2) <произношение>; 3) <разговор, беседа>; /.../ 6) <говор, наречие, диалект>; цей іменник утворено від дієслова *δια-λέγομαι* 1) <разговаривать, беседовать>; /.../ 5) <говорить, изъясняться>²⁰ [45, 375].

Цей термін використовується зазвичай для позначення територіальних різновидів мови і частіше застосовується до різновидів мовлення, якими користуються сільські жителі, хоча в спеціальній літературі можна зустріти словосполучення «соціальні діалекти», «міські діалекти», «професійні діалекти» тощо. Наприклад, Є. Д. Поливанов писав про соціальні діалекти й соціальну діалектологію — науку, яка має стати в один ряд з традиційною діалектологією, що вивчає селянські говірки. В американській соціолінгвістиці є чимало праць про міські діалекти; зокрема, до діалектів відносять мовлення негритянського міського населення США, англійська мова якого суттєво відрізняється від інших різновидів *American English*. Французькі лінгвісти поряд з терміном *діалект* (*dialecte*) використовують термін *патоа* (*patois*), який також означає локально обмежене мовлення певних груп населення, переважно сільського (у другому

²⁰ Ми не стали перекладати російські тлумачення цього терміна українською мовою, тому що ми не хочемо вдаватися в деталі: як, наприклад, розуміли давні греки семему <речь> («речь есть расчленение голоса посредством языка» /Арістотель/ [45, 375]). Перекладати словникові статті, які стосуються мови давньої, дуже відповідально й небезпечно. Якщо це було б не так, то вже давно, мабуть, цей цитований нами давньогрецько-російський словник (як і великий латинсько-російський словник того ж самого укладача) було б перекладено на українську мову. Перекладач лексикографічних праць такого типу мусив би бути по суті їхнім співавтором. А на таку роль ми не претендуємо).

своєму значенні цей термін означає недбале, неправильне мовлення з елементами аргю й жаргонів).

Територіальний або місцевий діалект самою своєю назвою свідчить скоріше про географічний, аніж соціальний поділ мови. Однак територіальна локалізованість — лише одна з характерних рис цієї підсистеми національної мови. Водночас це є й соціальний мовний різновид, оскільки місцевим діалектом володіє коло осіб, досить визначених у соціальному відношенні: у сучасних умовах, в усякому разі в російській (подекуди й в українській) мовній спільності, це селяни старшого покоління. В. М. Жирмунський зазначав, що «традиційний поділ діалектів на територіальні й соціальні є уявним (позірним), що всяка територіальна діалектологія у відповідності з самою мовною дійсністю має бути діалектологією соціальною» [51, 23].

До основних властивостей територіальних діалектів, що відрізняють цей різновид національної мови від усіх інших, відносяться:

1) соціальна, вікова й почасти статева обмеженість кола носіїв діалекту (це переважно сільські жителі старшого покоління);

2) обмеження сфери використання діалекту родинними (сімейними) й побутовими ситуаціями;

3) утворення *напівдіалектів* як результат взаємодії та взаємовпливу різних говорів та пов'язана з цим перебудова відношень між елементами діалектних систем;

4) нівелювання своєрідності діалектного мовлення під впливом літературної мови (через засоби масової інформації, книжки, систему освіти і т. ін.).

Одним з важливих розділів соціолінгвістики є соціальна діалектологія, об'єктом вивчення якої є соціальні діалекти (жаргони, аргю, професійні мови). Соціальна діалектологія (її можна було б назвати й соціолектологією) вивчає соціолекти.

Термін *соціолект* виник у лінгвістиці порівняно недавно — у другій половині XX ст. Він утворений з двох частин — частини *соціо-*, яка вказує на відношення до суспільства, і другого ком-

понента слова «діалект»; це, по суті, стягнення в одне слово словосполучення «соціальний діалект».

Соціолектом називають сукупність мовних особливостей, властивих будь-якій соціальній групі — професійній, становій (рос. *сословной*) віковій і т. ін. — у межах тієї чи іншої підсистеми національної мови. Прикладами соціолектів можуть бути особливості мовлення солдатів (солдатський жаргон), школярів (шкільний жаргон), кримінальний жаргон, аргі хіпі, студентський сленг, професійна «мова» тих, хто працює на комп'ютерах, різноманітні торгові аргі (наприклад, «човників» (рос. «*челноков*»), торговців наркотиками) тощо.

Одним з предметів зацікавленості соціолінгвістики — науки про суспільні різновиди та обумовленості мови — є соціолекти. За А. Пьотровським і М. Зюлковським, «... соціолект є зібранням соціолінгвістичних правил (а відтак таких, що належать до рівня мовних зразків (моделей)), які людський індивідуум привласнює собі як результат схрещування в його суспільному досвіді диференційованих форм вживання мови, згідно з властивою для нього сферою суспільної участі» [226].

Термін «соціолект» є зручним для позначення різноманітних і несхожих одне з одним мовних утворень, які мають, однак, загальну об'єднуючу їхню ознаку: ці утворення обслуговують комунікативні потреби *соціально обмежених* груп людей.

Соціолекти не є цілісними системами комунікації. Вони є тільки особливостями мовлення, тобто існують у вигляді слів, словосполучень, синтаксичних конструкцій. Основа ж соціолектів — словникова й граматична — зазвичай мало чим відрізняється від характерної для даної національної мови. Учені зазначають: «Так, у сучасному кримінальному аргі є досить велике число спеціальних позначень, у тому числі й метафоричних: *балда* 'голова', *кусок* 'тисяча рублей', *мент* 'милиционер', *хаза*, *малина* 'воровской притон', *хрусты* 'деньги', *шмонать* 'обыскивать', *этапка* 'пересыльная тюрьма' і т. ін., проте відмінювання й дієвідмінювання цих слів, їхнє поєднання в речення здійснюється за загальномовними моделями і правилами; загальномовною

є й лексика, що не означає будь-які специфічні реалії «професійного» й побутового життя карних злочинців (*Ударили меня по балде; Это он купил за два куска; На хазу нагрязнули менты и обшмонали всех, кто там был; і т. ін.*)» [14, 47–48].

Арго, жаргон, сленг, койне

Терміни *арго* й *жаргон* — французькі за походженням (фр. *argot, jargon*), сленг — англійський (англ. *slang*). Ці терміни часто вживаються як синоніми. Однак доцільно розмежовувати поняття, що стоять за цими назвами: арго — це, на відміну від жаргону, тією або іншою мірою таємна мова, створювана спеціально для того, щоб зробити мовлення даної соціальної групи незрозумілим для сторонніх осіб. Арго — це мова кримінальної субкультури. Тому ліпшими є словосполучення «зłodійське арго», «арго офенів» («офенське арго»; по-російськи — «арго офёней») — бродячих торговців у Росії XIX ст., аніж «зłodійський жаргон», «жаргон офенів». Як вважають автори сучасного словника лінгвістичних термінів, «... у жаргоні переважає вираження приналежності до [даної] групи, а в арго — мовне маскування змісту комунікації» [25, 38]. Проте таке протиставлення стосується передусім всієї історії формування жаргонів та арго. Синхронно «таємничість, секретність» кримінального арго є дуже відносна; ті, хто бореться зі злочинністю, як правило, володіють цією мовою як слід, а ідея таємно домовитись на арго в присутності здогадної жертви злочину виглядає взагалі наївно. Для цієї мети в межах конкретних злочинних спільностей створюються разові коди того ж типу, якими, судячи з кінофільмів, користуються у відкритому листуванні ворожі шпигуни і радянські розвідники: звичайним словам надаються особливі таємні значення, причому так, щоб для стороннього слухача мовлення не видавалося дивним і мало б свій звичайний зміст, що складається з нормативних лексичних значень. «Прихованість» мови кримінальних злочинців частіше є нарочитою, показною, розрахованою передовсім на збереження групової

ідентичності, на протиставлення «своїх» і «не своїх». В арго є чимало слів, які, в силу незначної відмінності від нормативних, не можуть претендувати на секретність, таємничість (пор. *больничка* 'лікарня, будь-яка медична установа', *поджениться* 'придбати співмешканку'), в інших випадках зовні не відрізняються від нормативних одиниць мають в арго лише несуттєві для пересічного носія мови відмінності в семантиці. Невипадково в арго слово *люди* означає лише тих, хто дотримується *воровського закону*; якщо, увіходячи до камери, *вор* (не будь-яка особа, що скоїла крадіжку, як у нормативній російській мові, а той, хто має визнаний у кримінальному світі ранг *вора в законі*), питає: «*Люди есть?*», він має на увазі тих, хто належить до кримінального світу. Є ще одна причина існування арго — потреба в задоволенні експресії. У зв'язку з цим багато словникових одиниць змінюється в арго відносно часто, інші, емоційно менш забарвлені, залишаються незмінними протягом століть. Д. С. Ліхачов (1935) указує ще на одну важливу причину виникнення та існування арго: особливістю злодійського мислення є наявність елементів магічного ставлення до світу. Первісно-магічне сприйняття відбивається й на ставленні до світу: невдало, не в пору сказане слово може викликати нещастя, біду, провалити розпочату справу. У зв'язку з цим у злочинному світі звичайні слова замінюються арготичними, існує також ряд табуйованих тем, про які не прийнято говорити навіть на арго. У цьому відношенні кримінальне арго нагадує жаргонне й професійне мовлення мисливців, військових та осіб інших пов'язаних з ризиком професій.

Ступінь зрозумілості тексту на кримінальному арго дуже варіює у залежності від тематики. Ось два тексти. Перший — уривок з побутового описання життя ув'язненого [10, 325; 327].

После живодёрни мантулю в дымогарке на угольке. Моего напарника, мужика-кирюху, трюманули за махаловку и оборотку совком по бестолковке одному животному с блудой, он у него из шаронки царапнул антрацит.

Ось переклад цього тексту на російську літературну мову Д. С. Балдаєва:

После больницы работаю в кочегарке. Моего напарника, заключённого, не принадлежащего к воровскому миру, послали за драку в карцер. Он двинул совковой лопатой по голове мошеннику (тот был с ножом), который украл из его куртки хлеб (пер. Д. С. Балдаева).

До опису такої, цілком звичайної для злочинного світу, ситуації арго добре пристосоване, і без спеціальних знань точний зміст тексту зрозуміти важко. Другий текст є прикладом використання арго в нехарактерному для нього стилі. Це уривок з жартівливої «Истории отпадения Нидерландов от Испании», написаної професійним істориком Л. М. Гумильовим, який, двічі зазнавши сталінських репресій, мав можливість у тюрмі та таборі оволодіти кримінальним арго [142, 202–203]:

Работяга Вильгельм Оранский поднял в стране шухер. Его подержали гезы. Мадридская малина послала своим наместником герцога Альбу. Альба был тот герцог! Когда он прихлял в Нидерланды, голландцам пришла хана. Альба распатронил Лейден, главный голландский шалман. Остатки гезов кантовались в море, а Вильгельм Оранский припух в своей зоне. Альба был правильный полководец. Солдаты его гужевались от пуза, в обозе шло тридцать тысяч шалашовок. Но Альба вскорее даже своим переел плешь. Все знали, что герцог в законе и лапу не берёт. Но кто-то стукнул в Мадрид, что он скурвился и закосил казённую монету. Альбу замели в кортесы на общие работы, а вместо него нарисовались Александр Фарнезе и Маргарита Пармская, рядовые придурки испанской короны.

Розуміння цього тексту не викликає особливих утруднень у пересічного носія російської мови, зокрема тому, що більша частина арготизмів, яка попала в цей текст, глибоко вкоренилась у сучасне розмовне мовлення.

Друковані ЗМІ відбивають соціально-стильове та функціональне розмаїття сучасного жаргоновживання різних соціолектів, що його структурують: кримінальне арго, тюремна лексика, професійні жаргони, жаргонізована розмовна мова, жаргон наркоманів, політичний сленг тощо.

Поняття «жаргон» (від франц. jargon — незрозуміла мова, зіпсована мова) розуміється як соціальний різновид мовлення, що характеризується, на відміну від загальнонародної мови, специфічно експресивно переосмисленою лексикою і фразеологією, а також особливим використанням словотворчих засобів. Жаргон належить відносно відкритим соціальним і професійним групам людей, об'єднаних спільністю інтересів і функціонує як номінативно-експресивна одиниця мовлення, що має інколи вульгарно-фамільярне забарвлення.

Жаргон є частиною загальнонародної мови, і він живе й розвивається за загальними законами мовної системи.

На межі 90-х років в Україні інтенсивно взаємодіють літературна мова, просторіччя, жаргон: постають нові центри експансії — розмовної, знижено-розмовної, молодіжної «конкульти», кримінальної «субкультури».

Просторічні й жаргонні елементи вільно включаються в сучасні газетні тексти, стаючи звичними засобами публічного спілкування. Наприклад: ...донецький **шабаш** зробив таємне явним (ЗГ²¹), хтось «наїхав» на когось; Обов'язковими після таких **розбірок** стали взаємні звинувачення [тих й інших (політичних сил)] (ЗГ); Україна ризикує «проколотись» на укладенні такого контракту (ЗГ); Мовляв, прем'єр їх [соціалістів] «**кинув**» (ЗГ).

Потенційним джерелом поповнення стилістично зниженої лексики у мові газет наприкінці ХХ ст. є елементи кримінального жаргону. І це зрозуміло: мас-медіа почали широко висвітлювати розгул злочинності в країні. Поступово кримінальну лексику почали вживати в різних значеннях журналісти, представники владних структур, пересічні громадяни. Цю лексику, що набуває експресивного забарвлення, застосовують з іронічною, саркастичною й викривальною метою. Наприклад: І якщо ці дві провладні сили не розуміють, що їх елементарно «розводять», то скоро можуть поплатитися за короткозорість (речення дещо

²¹ Тут і далі позначка-скорочення ЗГ означає «з газет». Див також перелік скорочень у кінці цієї праці.

адаптоване; зг); У нас панують групи, які діють за «поняттями», тож захищають «поняття», тобто інтереси групові, а не державні (політик; зг); Є досить мудре прислів'я в ресторанних **лабу-хів** — «Поспішай повільно» (зг); Вони [оркестранти] розучилися грати, «лабаючи» весільну музику (зг).

Семантика жаргонізму змінюється у зв'язку з тим, що кожен соціум модифікує семантику слова відповідно до своїх комунікативно-прагматичних потреб та інтенцій. Молодіжна субмова, засвоюючи кримінальний жаргон, нейтралізує (елімінує) семи, пов'язані з реаліями злочинного світу: *visіti* 'відбувати покарання'; у мові молоді ***vusіti***, ***zavusati*** означає: 1) перебувати у певному місці протягом невизначеного часу (Ті, хто збирається «зависнути» у столиці більш ніж на місяць... (зг)); 2) постійно вживати наркотики; *розборка* (*розбірка*) 'розв'язування конфлікту поміж ворогуючими кримінальними угрупованнями'; на молодіжному субкоді це 'суперечка, з'ясування стосунків' (***Розборка*** продовжувалася у дитячому садочку, що розташувався неподалік (зг)).

Можна говорити про нову якість жаргону як своєрідного стилю мови у нову епоху розвитку національної мови. Значної активності у мовленні представників різних соціальних груп набули слова *тусуватися* й похідні від нього; *тусівка* (*тусовка*), *тусівник*, *тусня*, які почали вживатися у молодіжному мовленні і маркуватися як жаргон. У сучасному мовленні дієслово «тусуватися» (у значенні 'збиратися разом, проводити час, розважатись, спілкуватися, відпочивати, дружити, бути одностудцями') і похідний іменник *тусовка* у значенні 'зібрання' набули широкого вжитку (докладніше про це див. [61, 91]).

Функція жаргонної лексики у публіцистичному мовленні неоднакова. Розмовного характеру набувають жаргонізми *засвітитися* (крим. 'виявити, видати себе'), *кинути* (мол. крим. 'виманити за допомогою обману певну суму грошей; обдурити когось'), *наїхати* (1. мол. 'вилаяти, розкритикувати когось; прискіпатися до когось'); 2. крим. жрм. 'напасти з погрозами, бажаючи добитись чогось'), *розкрутити* (1. крим. 'примусити когось

давати свідчення, зізнатися у чомусь); 3. *мол.* (примусити когось втратити гроші); 6. *муз.* (створити гарну рекламу. Спонсорувати якогось виконавця, групу'), *розкрутка* (1. *крим.* (повторне слідство); 3. *муз.* (популяризація музичної групи, виконавця диску'). 4. *ком.* (популяризація твору мистецтва; партії, освітнього закладу і т. ін.') (див. [146]).

Такі слова мають тенденцію до зниження своєї жаргонності, і це переводить їх у шар розмовної лексики: це є свідченням зростання ролі розмовності не тільки в особистісній комунікації, а й у суспільній.

Жаргонні слова є яскравими, образними, виразними. Не випадково вони затребувані публіцистикою, де у зображенні певних фактів і подій важлива саме експресивно-оцінна складова. Жаргонізми, включаючись у дискурс, виступають одночасно і номінативною одиницею, і експресемою, і стилістичним маркером. Наприклад: туристи тут *«відривалися на повну катушку»*; *«Одобрямси»* літали залом... (зг); вона [політик] *мочить* олігархів (зг); такса *відмазування* від служби у війську (зг); Призовник... цілком реально *«косить»* від служби у війську (зг); Телеканал «Інтер» взагалі є чемпіоном із *впарювання* масам різноманітної *фаст-фуд-лабуди*, як невмирущі серіали і колони *лохотронів* (зг).

У переважній більшості жаргонізми втратили свої самотутні родові ознаки, і первинне джерело їхнього виникнення не завжди можна встановити.

Функціонально-стилістичний параметр жаргонної лексики пов'язаний із потужною сміховою першоосновою, є складником культури як такої та національної сміхової культури зокрема. «Вибір певного жаргонізму, — зауважує Н. В. Карпалюк, — пов'язаний з метою досягнення ефекту зневажливості до позначуваних реалій, певної відстороненості від описуваних явищ і подій. Цей процес чітко виражений у сфері функціонування жаргонної предметної лексики: у назвах одягу, предметів побуту, транспортних засобів тощо. Наприклад: одяг — «шмотки»; авто — «тачка»; телевізор — «ящик»; автомат Калашникова — «калаш»; зібрання відомих людей певного регіону — «клумба»,

радіо — «брехунець», будинок — «хібара», сміттєзвалище — «бомж-таун»; хабарі в конвертах — «конверташки»; засклені балкони — «шпаківні» тощо» [61, 93].

Жаргонізми із пасивного фонду мови, втрачаючи свою цінність, можуть переходити до нових загальномовних найменувань. Наприклад, лексичні номінації «*дорожні засоби*» репрезентовані жаргонними еквівалентами: *вантажівка, мерс, швидка, маршрутка, вісімка, газелька, тачка* тощо; жаргонізовані номінації «*грошові одиниці*»: *бабки, бакси, бабло, зелень, капуста, гривно, дерев'яні, лимони, штука*.

У суспільстві змінюється ставлення до жаргону: наприкінці ХХ ст. він усвідомлюється як джерело експресивних слів і висловів. Експресивний і прагматичний потенціал жаргонної лексики динамізує сучасну комунікацію і всю мовну систему в цілому.

Під *сленгом* розуміють різновид розмовної мови, оцінюваний суспільством як підкреслено неофіційний. Існує відмінна від норми сфера усного спілкування, що об'єднує велике коло людей. Саме це поняття отримало найменування сленгу. Сленг запозичує лексеми з аргі та жаргонів, метафорично розширюючи їхні значення; отже, є спільні риси, що зближують жаргон і сленг: це метафоричність, домінування репрезентативної, а не комунікативної функції.

Дослідники відзначають розмитість меж явища сленгу. Отже, виділити сленг як замкнену систему можна лише умовно.

Молодіжний сленг є одним із найпродуктивніших поставачальників нових сленгових одиниць.

Сленгізми відрізняються від вульгаризмів тим, що, маючи навіть грубувате забарвлення, не викликають протесту проти їхнього вживання; тоді як на вульгаризми накладено табу.

Якщо раніше сленг використовувався в замкнених колах (вікових групах) з метою відокремлення, то тепер він поширюється на різні сфери життя. Він широко використовується в мистецтві, у ЗМІ.

Ця експансія сленгу пояснюється соціальними причинами, загальними настроями епохи: старі підходи, штампи вже не

діють ні в мистецтві, ні в суспільному житті, йде активний пошук нових форм, альтернативних засобів вираження, руйнуються стереотипи, у тому числі й мовні. Якщо раніше сленг був мовою підлітків, то сьогодні ним не нехтують і дорослі.

Сленгізм через багаторазове вживання втрачає свою експресивну забарвленість. Так, слово *класний* стало сьогодні настільки вживаним, що опинилося майже на межі сленгу і літературної мови. Утворене воно суфіксальним типом афіксального способу від іменника *клас*. Сленгізм *шара* має кілька значень (1 — 'шобла'; 2 — 'шанс, можливість'; 3 — 'недобросовісність, неохайність'; 4 — 'легко, не прикладаючи зусиль'), сьогодні він набув й нове значення: 'дешево, безкоштовно': «Дика *шара* — обвальні ціни!» (слогани компанії мобільного зв'язку); ... все *на шару*! (те ж саме); сленгізм *крутий* має кілька значень, що виражають високий ступінь чи міру чогось, одне з них — 'респектабельний, успішний': «Фінт» — для тих, хто дійсно *крутий*» (реклама шоколадного батончика «Фінт»); «Справжній *ульот*» (зі слогану компанії «Panasonic»); воно означає високий рівень вираження позитивних емоцій; *лівак* («Первак — не *лівак*») (з реклами горілки «Первак»); тут має значення 'щось дуже низької якості, негативна оцінка'.

Запозичення з аргю можуть помітно змінювати значення. Наприклад, *гонник* (початкове, з XIX ст., значення в аргю — 'обідранець, голодранець', згодом також 'грабіжник') у сучасному молодіжному жаргоні набуває як основне значення 'малокультурний агресивний підліток; «качок», «любер»', а також 'шанувальник «попсы», низькопробної, з точки зору мовця, музики'. Під час перенесення кримінальної фразеології в розмовний або жаргонізований варіант загальної мови нерідко втрачається внутрішня форма, пор. *дать в/на лапу* (з кримінального *дать лапу*, де саме слово *лапа* має значення 'хабар').

Термін *сленг* є більш характерний для західної лінгвістичної традиції. Змістовно він близький до того, що позначається терміном *жаргон*.

Аргю, жаргон, сленг — це різновиди соціолекту. Специфіка кожного з цих мовних утворень може бути обумовлена профе-

сійною відмежованістю від решти суспільства. Комп'ютерний жаргон (сленг) — це приклад професійно специфічних мовних утворень, злодійське арго, студентський сленг — приклади соціально специфічних субкодів. Іноді група може бути відокремленою і професійно, і соціально; мовлення такої групи має властивості і професійного, і соціального жаргону (арго, сленгу). Приклад — солдатський жаргон, тому що військова справа — це професія, а люди, що нею займаються, живуть своїм, достатньо відокремленим від решти суспільства, життям.

Термін *койне* походить від давньогрецького слова *κοινή* 'сообща, совместно, вместе' (пор. також: *κοινοσμός* 'смешение разных диалектов' [45, 960]). Цей термін початково застосовувався тільки до загальногрецької мови, яка склалася в IV–III ст. до н. е. і служила єдиною мовою ділової, наукової та художньої літератури Греції до II–III століть н. е.

У сучасній соціолінгвістиці *койне* розуміють як такий засіб повсякденного спілкування, який зв'язує людей, що говорять різними регіональними або соціальними варіантами даної мови. У ролі *койне* можуть бути наддіалектні форми мови — своєрідні *інтердіалекти*, що поєднують у собі риси різних територіальних діалектів, — або ж одна з мов, що функціонує в даному ареалі.

Поняття *койне* є особливо актуальне в описанні мовного життя великих міст, у яких перемішуються маси людей з різними мовленнєвими навиками. Міжгрупове спілкування в умовах міста вимагає вироблення такого засобу комунікації, який би розуміли всі. Так з'являються міські *койне*, що обслуговують потреби повсякденного, переважно усного, спілкування різних груп міського населення.

Крім міських *койне*, виділяють *койне ареалу*, тобто певної території, на якій розповсюджена дана мова (або мови). Так, у багатомовній республіці Малі (Африка) як *койне* використовується мова бамана, що має наддіалектну форму [29]. Поняття *койне* іноді застосовують і до писемних форм мови — наприклад, до латині, яка використовувалась як мова науки в середньовічній Європі.

Просторіччя

Просторіччя — це мовлення неосвіченого й напівосвіченого міського населення, яке не володіє літературними нормами. Це різновид койне. Термін цей вживається переважно у російській соціолінгвістиці, оскільки просторіччя — «найбільш російська» (так би мовити, «найросійніша») мовна підсистема, специфічна для російської національної мови (див. [14, 53]).

Оскільки просторіччя є характерною рисою (точніше підсистемою) російської національної мови, то з цього цілком логічно випливає припущення, що його (в тому чи іншому вигляді) можна знайти (почути) та тих теренах (скажімо, на пострадянському просторі, у колишніх республіках СРСР, які зараз стали самостійними й незалежними державами), де переважає або й цілковито панує російська мова. Тобто, інакше кажучи, на пограниччі мов і культур. Причому — у великих і малих містах Півдня і Південного сходу України, зокрема у Північному її Приазов'ї. Хто бував у місті Бердянську Запорізької області, той не міг не помітити, що в побутовому спілкуванні, у багатьох дитячих садках та школах, майже в усіх установах та і інших, ніж дитсадки та школи, навчальних закладах переважає (якщо не сказати — панує) російська мова.

Яка ж вона — ця бердянська (північноприазовська) російська мова? Звичайно, що це не літературна мова: мабуть, тих, хто говорить у Бердянську чистою «рафінованою» літературною російською мовою (як, зрештою, й чистою українською), дуже й дуже мало: це вчителі шкіл, ліцеїв, викладачі вищих навчальних закладів, окремі працівники міської ради (міськвиконкому), міського відділу освіти, медичних установ міста. Словом, це інтелігенція з вищою освітою і зі спеціальною філологічною фаховою підготовкою, інтелігенція, що не є байдужою до рівня культури свого мовлення (українського чи російського).

Бердянськ — районний центр Запорізької області, з одного боку, відоме далеко за межами України курортне місто — з іншого. Ось такі контрасти: з одного боку — місто-село, «провінція»,

периферія, з іншого ж — місто-курорт, куди щоліта приїздять оздоровитися не тільки жителі України, а й люди з різних закутків Росії, особливо багато відпочивальників з Москви, Московської області та з інших великих міст Російської Федерації. Вони й занесли сюди, у Північне Приазов'я, своє просторіччя.

Бердянська російська мова — це своєрідне койне, інтердіалект (можна було б упровадити й більш короткий термін — *інтерлект*), де змішалися різні мови: українська, що прийшла сюди із вихідцями з сіл, російська, болгарська, грецька та ін.

Ось як характеризує бердянську (російську) мову один з найкращих її знавців і шанувальників міський голова, який вже двічі обирався на цю посаду, Валерій Олексійович Баранов, автор книги (жартوما ним так названої) «Словарь толкового бердянского языка»: «У нашому любимому місті Бердянську мешкають дивовижні люди. Протягом майже двохсот років існування міста сюди з'їжджалися представники різних народів і національностей. Усі вони жили мирно, з часом перемішалися, а в щоденному житті використовували різні слова, звороти й вирази, які взяли зі своїх рідних мов. Багато слів придумали самі або поперевертали значення інших, перекрутили (спотворили), як їм подобалось, й почали їх регулярно використовувати в побуті (у повсякденні). Мабуть, колись учені вивчать це явище й дадуть йому наукове тлумачення» [11, 3].

Варто зазначити принагідно, що, оприлюднивши цю свою книжечку, Валерій Баранов став першим у Бердянську стихійним соціолінгвістом, сам цього не знаючи й не усвідомлюючи; і сталося це через його велику любов до жителів цього дивовижного міста — перлини Північного Приазов'я.

Словник Валерія Баранова містить чимало слів з російського просторіччя. Наприклад: *калідбр* (44)²², *лаболатбрия* (48) з так званим розподібненням (дисиміляцією) нехарактерних для

²² Тут і далі після слова «бердянської мови» число у круглих дужках вказує на сторінку в цитованій книзі Валерія Баранова [11], де й міститься зазначений мовний факт.

самої російської й інших слов'янських мов дистантних приголосних [р — р], тому вони й перебудовуються на [л — р]; *люмі́ний* (п.: *алюминий*), *кала́рады* («отдыхающие москвичи») (11), *када́* (сл.: *когда*) (10), *лисапе́т* (п.: *велосипед*), *люба́стер* (*алебастр*) (28) та багато інших. Частина їх наводиться нами нижче, де подається перелік характерних рис, притаманних просторіччю-1. Ми даємо їх з відповідними позначками (з вказівкою джерела, соціальних характеристик їхнього носія тощо) поряд зі словами-прикладом з російської мови громадян Росії, щоб можливим було їхнє зіставлення чи порівняння.

Чи є просторіччя в сучасній українській мові? Звичайно ж є, проте його нелегко вирізнити, виокремити з суржику, з діалекту (місцевої говірки), з простонародної мови тощо. Наскільки нам відомо, й до сьогодні не створено «Словника просторічних слів української мови», тоді як, скажімо, словники жаргонної лексики існують. І це свідчить про незадовільний стан вивченості розглядуваного шару української лексики.

«Просторічна лексика, — зазначає О. Д. Пономарів, — перебуває на грані літературного вжитку і часто виходить за межі літературної мови. Сюди належать слова, перекручені, спотворені з погляду норм літературної мови: *звиняйте, оберкос, піраміндон, скомпроментувати, санаторія, хвершал, хвігіль, булгахтер, лаболаторія, інцидент*; слова з різко зниженим експресивним забарвленням: *злизатися, знюхатися, ника, рило, стерво*» [151, 72]. До просторічних слів О. Д. Пономарів приєднує й вульгаризми, які стоять поза літературною мовою і включають до свого складу лайки, прокльони тощо. Просторічними елементами в українській мові є невмотивовані росіянізми типу *діжурний, зобилля, ізячний, канешно, невдобно, навірно*. Сюди ж, мабуть, варто додати дуже розповсюджене, особливо в колі політиків, російське за походженням слово *беспреде́л* (і вимовляється воно майже повністю по-російському). Така лексика, крім усного розмовного мовлення людей з низькою мовною культурою, використовується для надання текстові жартівливо-іронічного забарвлення, а ще частіше для негативної характеристики персонажів:

*«Хто вас, **босяцюги**, на чужу землю просив? Забирайтесь **к чортовій матері**, поки ребра цілі, поки голова на в'язах стирчить. Забирайтесь, **злидні чортові!**»* (М. Стельмах).

У наших читачів може виникнути й таке запитання-сумнів. Ми живемо в незалежній, суверенній країні, державною мовою якої є українська. Тоді для чого нам російське просторіччя? Нехай його вивчають у Росії — це справа росіян. Таке міркування було б слушним, якби в Україні не було зовсім російської мови. У містах і містечках Північного Приазов'я, як уже було сказано, люди живуть у російськомовному середовищі, і разом з засвоєнням російської національної мови вони засвоюють її просторіччя — хочуть вони цього чи ні.

Ми маємо соціокультурний феномен, що склався історично: сьогодні жителі Бердянська користуються російським просторіччям у повсякденному житті. І діючий закон «Про мови в Українській РСР» (іншого поки що немає) не забороняє їм розмовляти так, як вони звикли.

Постає запитання: як, яким чином упроваджувати в Бердянську українську мову? Потіснити силою одну культуру й замінити іншою? Фахівці з політичної лінгвістики вважають, що це шлях хибний, явно приречений на невдачу. Як би це не звучало незвично, а може, для когось — «крамольно», проте думка цих фахівців, яку ми поділяємо, є така: у жодному разі не варто витіснити (будь-якими засобами) одну культуру (скажімо, російську) й майже силоміць установлювати іншу (скажімо, українську). Шлях до збереження єдності держави полягає в тому, щоб на її теренах — на Сході й Заході, на Півночі й Півдні — розвивалися й процвітали всі культури і всі мови: і українська, і російська, і болгарська, і угорська, і грецька та ін. «Da ist der Hund begraben! Ось де собаку зарито!» — так кажуть мудрі німці.

Ось вона — національна ідея, ідея примирення багатостраждального українського народу. Не принижувати українську культуру і українську мову за рахунок іншої культури чи мови (та навпаки!), а возвеличувати, підносити її шляхом піднесення загального добробуту й загальної культури народу, шляхом

возвеличування всіх культур, які є в країні, шляхом шкільництва й науково-культурного просвітництва.

Не варто вважати, що мешканці Північного Приазов'я настільки затуркані чи темні люди, що не розуміють «что такое хорошо и что такое плохо» (як сказав В. Маяковський, талановитий російський поет).

Уявіть ситуацію. Дівчина з Бердянська познайомилась улітку з інтелігентним юнаком-москвичем, що їй подобається, і каже йому: *«Пошліте, я вас познакомлю со своими родителями»*. Або: *«Я не по́няла!»*. І вона бачить, що юнак іронічно посміхається. — *Почему улыбаетесь?* — питає вона. — *Да у нас в Москве, и вообще по-русски, так не говорят. Правильно ведь: пойдём или пойдёмте или: я не поняла́.*

І дівчині буде прикро й соромно за те, що до неї з самого дитинства, приросла, як зміїна шкіра, як кажуть у народі — як зміїний тулубець, оця бердянська говірка. Ситуацію ускладнює ще й те, що її провини в цьому немає. Проте відчуття меншовартісності її, мабуть, ще довго не покидатиме...

Школа повинна навчити правильної української, правильної російської мови.

Населення Бердянська відчуває інтуїтивно престижність літературної російської (так само — літературної української (державної)) мови. Люди чують її в радіо- й телепередачах, вони читають газети, журнали, книжки, написані унормованою мовою. І їм хотілося б, напевне, позбутись своєї безграмотності, але, як говорять російські прислів'я: *«Среди ворон по-вороньи и каркаешь»*; *«С кем поведёшься, от того и наберёшься»*; *«С волками жить — по волчьи выть»*. Тобто зробити це в середовищі, де майже всі неправильно чи не зовсім правильно розмовляють, — дуже важко, майже неможливо.

І від лікаря, чудового фахівця своєї справи, у Бердянську можна почути: *«Анализ крови»*. А потрібно: *крóви*.

Містянин йшов по одній з центральних вулиць Бердянська. На дверях магазину серед іншого було великими літерами написано: БРЕЛКИ. Заходить він усередину й питає, хто тут

завідуючий (чи власник). Один молодик каже, що головний тут — він. І між ними відбулася така розмова:

— Надо *брелóки*, *брелкí* — неправильно, грубая ошибка.

— Да мы знаем, как правильно.

— Так в чём же дело: почему не пишете правильно?

— Если мы напишем *брелóки*, — каже молода продавщиця, — то нас не поймут.

Ось вона — норма бердянського варіанта російської мови! *Пошлі́те* (= пойдём, -те), *брелкí*, *пóняла*, *рóспись* (= подпись), *разно́сы* (= подносы), *се́мачки* (= семечки), *сливóвое* (= сливовое (варенье)) тощо.

Ось ще один важливий аспект бердянського просторіччя-1 — інтуїтивне чуття його носіями норми, тобто того, що для їхньої мови є нормою, законом, а що стоїть поза нею. Деякі дослідники вважають, що в російському просторіччі немає норми, проте, за нашими спостереженнями, у бердянському російському просторіччі-1 є щось подібне до норми, так би мовити, квазі-норма, мовний еталон, чи «мовний ідеал», існує.

Ця проблема має й суто лінгвістичний аспект вивчення: дослідника цікавить, якою є мова мешканців Бердянська сама по собі: які в неї фонетика, морфологія, словник, синтаксична будова речень тощо, тобто якою є її мовна структура. Соціолінгвістичний аспект: дослідник ставить за мету з'ясувати, наскільки поширене те або інше явище, які соціальні шари чи соціальні групи населення вживають те або інше слово, віддають перевагу тій або іншій словоформі тощо. Про політичний аспект цієї проблеми йшлося вище: не антагонізм, не ворожнеча й боротьба двох культур, двобій, протиборство двох мов, а їхнє навмисне, свідоме культивування через освіту, науку, розвиток культури. Тут є й аспект культури мовлення індивіда.

Лінгводидактичний аспект розглядуваної проблеми полягає в наступному. Як у даній мовній ситуації навчати школярів української, російської, іноземної мов? Яка методика навчання є найраціональніша в умовах шкільної двомовності, тобто в умовах «бердянської» дійсності? Мабуть, та, яка максимально вра-

ховує мовну компетенцію особистості — школяра. А в цю його компетенцію повністю входить як складова бердянське російське просторіччя-1. (Цікавими є думки В. М. Приліпка стосовно згаданої проблеми (див., наприклад: [114]).)

Отже, шановний читачу, тема російського просторіччя є злободенною і в Україні, зокрема в Північному Приазов'ї. Вона наштовхує дослідника на такі (навіть глобальні) думки, породжує такі асоціації, що обминати її аж ніяк не можна. Як бачимо, розглядувана проблема є багатоаспектна: її мають вивчати і лінгвісти, і соціолінгвісти, і педагоги, і культурологи, і фахівці в галузі молоді науки — політичної лінгвістики.

Носії просторіччя — це здебільшого міські жителі, які лише частково «відірвалися» від села, які не отримали освіти. Їхнє мовлення являє собою строкатий сплав суто діалектних рис і специфічних, соціально престижних мовних елементів, характерних для городян (див. [165, 115]). Цей проміжний соціальний шар напівосвічених носіїв мови як засіб спілкування використовує просторіччя.

Просторіччя реалізується виключно в усній формі. Найбільш типові сфери й місця реалізації просторіччя: сім'я (спілкування в межах сім'ї та з родичами), черга, «посиденьки» у дворі комунальних будинків, суд (показання свідків, прийоми в судді), кабінет лікаря (розповідь пацієнта про хворобу) та небагато інших. У цілому за сферами функціонування просторіччя можна зіставити з територіальними діалектами: і в просторіччі, і в говірці переважають вузькопобутові та внутрішньосімейні ситуації спілкування.

Основні риси просторіччя — ненормативність, непрестижність, стихійність функціонування, «моногlossenість» його носіїв (вони не володіють ніякою іншою комунікативною системою, окрім просторіччя, а останнє функціонально не диференційоване, аморфне), їхня нездатність варіювати своє мовлення залежно від характеру ситуації, мети й адресата, власне лінгвістична строкатість цієї підсистеми російської мови: у ній співіснують елементи з територіальних діалектів, професійних та групових

жаргонів, запозичення з літературної мови тощо. Просторіччя — це конгломерат різних мовних явищ — дуже поширених невідповідностей нормам літературної мови — на всіх мовних рівнях.

Оскільки російське просторіччя складалося внаслідок змішування різних діалектних і жаргонних потоків, їхнього перетворення в умовах міського мовного життя, у ньому існують риси південних і північних діалектів (наприклад, і [г] проривне, і [h] фрикативне, *чаво, едуть, местов, хотишь, хочете, в пальте* і т. ін.), і елементи жаргонного мовлення (*втихаря, по-быстроу, балдеть, я без понятия* 'я ничего об этом не знаю; я не в курсе дела' тощо, особисті звертання типу *друг, кореш, хозяин* тощо).

Ще одним важливим виміром просторіччя є його часова гетерогенність (неоднорідність): у ньому досить чітко виділяються два шари — шар старих, традиційних засобів і шар порівняно нових комунікативних засобів.

Л. П. Крисін запропонував виділяти два кола носіїв сучасного просторіччя: городяни старшого віку, що не мають освіти (або ж мають початкову освіту), мовлення яких виявляє зв'язки з діалектом й напівдіалектом, — це просторіччя — 1; городяни середнього й молодшого віку, що мають незакінчену середню освіту й не володіють нормами літературної мови; їхнє мовлення позбавлене діалектного забарвлення й значною мірою жаргонізоване — це просторіччя — 2 (див. [73], [74, 56]).

Вікова диференціація носіїв просторіччя доповнюється гендерною (відмінностями за статтю): ті, що володіють просторіччям-1, — це переважно літні жінки, а серед просторіччя-2 значний (якщо не переважаючий) відсоток становлять чоловіки.

Зазначимо найхарактерніші мовні ознаки цих двох різновидів просторіччя.

Просторіччя 1 вирізняється специфічними рисами на всіх рівнях — фонетики, морфології, лексики, синтаксису, до того ж носіїв цього різновиду просторіччя характеризують деякі паралінгвальні особливості в їхній мовній поведінці: обидворучна жестикуляція, у середньому більша, ніж у носіїв літературної мови, гучність мовлення та ін.

В о р ф о е п і ї це акцентуаційні відхилення від норми: *во-первы́х* (мж, во, Б) (сл.: *пёр*); *по́няла* (жінки будь-якого віку, Б) (п.: *-ла́*); *укра́инский* (мд, Б), *укра́инец* (молодь, Б) (сл.: *ін*); *похо́жя́* (мж, продавщиця, Б) (п.: *похо́жа*); *а́лкоголь* (ч, 73 р., во, інженер, Б) (п.: *-го́ль*); *ана́лиз кро́ви* (ч, ≈ 40 р., лікар, Б) (сл.: *ро́*); *при́везе́нный, прине́сенный* (лж, во, Б) (сл.: *зе́, се́*) та багато інших.

У ф о н е т и ц і зафіксовано такі явища:

а) уподібнення голосних сусідніх складів (так би мовити, складовий сингармонізм): *памадо́ры* (147); *салафа́н* (лж, СП) (п.: *целлофан* [цы^элафа́н]); *караси́н* (119) (п.: *керосин*); *пи́рими́да* (ЛПК)²³ (п.: *пирамида*); *валидо́л* (ЛПК) (пр.: *валидол*);

б) спрощення («розвантаження») груп приголосних вставленням голосного звука: *газба́нак* (лж, Б) (п.: *госбанк*); *стро́й-бана́к* (124) (п.: *стройбанк*); *ру́бель* (ЛПК) (п.: *рубль*); *жи́зинь* (ЛПК) (п.: *жизнь*); *сма́родина* (ЛПК) (п.: *смородина*) та ін.;

в) спрощення складової структури слів, особливо в запозиченнях: *лино́лий* (74) (п.: *линолеум*); *лиса́пет* (44, 38, 19) (п.: *велосипед*); *фе́рур* (59) (п.: *хирург*); *буркуле́з* (104) (п.: *туберкуле́з*); *вита́нар* (ЛПК) (п.: *ветеринар*); *министратар* (ЛПК) (п.: *администратор*) і под.;

г) стягнення голосних: *ира́дром* (146–147) (п.: *аэро́дром*); *ара́дром* (ЛПК) (п.: *аэро́дром*); *нюка́во* (ЛПК) (п.: *ни у кого*); *закно́м* (ЛПК) (п.: *за окном*);

д) уподібнення приголосних за місцем і способом творення перешкоди: *камфе́та, камфеты́* (98, 99) (п.: *конфе́та, -ы*); *мармише́ль* (132) (п.: *вермишель*);

е) дисиміляція приголосних за місцем і способом творення перешкоди: *калидо́р, лабола́тория* (44,45) (сл.: *кори́дор, лабора́тория*); *свайба́* (52,63) (п.: *свадьба́*); *транвай* (ЛПК) (п.: *трамвай*); *конбикорм* (ЛПК) (п.: *комбикорм*) та багато ін.;

ж) відкидання (урізання) частини консонантних сполучень у фіналах слів: *дезо́доран* (102) (п.: *дезо́дорант*); *инфа́рк* (ЛПК) (п.: *инфа́ркт*); *на поча́ме* (ЛПК) (сл.: *на поча́мте*) тощо.

²³ Скорочення ЛПК означає «Л. П. Крысин». Даний мовний факт зафіксовано ним у російському мовленні мешканців Росії (див: [74]).

з) усунення так званого з'яння вставленням поміж двома сусідніми голосними [j] або [в]: [п'уі́ан'і́на] (ЛПК) (п.: *пианино*), [кака́ва] (ЛПК) (п.: *какао*), [ра́д'іва] (ЛПК) (п.: *радио*) тощо;

У морфології та словотворі просторіччя-1 має такі особливості:

а) вирівнювання основ за аналогією (у змінюванні слів за відмінками або особами): *стереть* — *стеру́*: *Я вот это всё стеру́* (д, шкк, Б) (п.: *сотру́*); *хочу́* — *хочем, хочете, хочут*: *Даже если вы не **хóчете**, то мы вас вынесем* (лж, Б; сит. — відповідь пасажирів, який бідкався з приводу того, що його не випустять у переповненому людьми автобусі на потрібній зупинці) (п.: *не хоті́те*); *бе́гут* (191) (пор. літ.: *бежі́т* і *бегу́*, *бегу́т*); *хотим, хотят* — *хоті́шь, хоті́т* (ЛПК) (п.: *хóчешь, хóчет*) і т. ін.;

б) вживання дієслівних форм діалектного походження: *Станок принесу, **побро́ишся*** (мж, Б; сит. — дочка звертається до свого старенького батька, який лежав у лікарні) (сл.: *побре́ешся*); *е́е **пригло́сят** на сбор* (лж, тп); *Кто так лук **со́дит**?* (мч, Б, сит. — на дачі; молодий чоловік каже сусідові, що так глибоко ніхто цибулю не саджає (не садо́вить)) (сл.: *сажа́ет, са́дит*).

Ось іще одна, мабуть, діалектна особливість північноприазовської (зокрема бердянської) російської мови: вимова м'якого приголосного [т'] замість твердого у закінченнях форми 3-ї особи однини теперішнього часу: *лицо **красне́ить*** (ч, 79 р., ос. 5 кл., Б); *живе́ть* (лж, Б); *протрезве́ить* (17); *набье́ть* (17) і т. ін.

в) вживання форм називного і знахідного відмінків множини іменників чоловічого і навіть жіночого роду з наголошеним закінченням [а́] замість ненаголошеного [ы]: *спонцо́ра* (207) (п.: *спо́нсоры*); *шприца́* (ч, 70 р., Б, родом з села) (п.: *шпри́цы* або *проф.* (у медиків) — *шприцѐ*); *мороза́* (ч, 79 р., осв. 5 кл., Б) (сл.: *морóзы*); *двигателѐ* (ч, 62 р., от, Б) (п.: *двѐгатели*);

г) змішування форм родового й давального відмінків однини іменників жіночого роду: *к Аллы́* (мж, Б) (п.: *к Алле*); *спраши-**вает у медсестре́*** (ч, 70 р., Б) (п.: *у медсестрѐ*); *от маме́* — *к мамы́* (ЛПК);

д) ненормативне вживання присвійного прикметника, утвореного від окремих жіночих імен: *у меня есть работа **Альна*** (мж, во, Б) (сл.: *работа А́ллы, которая принадлежит (принадлежащая) А́лле*) тощо;

е) ненормативна форма порівняльного ступеня прислівників та прикметників: *медленнее* (мж, во, Б) (п.: *ме́дленнее, -ей*); *Чем больше газа в баллоне, тем **медленнее** его накачивают...* (юнак, студент, СП) (п.: *ме́дленнее, -ей*); *Так **красівше** будет* (мж, 28 р., Б) (п.: *краси́вее*); *Одна грамотная, другая — **грамотней*** (ч, 70 р., Б; сит. — йшлося про медсестер) (сл.: *гра́мотнее*);

ж) перетворення окремих іменників чоловічого роду в іменники середнього роду: *Каждый с собой пусть несёт **сту́ло*** (мж, ос, Б) (п.: *стул*); *за́ло* 'велика кімната в хаті' (110); нелітературна віднесеність деяких іменників до тієї або іншої підкатегорії категорії роду: *густая повидла, кислый яблок, этот полотенец, поставь сюда стуло* (приклади ЛПК); або інший тип відміни іменника: *церква, простынь, мысля, болезнь* (приклади ЛПК) і т ін.;

з) менша, ніж у літературній мові, лексична обумовленість форм місцевого відмінка на -у в іменників чоловічого роду з основою на твердий приголосний: *на газу, в складу, на пляжу* тощо;

і) флексія -ов (ев) у родовому відмінку множини іменників середнього та чоловічого роду: *делов, местов, от соседев, пять рублёв* (приклади ЛПК) тощо;

к) відмінювання невідмінюваних іншомовних іменників: *без пальта, ехатъ на метре, шли из кина, две бутылки ситра* (приклади ЛПК) тощо;

л) тенденція до прозорості словотвірної (та етимологічної) структури слова: *об-вернуть, об-городить, об-дурачить* (приклади ЛПК) тощо (замість літературних *обернуть, огородить, одурачить*);

м) оказіональні утворення типу: *мозговатый* (замість *мозговитый*), *хлебница* у значенні 'продавець хлібного відділу' (*А у Шуры-то не́достача была тридцать рублей, мне хлебница рассказывала*); або ж інша морфемно-словотвірна структура слова в його фінальній частині: *чувствие* (*упал без чувствиев*), *наследствие*

(Говорят, эта болезнь по наследствию передаётся), учительша, хулиганничать тощо. (У цьому підпункті всі приклади — з праці ЛПК.)

Своєрідним за фонетико-морфологічною і словотвірною будовою є функціонування в просторіччі-1 іншомовної лексики: тут спостерігаємо народну етимологію, спрощення морфемної і складової структури слова, явища метатези й гаплогогії тощо. Наприклад: *севриз* (101) (п.: *сервиз*; це — метатеза); *тубаретка* (66) (п.: *табурет*; також метатеза); *багминтон* (183) (п.: *бадминтбн*); *бранзбой* (127, 128) (п.: *брандспойт*); *бульгактерия* (75) (п.: *бухгалтерия*); *лампасье* (144) (п.: *монпасье*); *гибимот* (ЛПК) (п.: *бегемот*), *полуклиника* (ЛПК) (п.: *поликлиника*); *флакон* (ЛПК) (замість п.: *плафон*), *лизарюция* (ЛПК) (п.: *резолюция*), *саше* (ЛПК) (п.: *шоссе*).

Для лексики й лексичної семантики характерним є наявність значної кількості слів на позначення побутових реалій та дій, яких немає в літературній мові, наприклад: *серчать*, *пушай*, *анти*, *акурат* (точно), *шибко*, *харчи* і т. ін.

Для просторіччя-1 характерним є специфічне використання лексики та семантики слів:

а) у північноприазовській (бердянській) російській мові, на відміну від російської літературної мови, є дієслово *ложить* 'класти', тому, мабуть, його корінь (що матеріально збігається з підпарадигматичною основою теперішнього часу: *лож-у*, *лож-ишь* і т. д.) вживається і в тих дієсловах, в яких за нормою має бути корінь *-клад-*: *Вот это всё **сла́живайте** и в свой архив **ложите*** (ч, 62 р., журналіст, освіта інженерно-технічна, Б) (п.: *складывайте*, *кладите*); *Там место остаётся, туда ещё будет **вла́живаться** другой материал* (він же) (п.: *вкладываться*); *Тогда **подла́живайте** что-то сюда...* (він же) (сл.: *подкладывайте*);

б) наявність слів, яких немає ані в літературній мові, ані в її діалектах: *бутылёк* 'дво- або трилітрова скляна банка'; процитуємо В.Баранова: «Одевается «куфайка» (с «фаткой» у мешке, захватив **бутылёк** «варёхи») выезжает на Макорты /—/» (38); *вагань* 'металеве корито із заокругленими формами, призначене

для різних потреб людей: купання, прання білизни, соління риби тощо' (125); *бармату́ха* (144) 'вино домашнього приготування'; *цыба́рка* (127) 'жерстяне відро на 10–12 літрів рідини' та чимало інших;

в) інше, ніж у літературній мові, осмислення слів: *гулять* у значенні 'святкувати' і 'мати інтимні стосунки' (*Она два місяця с ним гуляла*); *уважать* у значенні 'любити, смакувати' (про їжу): *Я огурцы не уважаю* (це приклади ЛПК); *под ро́спись* (мж, дикторка телебачення, 3) (сл.: *за підписью*); *Вот здесь ставьте свою ро́спись* (мж, працює в банку, Б) (сл.: *пóдпись*); *Ложите сюда раз-но́с (разно́сы)* (мж, перемивальниця посуду, Б), (сл.: *подно́с*); *Стол для грязных разносов* (вивіска у їдальні м. Бердянська)) тощо;

г) розмитість значення слова: *атом* (*Они без конца с этим атомом носятся* — це можуть бути і дослідження в галузі атомної енергії, й випробування атомної зброї, й загроза атомної війни тощо) (ЛПК), *космос* (*Ни зимы, ни лета путного теперь нет — а всё космос!* — маються на увазі космічні дослідження, запуски супутників тощо) (ЛПК);

д) у семантиці спостерігається так звана персоніфікація власливості, наприклад: *В соседней квартире лимит живёт* (замість *лимитчик* = 'особа, що приїхала на роботу в Москву з інших районів країни і має право на отримання жилої площі з резерву, що залишається для представників дефіцитних професій'); *У лимитов ещё один ребёнок родился; Понаехала тут всякая лимита!* (стосовно як до сукупності лімітників, так і до однієї особи) (ЛПК). *Рентген* у значенні 'лікар-рентгенолог': *Дочка, это кто — не рентген по калидору-то сейчас прошёл?* (ЛПК).

У синтаксисі:

а) порушення норм дієслівного керування: *Я вам за что́ и хаварю* (лж, ≈ 40 р., лідерка якоїсь політичної організації, 3) (п.: *о чём*); *Оплачивайте за проезд* (мж, кондукторка в автобусі, Б) (сл.: *оплачивайте проезд* або ж — *платите за проезд*; тут ми маємо справу з контамінацією двох моделей керування);

б) адаптація (згортання) складного словосполучення: *Вы на универмаге останóвите?* (школярка, 5–7 кл., Б). Так учениця

5-го чи 6-го класу прохала водія маршрутного таксі спинитись на зупинці «Універмаг»; коректно було б спитати так: *Возле универмага остановите?* Або ж так: *На остановке «Универмаг», пожалуйста...* У такій же ситуації кажуть: ... на «Фениксе», на «Эре», на «Лотосе» тощо;

в) семантико-синтактико-стилістичні неінтерфероніми: *Вы молодцы, читаете ещё без очков* (лж, Б) (сл.: *Вы — молодец...*). Жінка зверталася до незнайомого чоловіка, а не до кількох осіб;

г) вживання повної форми пасивних дієприкметників з перфектним значенням (завершеної дії) і повних прикметників в іменній частині присудка: *Обед уже приготовленный; Дверь была закрытая; Я согласная; А она чем больная?* (ЛПК);

д) уживання в тій же функції дієприслівників на -вши і -вши: *Я не мывши* (тобто не мився) *вторую неделю; Все цветы поваливши* (тобто «звалилися, були зваленими»); *Он был выпимши* (ЛПК) і т. ін.

е) уживання конструкції з *никто*, в якій присудок має форму множини, — своєрідне узгодження за змістом: *Гости никто не приехали; А у неё из цеха никто не были?* (ЛПК);

ж) уживання орудного відмінка деяких іменників для означення причини: *умер голодом* (= от голода (рос.)), *ослеп катарактой* (= от катаракты (рос.)) (ЛПК);

з) специфічне керування у словах, що формально й за змістом збігаються з літературними: *никем не нуждаются* (пор. нормативне: *ни в ком не нуждаются*) (ЛПК); *Что тебе болит?* (замість: *у тебя*) (ЛПК); *Мне* (або: *ко мне*) *это не касается* (замість *меня*) (ЛПК); *Она хочет быть врач* (п.: *врачом*) (ЛПК) тощо;

д) вживання прийменника *с* замість *из*: *пришел с магазина, вернулись с отпуска; стреляют с автоматов* (ЛПК) і т. ін.

Цей далеко не повний перелік найхарактерніших рис просто-річчя-1 свідчить про значну діалектну забарвленість цього різновиду (підсистеми, субкоду) російської національної мови: хоча саме по собі просто-річчя-1 є наддіалектним і позатериторіальним, хоча воно є мовленням певної частини міського населення,

у ньому виявляються явні сліди впливу діалектів (особливо у сфері фонетики й морфології, почасти лексики й синтаксису).

Просторіччю-2 властиві такі риси (ознаки): ця підсистема є менш яскрава й менш визначена за набором типових для неї мовних рис; цей своєрідний різновид міського мовлення є відносно молодим; він займає проміжне становище між груповими й професійними жаргонами, з одного боку, і літературною мовою — з іншого; його носії — вихідці з сільської місцевості, що приїхали до міста вчитися і працювати та й осіли в ньому; ті, що народилися в місті і знаходяться в тісному діалектному оточенні; і жителі великих міст, які не мають середньої освіти і займаються фізичною працею; це продавці, перукарі, офіціанти, залізничні провідники, шевці, прибиральниці тощо.

Для просторіччя-2 є характерним використання демінутивів типу *огурчик, номерок, документики, газировочка*. Наприклад, медсестра, звертаючись до дорослого пацієнта, може сказати: **Подбородочек** *вот сюда поставьте, а грудочкой прижмитесь к краю стола*; у мовленні офіціантки можемо почути: *Вот ваш лангетик, а водичку я сейчас принесу*; у мовленні перукаря: **Височки** *прямые или косые?*; у мовленні водія автобуса: *Вошедшие, за **проездик** передавайте. Задняя **площадочка**, передавайте, пожалуйста*; покупець — до продавця: *Мне, пожалуйста, **колбаски батончик** и **сырку** полкило* тощо.

А ось деякі фразеологізми, що є «лакмусовим папірцем» просторіччя-2: *надо же!* (вигук, що передає здивування (*У нас уже вторую неделю воды нет. — Надо же!*)); *без разницы* (*Мне это без разницы; А мне без разницы...*); *типа того, что:* *А она мне типа того, что я, мол, и не была там никогда...*

Серед лексичних засобів, властивих просторіччю-2, виділяються форми звертання, у функції яких використовуються терміни спорідненості й найменування деяких соціальних ролей: *папаша, мамаша, отец, мать, дедуля, бабуля, друг, парень, мужик, шеф, начальник, командир*, а останнім часом — *женщина, дама, мужчина*. Наприклад, водій таксі, звертаючись до пасажир-чоловіка, може сказати: *Ну, командир, как едем?* Це жаргонізований апелятив.

Ось ще деякі оціночні слова та звертання: *деловой* (*Ишь ты, деловая какая! Сама прошла бы* [у тролейбусі]), *будь здоров* (*Девка тоже будь здоров*), *костыли* у значенні 'ноги' і т. ін.

Варто звернути увагу й на те, що чимало мовних елементів, які раніше відносилися до сфери рідкого слововживання, точніше — соціально й професійно обмеженого, запозичуються літературною мовою не прямо з групових чи професійних жаргонів, а через просторіччя-2. Такими є активно поширені в сучасному мовленні слова жаргонного походження *беспредел* 'действия, далеко выходящие за рамки допустимого' (рос.), *возникать* 'висловлювати свою думку, коли про неї ніхто не питає', *отморозок* 'людина, яка не рахується ні з законом, ані з будь-якими нормами людських відносин', *оттянуться* 'отримати від чогось задоволення', *прокол* 'помилка, невдача', (*всё*) *путём* 'правильно, як слід'; *штука* 'тисяча грошових одиниць' та ін.

(Докладніше про ці два різновиди російського просторіччя див. у роботі [74, 57–68]; див. також [73 (гл. II)]).

У просторіччі немає норми, оскільки дану підсистему мови ніхто не кодифікує. Проте просторіччю властива певна *традиція* використання мовних засобів. Тут набагато ширшою є варіативність використовуваних одиниць: носій просторіччя може сказати і *хотишь*, і *хочешь*, і *делов*, і *дел* (родовий відмінок множини), і *ездию*, і *езжу* тощо.

Вище ми вже зазначали, що просторіччя є мовною підсистемою (субкодом), специфічною для російської національної мови.

Так, наприклад, французька підсистема *langue populaire* тільки приблизно відповідає російському просторіччю: хоча цей різновид мовлення стоїть між аргю й фамільярним стилем літературної французької мови, він *арготизований*, тобто насичений елементами різних соціальних аргю — значно більшою мірою, ніж російське просторіччя (щоправда, у кінці ХХ ст. посилюється вплив різноманітних аргю й жаргонів на цю підсистему російської мови і навіть виникає так зване просторіччя-2 (див. вище)). Крім того, і це головне, *langue populaire* — це не тільки соціальний, а й стилістичний різновид французької мови: носії літера-

турної мови в ситуаціях невимушеного спілкування використовують елементи *langue populaire*. У російському ж літературному мовленні просторічні одиниці можуть використовуватись лише з метою іронії, жарту, свідомого стилістичного контрасту тощо.

В англійській мові, зокрема в її американському варіанті, є загальний сленг, який, однак, не має своїх носіїв, а є функціонально-стилістичним різновидом англійської мови. Елементи загального сленгу широко використовуються в засобах масової інформації. Можливо, і в російській мові можна виділити загальний жаргон, що займає проміжне положення між просторіччям і соціальними жаргонами.

Ще більш складна картина спостерігається в німецькій мові, де проміжні (між літературною мовою й територіальними діалектами) форми *Halbmundart* і *Umgangssprache* містять цілий комплекс мовних, функціональних і соціальних рис, які не дозволяють водночас кваліфікувати ці мовні утворення і, в усякому разі, прирівнювати їх до російського просторіччя за статусом і властивостями.

У споріднених слов'янських мовах просторіччю також немає точного відповідника. Наприклад, *obecná čeština* — функціонально-стилістичний різновид сучасної чеської мови — відрізняється від російського просторіччя суттєвою особливістю: ним можуть користуватися, переважно в побутових умовах, і люди цілком культурні, тоді як носіям сучасної російської літературної мови просторіччя, безперечно, «протипоказане» (воно сприймається як ознака низької культури або як свідоме «баламутство» («кривляння»). Польські міські діалекти значно більшою мірою, ніж російське просторіччя, спираються на селянські говори; болгарські, сербські і хорватські міські койне є близькі до їхньої діалектної основи, що також відрізняє їх від російського просторіччя.

Ми розглянули низку ключових соціолінгвістичних понять. Зрозуміло, що це не вичерпний їхній список, однак у цілому він є достатнім для подальшого обговорення проблем, методів і напрямків сучасної соціолінгвістики. У процесі цього обговорення ми по мірі необхідності звертатимемось і до інших термінів та понять, щоразу вказуючи на той смисл, в якому вони вживаються.

ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Володіння мовою як соціолінгвістична проблема

Основним завданням лінгвістики в останні десятиліття є *моделювання мовної діяльності* людини, інакше кажучи, того, як людина володіє мовою.

Юрій Деренікович Апресян зробив спробу розчленувати поняття *володіння мовою* на складові. На його думку, володіти мовою означає: 1) вміти виражати заданий смисл різними (в ідеалі — всіма можливими в даній мові) способами; 3) вміти видобувати із сказаного даною мовою смисл, зокрема — розрізняти зовні схожі, але різні за смислом висловлювання і знаходити однаковий смисл у зовні різних висловлювань; 3) вміти відрізнити правильні у мовному відношенні висловлювання від неправильних [8: 2].

У такій інтерпретації володіння мовою — це власне мовні вміння того, хто говорить: здатність до перифразування, вміння розрізняти багатозначність і омонімію, володіння синонімією та інтуїтивна уява про норму. Ця інтерпретація є, по суті, більш докладною розробкою того, що американський лінгвіст Ноам Хомський назвав *мовною компетенцією* (*competence*) того, хто говорить.

Термін «мовна компетенція» в науковий обіг і був уведений Ноамом Хомським, визначався як знання мови (*competence*) та протиставлявся «використанню мови», мовній активності (*performance*) [161; 15; 34; 36; 38; 89], що, по суті, є протиставленням мови і мовлення. Отже, крім компетенції, Хомський виділяє *мовне вживання* (*performance*) — те, як використовують мову ті, хто говорить. Н. Хомський розрізняв потенційне знання мови, точніше граматики, яке й описував за допомогою породжуючих моделей, і процеси реальної мовної діяльності, що, на думку вченого, мала вивчати психологія.

Ідея Н. Хомського щодо розбудови висловлення на підставі певної системи правил, пов'язаних з розумовими операціями

досить складної природи мала величезну кількість послідовників і критиків упродовж майже трьох десятиліть. Увагу дослідників привертав, крім структурно-трансформаційного, також психолінгвістичний аспект виявлення потенційного знання мови та його гносеологічні засади. Н. Хомський обстоював думку про вроджений характер цього виду знань, існування у свідомості дитини універсальних «глибинних» граматичних правил, що конкретизуються на поверхневому рівні у структурах опановуваної мови. У такий спосіб мовна компетенція виявляється фактом індивідуального світосприйняття і формування на підставі взаємодії вроджених знань та пасивно засвоюваного мовного матеріалу. Поза увагою залишається сфера соціалізації дитини, всі соціальні фактори, що зумовлюють становлення особистості як члена соціуму та впливають на спосіб її комунікативної діяльності.

Проте саме в американській соціолінгвістиці мовна компетенція почала розглядатись не як уроджена здатність, а як результат процесу соціалізації [170, 50–53]. Так, інший американський дослідник Делл Хаймс, розвиваючи ці ідеї Хомського, підкреслював, що компетенція — це не тільки володіння граматиною й словником, але й знання умов, ситуацій, у яких відбувається мовленнєвий акт; він показав, що знання мови передбачає не тільки володіння її граматиною та словником, а й чітке уявлення про те, в яких мовленнєвих умовах можуть і мають вживатися ті або інші слова та граматичні конструкції. Хаймс увів поняття *комунікативної компетенції* та теоретично обґрунтував необхідність розрізняти *граматичність* висловлювання і його *прийнятність* (рос. *приемлемость*) у даних умовах спілкування, у даному соціальному середовищі [207, 278–281]. Граматичність приблизно відповідає тому, що Хомський називає *competence*, а прийнятність — тому, що в Хомського позначено терміном *performance*. Обидві ці властивості складають (утворюють) навик, що називається *комунікативною компетенцією*, й, отже, виявляється, що володіння мовою є не чисто лінгвістичний, а соціолінгвістичний феномен.

Отже, Д. Хаймс розширив обсяг поняття «мовна компетенція» і перетворив його завдяки введенню деяких соціопрагматичних

ознак у поняття соціолінгвістичної та комунікативної компетенції, вважаючи останню більш широким поняттям, ніж першу. «Поняття комунікативної компетенції, — пише Звегінцев, підтримуючи прихильників розширення поняття, з яким доцільніше працювати, — виходить з того, що сама мовна компетенція не здатна забезпечити нормальне спілкування між людьми за допомогою мови. Необхідні ще якісь додаткові знання, які виявляють «правильність» поведінки людини в суспільстві. Це соціальні знання або соціолінгвістична компетенція, що має позалінгвістичний характер і так само, як і мовна компетенція, може бути представлена в ідеалізованому та абстрагованому вигляді» [53, 319].

Оскільки загальноприйнятих термінів для перекладу *competence* // *performance* ще немає, тому перекладачі праць американських соціолінгвістів (В. Лабов та ін.) нерідко користуються термінами «мовна компетенція // мовленнєва практика».

Слідом за Д. Хаймсом на необхідність вивчення мовної здатності людини у тісному зв'язку з соціалізацією і з широким соціальним контекстом, у якому плине мовна діяльність людей, вказували Вільям Лабов, С. Ервін Тріпп, Чарльз Філмор та інші дослідники. Так, В. Лабов настійливо повторює думку: граматики описує чимало висловлювань, що реально зустрічаються, як помилки, тоді як цими помилками насичене розмовне мовлення і вони не ведуть до непорозуміння. Отже, лінгвістична теорія має бути побудована таким чином, щоб вона була здатною описувати й пояснювати не тільки «чисті» випадки, а й ніби помилкові — а насправді пояснювані ситуацією та іншими чинниками — висловлювання [221].

Н. П. Шумарова вважає, що поняття мовної компетенції має (у відповідності з завданнями соціолінгвістичного дослідження) тлумачитись не просто як знання системи мови та правил її використання, а як реалізація цих знань у численних комунікативних актах [174, 11]. Таке використання цього поняття, на думку дослідниці, наочніше, ніж інші (соціолінгвістична, комунікативна компетенція) відбиває суть проблеми (йшлося про мовну

компетенцію особистості в ситуації білінгвізму — до речі, монографія авторки [174] має таку ж саму назву), бо дозволяє зробити акцент на використанні конкретної мови як суспільного явища, національно-історичного та культурного феномена [174].

Три рівні володіння мовою

Якою ж є структура того, що може бути назване терміном *володіння мовою*? Можна виділити принаймні три рівні володіння мовою залежно від того, якого виду інформація про мову та її використання мається на увазі.

Цей рівень включає три уміння або здібності (здатності) мовця: здатність до перифразування, здатність розуміти сказане даною мовою та вміння відрізняти правильні висловлювання від неправильних. Цей рівень відбиває вільне «маніпулювання» мовою безвідносно до характеру її використання в тих або інших сферах людської діяльності. Проілюструємо кожне з умінь кількома прикладами.

Здатність до перифразування виявляється в тому, що одну й ту ж саму думку мовець може висловити по-різному. І чим більше перифраз він може використовувати, тим вищим (в цьому відношенні) є ступінь його володіння мовою. Наприклад: *Переходя улицу, будьте особенно внимательны.* = *При переходе улицы /.../ = Когда вы переходите улицу, (то) /.../ = Переход улицы требует (от пешехода) особой внимательности.* = *Особая внимательность — вот что требуется при переходе улицы* тощо.

Розпізнавання багатозначності й омонімії полягає в здатності носія мови усвідомлювати неоднозначність таких словосполучень та рівнянь, як, наприклад: *люблю Чехова* = 1) 'люблю произведения А. П. Чехова'; 2) 'люблю человека по фамилии Чехов'; *посещения писателя* = 1) 'кто-то посетил писателя'; 2) 'писатель посетил кого-то'; *Школьники из Костромы поехали в Ярославль* = 1) 'костромские школьники поехали в Ярославль'; 2) 'Школьники (не сказано, какие) поехали из Костромы в Ярославль' і т. ін.

Мовлення, особливо усне, насичене подібними неоднозначними висловлюваннями, однак комуніканти не відчують від цього особливих незручностей, оскільки багатозначність (або омонімічність) знімається (усувається) контекстом і ситуацією спілкування. Володіння синонімією полягає, з одного боку, у навику перифразування (коли один і той же смисл виражається різними синонімічними конструкціями), а з іншого — в умінні знаходити спільний смисл у зовні різних словосполученнях та реченнях. Наприклад, людина, яка володіє російською мовою, повинна впізнавати (розпізнавати) як тотожні за змістом пари словосполучень типу *деревянные ложки* — *ложки из дерева*; *оконное стекло* — *стекло для окон*; *продуктовый магазин* — *магазин, где продаются продукты* або варіанти висловлювань та запитань типу: *Подвиньтесь, пожалуйста.* — *Можно попросить вас подвинуться?* — *Вы не могли бы подвинуться?* тощо.

Нарешті, людина, що володіє якоюсь мовою, повинна вміти визначити, як можна, а як не можна говорити цією мовою (проте вона не зобов'язана знати причини цього: розбиратись у причинах «правильностей» і «неправильностей» — справа лінгвіста). Наприклад, той, хто володіє російською мовою, без вагань віднесе до неправильних фрази типу: **Он сделал мне помощь* (замість: *оказал помощь*); **С минуту воцарилось молчание* (замість: *На минуту воцарилось молчание* или *С минуту длилось молчание*); **Я имею шестьдесят килограмм веса* (замість: *Я вешу шестьдесят килограмм(ов)* или *Во мне шестьдесят килограмм(ов)*) тощо.

Дослідники (наприклад, Н. П. Шумарова та ін.) зазначали, що лінгвістичний аспект мовної компетенції дозволяє вивчати створювані мовцем тексти, коли перевіряється його дотримання норм розмовно-літературного мовлення або інших стратифікаційних взірців (діалектних норм, просторіччя тощо), а також багатство його мовних навичок. Це є, по суті, аспект знання мови та демонстрація цих норм через навички та вміння. Він є не тільки граматичним, бо охоплює всі мовні рівні, відображені у створюваних мовцем письмових чи усних текстах-висловлюваннях. Як

головний, але не єдиний критерій оцінки мовної компетенції, він повинен доповнюватись іншими показниками мовного розвитку особистості, показниками, що відображають кількісний запас слів та фразеологічних одиниць, якісний склад словника (активного й пасивного), різноманітність граматичних конструкцій та стилістичних ресурсів, використовуваних у писемному та усному мовленні.

При лінгвістичному підході об'єктом аналізу повинні стати знання мови, оцінювані за параметрами «правильно — неправильно», «виразно — невиразно». Вияв знань іде через уміння й навички, систематизація яких має неабияке практичне значення в системі гуманітарного навчання, вони актуалізують вибір мовцем конкретної мовної одиниці, роблять наочним процес відтворення знань у мовленнєвих актах.

Показниками рівня володіння мовою, крім зазначених вище, можуть бути показники інтерференції, продуктивності мовлення (тобто здатність утворювати нові форми, — особливо у сфері другої мови, — показник, наближений до «здатності до перифразування» Ю. Д. Апресяна), показник «швидкості / легкості мовлення» [58, 54–55] або показники, що визначають мовну готовність особистості, а під час реалізації в тексті свідчать про рівень мовної компетенції [19, 10]: правильність, швидкість, насиченість мовлення, адекватність вибору слова, адекватність компетенції висловлення.

У чому ж полягає знання мови, що є базовим поняттям, а іноді й єдиним компонентом мовної компетенції? Цей вид знань виникає у людини як продукт та інструмент опанування об'єктивної дійсності, як форма і результат її соціалізації у суспільній діяльності з колективом людей та виявляється у здатності розуміти та продукувати безліч смислів за допомогою структурно оформленого висловлення (речення).

Виходячи з суті комунікативно-пізнавальної функції мови, у ядро поняття мовної компетенції треба закласти зміст «можливість передачі інформації» і наголосити на пріоритетності семантичної компетенції як основи мовної компетенції. Семантична

компетенція передається через слово, його значення, що формує лексико-семантичний рівень мовної компетенції, і через граматичні форми узгодження змісту у висловленні. Отже, лексико-семантична і граматична — два найважливіші види компетенції. Вони тісно поєднані одна з одною. Граматична компетенція є одним з підвидів компетенції, який формує засади успішного комунікативного акту, це реалізована готовність до нормативного творення смислів, результат сформованості та функціонування у мовній свідомості й мовленні індивідів різних моделей інтерпретації того самого змісту. Хоча люди й «говорять фразами, вони пам'ятають і знають мову насамперед через слова» [86, 466]. Коли людина опановує слово, вона опановує і нове для неї явище, предмет, поглиблює свої знання об'єктивної дійсності й одночасно збагачує власну мовну картину світу. Знання слова, розуміння його значення є невід'ємною частиною мовної компетенції.

Отже, поняття мовної компетенції обов'язково передбачає як складову частину знання семантичний компонент, який виявляється не тільки у виокремленні слова для найменування реалії, а й у категоризації змісту на граматичному рівні.

Очевидно, у власне лінгвістичному рівні володіння мовою, що інакше називається мовною компетенцією, можна і потрібно виділити два підрівні, два різновиди, а саме — *мовна компетенція 1* і *мовна компетенція 2*. Перша — це активне, творче володіння якоюсь мовою, друга — пасивне, рецептивне володіння нею, тобто належне сприйняття мови, що впливає з тези про мову як засіб порозуміння.

«Що означає володіти мовою? — запитує Віталій Радчук. — Коли людина виражає себе тільки мовою свого роду, ніколи не переходячи на іншу, вона цілком здатна розуміти чужі мови. Близькоспоріднені — то й одразу, уперше зачувши, без набутої звички їх сприймати. Коли довідник стверджує, що білоруською розмовляє 8,2 мільйона осіб, він не враховує або приховує суттєві речі. Як розмовляє? За яких обставин? Як часто? Коли строго оцінювати, ця кількість значно менша, а як зважити на

суржик («трасянку»), то й зовсім мала. Однак розуміють білоруську мову — на слух чи з писемного тексту — десятки мільйонів людей, принаймні вся Україна. До речі, білоруська орфографія досконаліша від української — куди вже тут англійській чи французькій. Навзаєм білоруси читають Т. Шевченка без перекладу. Звертаючись до білоруса своєю мовою, українець тлумача не потребує. Якщо ми приймаємо за істину, що мова є засобом порозуміння, то мусимо пристати й на ту тезу, що належне сприйняття мови — визначальний критерій її знання» [118, 43].

Про важливість поняття рецептивної компетенції індивіда (групи чи соціуму) згадує Н. П. Шумарова, про що вже йшлося вище.

Ці знання та вміння, як ті, що сформулював Ю. Д. Апресян, так і додаткові показники-критерії, запропоновані Н. П. Шумаровою та іншими дослідниками, у сукупності складають навик, який називається «володіння мовою». Очевидно, однак, що для вільного володіння тією чи тією мовою трьох зазначених умінь, сформульованих Ю. Д. Апресяном, тобто умінь, що становлять основу розглядуваного навика, а також додаткових показників рівня мовної компетенції (як і пасивного, рецептивного знання мови) недостатньо. Можна добре знати правила вимови, правила граматики, норми слововживання, вміти використовувати різні мовні засоби для висловлення однієї й тієї ж думки, мати чудове чуття на різні мовні неправильності, мати величезний кількісний запас слів та фразеологічних одиниць, мати високий якісний склад активного й пасивного словника, використовувати в різних формах мовлення (писемне, усне) різноманітні граматичні конструкції та стилістичні ресурси, досить швидко та легко висловлюватись, — проте водночас не мати необхідних навиків нормальної для даної мовної спільності комунікативної поведінки, невміло або недостатньо вміло застосовувати лінгвістичні знання й здібності в реальній мовленнєвій обстановці (ситуації), нерідко зазнаючи комунікативної невдачі. Природний, «справжній» носій мови зазвичай є здатним варіювати мовлення залежно від своїх стосунків з адресатом, від

мети мовлення та багато іншого (про що вже достатньо було сказано раніше). Тому, окрім власне лінгвістичного рівня володіння мовою, доцільно виділяти ще й інші.

Національно-культурний та енциклопедичний рівні

Цей рівень передбачає володіння національно обумовленою специфікою використання мовних засобів. Носії тієї або іншої мови, з дитинства оволодіваючи словником, граматиною, системою вимовних та інтонаційних засобів даної мови, непомітно для себе, здебільшого неусвідомлено, вбирають і національні форми культури, матеріальної та духовної. Нерідко ці культурні звичаї бувають пов'язані зі специфічним використанням мови, її виражальних засобів.

Так, в Угорщині чай *варят* (рос.), в Україні — *заварюють* (а чай з трав *запарюють*), у Росії — *заваривают* (тому для росіянина вираз *варить чай* (як і для українця *варити чай* — *Ганно! Звари-но мені чаю!*)) є незвичний, чудний, хоча сказати так поросійськи (чи по-українському) можна, — тому цей вираз не можна визнати мовною неправильністю). У Фінляндії яйця продають за вагою, а не десятками, як це прийнято в Україні чи в Росії; звідси є можливими висловлювання в мовленні фінляндців, які оволодівають російською мовою, типу: *Взвесьте мне, пожалуйста, килограмм яиц*, які природному носієві російської мови, звісно, видаються чудними (хоча в чисто мовному відношенні вони цілком виправдані). Якщо ви, наприклад, у Бердянську на базарі попросите зважити вам кілограм яєць, то продавець дуже здивується, може, й зважить, проте перерахує десятками. Так прийнято.

Національно обумовленими є численні мовні стереотипи, тобто звороти й висловлювання, «жорстко» прикріплені до тієї або іншої ситуації та варійовані в строго визначених межах. Так, у росіян прийняті наступні стереотипні початки розмов по телефону: — *Алло!* — *Да!* — *Слушаю!* або: — *Я слушаю, Слушаю вас* та небагато інших (при знятті трубки у відповідь на телефонний

дзвінок). Німець, який навіть добре володіє російською мовою, може в цьому випадку сказати: — *Пожалуйста!* (ніби запрошуючи мовця почати розмову). Рекомендуючись співрозмовникові по телефону, росіянин скаже: — *Это Петров (это Дмитрий Иванович, это Коля)*. Німець або француз, дотримуючись прийнятих в їхніх національних традиціях стереотипів, може сказати: — *Здесь Гофман*; — *Здесь Поль* (кальки з німецької *Hier ist Hoffman* і французької *Isi Paul*).

Суттєвим компонентом національно-культурного рівня володіння мовою є знання конотацій слова — тих стандартних, загальноприйнятих у даному суспільстві асоціацій, котрі виникають у мовців при вимовлянні того або іншого слова. Такі стандартні асоціації дуже часто бувають обумовлені національно. «Французьке *eau*, — писав академік Лев Володимирович Щерба, — ніби дорівнює російській *воде*, однак образне вживання слова *вода* в значенні «щось позбавлене змісту» є зовсім чужим французькому слову, а зате останнє має значення, яке більш або менш точно можна передати російським *отвар* (*eau de riz, eau d'orge* — рисовый отвар, ячменный отвар). З цього та інших дрібних фактів випливає, що російське поняття води підкреслює її харчову некорисність, тоді як французькому *eau* ця ознака є зовсім чужою» [176, 86].

Слово *сокол* у російській мовній свідомості пов'язане з такими властивостями, як безстрашність, гордість. На цій основі народилося переносне вживання цього слова стосовно до льотчиків. У французькій мові у відповідного слова (*faucou*) таких асоціацій немає, тому вживати слово *faucou* по відношенню до авіатора для француза є таким же безглуздом, як для росіянина сказати про льотчиків *наши славные воробы*.

Слово *корова* асоціюється з такими властивостями, як товщина (тілесна) та неповороткість; тому в російській мові є можливі лайливі вирази із застосуванням цього слова по відношенню до людини, переважно до жінки, що зовсім є незрозумілим і неможливим для індусів, які, згідно зі своїми національними традиціями, глибоко шанують і поважають корову як священну тварину.

Конотації можуть бути зумовлені не тільки національними, а й соціальними відмінностями між мовцями. У цьому випадку по-різному конотуються одні й ті ж самі факти даної національної мови. Так, за словом *материал* (рос.) кравцеві і юристові, вченому й скульпторові бачиться різна реальність; дієслово *сидеть* (рос.) викликає різні асоціації у підсудного й у молодих батька й матері (чиє дитя вже повзає, але ще не сидить) тощо.

Подібні факти давно відомі. Проте не завжди звертають увагу на те, що такі відмінності мають безпосереднє відображення в сполучуваності мовних одиниць. У мовленні представників кожної соціально-професійної групи активізуються ті лексичні, семантичні й синтаксичні зв'язки слова, котрі є актуальними для співвіднесення слова з реалією або ситуацією, яка краще за іншу знайома мовцеві: *сшить брюки из дорогого материала*; *На вас поступил компрометирующий материал*; *Ему удалось получить интересный экспериментальный материал*; *Из какого материала этот памятник? Её сын сидит в тюрьме*; *Сынишка у них уже сидит* і т. ін.

Отже, у мовній практиці людей, що належать до різних соціально-професійних груп, активними є різні фрагменти корпусу мовних засобів: найбільш вільно й легко вони володіють тими фрагментами, котрі відбивають їхній соціальний статус та професійну діяльність.

Володіння мовою на цьому рівні передбачає знання не тільки слова, а й «світу слова», тобто того реального світу, який стоїть за словом.

Наприклад, володіння російським словом *часы* передбачає знання не тільки власного значення цього слова, його лексичної і граматичної сполучуваності (*часы идут, стоят, спешат, отстают, остановились, тикают, бьют, точные часы, на часах — половина второго* тощо), фразеологічних сполучень, що містять це слово (*точен, как часы; Счастливые часов не наблюдают*), та іншої чисто мовної інформації, а й численних різновидів приладу для вимірювання часу: *часы механические, электрические, электронные, водяные, солнечные; наручные,*

карманные, стенные (або настенные), будильник, ходики, часы с кукушкой, куранты тощо.

Знання «світу слова» виявляється, зокрема, у правильному уявленні про родо-видові відношення між речами та поняттями. Так, носій російської мови знає, що *мебель* — це загальна назва для дивана (канапи), шафи, стола, стільців, крісел та інших видів *мебели*. Знання цього має важливі логічні наслідки як для мовного спілкування в цілому, так і для побудови логічно правильних висловлювань. Наприклад, для утворення ланцюжків однорідних членів у реченні необхідно дотримуватись умови, завдяки якій такі члени називаються однорідними: вони мають позначатися словами, що називають речі або поняття одного логічного рівня. Можна сказати по-російському: *В комнате стояли стол, стулья и ещё какая-то мебель*, але не можна: **В комнате стояли стол, стулья и мебель*.

Окрім родо-видових, між речами та поняттями, а також між діями та подіями існують і інші відношення — причинно-наслідкові, часові, просторові тощо. Знання цих відношень дозволяє людині відрізнити логічно нормальні висловлювання від аномального, неправильного: *На улице сыро, потому что идёт дождь* (але не: **На улице сыро, поэтому идёт дождь*); *Он встал, оделся и вышел на улицу* (але не: **Он оделся, встал и вышел на улицу* або **Он вышел на улицу, оделся и встал*). Ось приклад з мовлення дитини: **Завтра я был в детском саду, а вчера не пойду* свідчить лише про те, що мовець не оволодів значеннями слів *завтра* і *вчера*, а й про те, що він не має чіткого уявлення про взаємне розташування смислів 'вчора', 'сьогодня', 'завтра' на вісі часу.

Наведені тут неправильні висловлення є логічними аномаліями на відміну від мовних аномалій, що вже згадувались. У найзагальнішому виді відмінність між мовною неправильністю й логічною може бути сформульована так: мовна неправильність — це висловлення, що суперечить можливостям даної мови (так не говорять по-російському, по-англійському, по-арабському тощо), логічна аномалія — це висловлення, яке

суперечить нормальній логіці речей (такого не буває, хоча поросійському (по англійському, по-арабському) так сказати можна: пор. сполучення типу *круглый квадрат, жидкий лёд; Зелёные бесцветные идеи яростно спят; Груши растут на сосне, а тыква — на груше* і т. ін.).

Окрім розглянутих трьох рівнів володіння мовою, виділяють ще *ситуативний рівень*. Уміння застосовувати мовні знання та здатності (здібності) — як власне лінгвістичні, так і ті, що відносяться до національно-культурного й енциклопедичного рівнів, — згідно з ситуацією складає (утворює) цей рівень володіння мовою. Знання ситуативних умов мовлення органічно увіходить до навичу, що називається «володіння мовою».

НАПРЯМКИ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Синхронічна соціолінгвістика

З часів Фердинанда де Соссюра в лінгвістиці прийнято розмежовувати синхронічний і діяхронічний аспекти дослідження мови. Відповідно виділяють дві лінгвістики — синхронічну й діяхронічну. Так і в соціолінгвістиці: розрізняють синхронічну соціолінгвістику і соціолінгвістику діяхронічну.

Якщо дотримуватись буквального смислу визначення «синхронічна», то цей напрямок має вивчати відношення, що існують між мовою і суспільством, не звертаючись до процесів, що характеризують соціально обумовлене функціонування мови (оскільки всякий процес протікає в часі і, отже, не є синхронним).

Насправді ж синхронічна соціолінгвістика вивчає і відношення, і процеси, що стосуються зв'язків мови і суспільства. Відношення характеризують статичну цих зв'язків, а процеси — їхню динаміку.

Проілюструємо сказане на прикладах.

Кожен носій тієї або іншої мови має набір соціальних характеристик: певний рівень освіти, професію, систему ціннісних орієнтацій тощо. Співвідношення статусів «носій мови» і «носій соціальних характеристик» не пов'язане з будь-якими процесами, що протікають у часі, — це певна даність. Однак досліджувати використання мови людьми, що мають різні соціальні характеристики, можна, тільки вийшовши за межі цієї даності та спостерігаючи процес мовного спілкування. Статика змінюється динамікою.

У багатомовному суспільстві мови розподілені між носіями — відповідно до їхньої мовної приналежності: пор., наприклад, сучасну Росію, де, окрім росіян, живуть татари, осетини, якути та інші народи, кожен з яких є носієм своєї рідної мови. Але якими є взаємовідношення і взаємодія рідних й інших мов? У яких сферах і ситуаціях спілкування вони використовуються? Для відповіді на такі запитання соціолінгвістика звертається

до функціонування мов, тобто до процесів мовного спілкування і до фактів, що обумовлюють характер цих процесів.

Ще один приклад. Описуючи будь-яку національну мову з точки зору її соціальної диференціації, звичайно констатують у ній (на тому або іншому синхронному зрізі) наявність певних підсистем — літературної форми, територіальних діалектів, професійних і соціальних жаргонів, міських койне тощо. Ці підсистеми існують не ізольовано одна від одної — вони знаходяться в деяких взаємовідношеннях (у яких — питання, на яке можна відповісти тільки в результаті досліджень). Як користуються цими підсистемами мовці? Яким є їхнє функціональне співвідношення (принаймні на тому ж самому синхронному зрізі, котрий мається на увазі у розмежуванні підсистем)? Даючи відповіді на ці запитання, ми переходимо від статистики, що характеризує соціальну диференціацію мови, до динаміки функціонування підсистем, що утворюють (складають) цю мову.

До компетенції синхронічної соціолінгвістики належить і вивчення мовної соціалізації, засвоєння мови у зв'язку із засвоєнням системи соціальних ролей, оволодіння основами «ситуативної граматики» та ряду інших процесів, що стосуються загальної проблеми соціальної обумовленості мовної компетенції.

Такими прикладами можуть служити роботи Вільяма Лабова та його послідовників, що присвячені вивченню фонетичного варіювання сучасного американського варіанта англійської мови залежно від соціальної характеристики мовця і від стилістичних умов мовлення, а також праця «Російська мова за даними масового обстеження» (1974) [132], у якій подано результат вивчення певного синхронного зрізу, що характеризує варіативність літературної норми; дослідження російських африканістів з типології мовних ситуацій у поліетнічних державах сучасної Африки (див., наприклад, [32]); соціолінгвістичне «портретування» мов Росії, з детальним аналізом національного й соціального складу їхніх носіїв, функції кожної мови, її взаємодії з іншими мовами даного ареалу (див. про це: [94]).

Характерно, що в жодній з названих праць автори не намагаються зберегти «чистоту» синхронічного підходу — майже завжди для пояснення сучасного стану мови або якихось її підсистем залучаються історичні дані, що дають можливість бачити рух мовної системи від однієї стадії до іншої. Однак явне переважання цілей, задач і методики дослідження, притаманних синхронічному підходові, дозволяє відносити ці праці до синхронічного напрямку соціолінгвістичних досліджень.

Діахронічна соціолінгвістика

Це напрямок соціолінгвістичних досліджень, який вивчає історію мови у зв'язку з історією народу. Таке визначення, однак, потребує уточнення. Суттєвою особливістю соціолінгвістичного дослідження є *систематичне, послідовне* співвіднесення мовних фактів і соціальних процесів. Якщо, вивчаючи історію якої-небудь мови, учений тільки час від часу згадує події, що стосуються історії народу, то таку роботу важко кваліфікувати як соціолінгвістичну. Якщо ж дослідження ґрунтується на чіткому розмежуванні внутрішніх, притаманних самій мові законів її розвитку і зовнішніх, соціальних чинників, що зумовлюють цей розвиток, й аналізує мовні зміни, показуючи дію як тих, так й інших, то таке дослідження, найімовірніше, має бути віднесеним до діахронічної соціолінгвістики.

Прикладами таких праць можуть бути численні історико-лінгвістичні дослідження зарубіжних авторів, особливо ж ті, у котрих вивчається становлення національних мов, формування їхньої літературної норми, розвиток у літературних мов соціальних функцій тощо. Такими є, наприклад, роботи Віктора Володимировича Виноградова з історії російської літературної мови [31], [30]; Віктора Максимовича Жирмунського — з історії німецької мови та німецької діалектології [50], [52]; Бориса Андрійовича Успенського — про церковнослов'янсько-російську диглосію в Московській Русі [156], Михайла Вікторовича Панова [106], цикл праць з історії літературних мов, виконаний

в Інституті мовознавства РАН [101], [143], [159], [87], [179] та інші, а також дослідження неросійських лінгвістів з історії формування національних мов у зв'язку з історією народів: елементи діахронно-соціолінгвістичного підходу характерні, наприклад, для класичних робіт Антуана Мейє з історичної лінгвістики, Фердинанда Брюно — з історії французької мови, Х. Еггерса — з історії німецької мови, Мендеса Підаля — з історії іспанської мови та ін.

Регулярні зв'язки між розвитком мови і розвитком суспільства можуть бути прослідковані на порівняно коротких відрізках мовної еволюції. Наприклад, Поль Лафарг досліджував нововведення, що з'явилися у французькій мові під час Великої французької революції [82]. Панас Матвійович Селищев у знаменитій книзі «Мова революційної епохи» [133] проаналізував зміни, що відбулись у російській мові протягом 10 післяреволюційних років, і пов'язав ці зміни з тими перетвореннями, які було здійснено в Росії внаслідок жовтневого перевороту 1917 р. Більш близьким до сьогодення прикладом може бути книга німецького дослідника Л. Цибатова [236], у якій зміни, характерні для російської мови кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст., вивчено у зв'язку з політичними, економічними і культурними процесами післяперебудовного періоду.

Метою соціолінгвістичного вивчення мови в діахронічному аспекті є встановлення зв'язків між історією мови, змінами, що відбуваються в ній у ході історичного розвитку, — та історією суспільства, яке «обслуговується» даною мовою, тими соціальними, економічними та культурними змінами, котрі характеризують еволюцію даного суспільства та його інститутів. На шляху до досягнення мети дослідник розв'язує низку завдань, серед яких найбільш суттєвим є вивчення характеру зв'язків між мовними й соціальними явищами, що передбачає відповіді на такі, наприклад, запитання:

а) чи викликає соціальна зміна безпосередню зміну в мові чи такий вплив здійснюється складніше, опосередковано?

б) які з чинників соціальної еволюції є найбільш суттєві для розвитку мови?

в) які «ланки» мовної системи є найбільш піддатливими до соціального впливу; інакше кажучи, що насамперед змінюється в мові під впливом соціальних перетворень, а що залишається відносно стабільним протягом тривалого часу?

Завданнями діахронічної соціолінгвістики є також вивчення змін у мовній ситуації під впливом змін у суспільстві, аналіз змін у наборі та характері функцій мови (мов), у соціальному і комунікативному статусі літературної форми національної мови і соціолектів, фіксація та дослідження змін у ставленні суспільства в цілому або окремих соціальних груп до своєї мови або якихось її підсистем, до мовних нововведень тощо.

Мовна ситуація в Португалії початку XVI століття характеризувалася багатомовністю, в основі якої лежали португальська та іспанська мови, а також латинь (на латині складалися географічні описання, ставились п'єси в університетських театрах). Наприкінці століття посилилася тенденція до більшої самостійності та функціональної самодостатності португальської мови, залучення до літературного вжитку розмовних, просторічних та діалектних елементів, що відображало процеси, які проходили в Португалії цього періоду: руйнація феодальних інститутів, укріплення абсолютизму, зростання міст, міграція сільських жителів у міста, культурна інтеграція вищих верств суспільства навколо королівського двора тощо (див. [34]).

Вивчення історії багатьох європейських мов розкриває рух літературної форми цих мов від більш або менш аморфного стану до нормальної мовної системи з єдиною діалектною основою. Так, у французькій мові XV ст. сукупність старофранцузьких наддіалектних літературних утворень почала замінятись літературною мовою, в основі якої лежав діалект столиці — Парижа. Змінювався й статус діалектів — від територіального діалекту феодального суспільства до територіально-соціального діалекту періоду формування й розвитку національних мов [162, 216]. Літературна французька мова почала функціонально переважати над латиною, яка поступово витіснялася з найважливіших у соціальному відношенні сфер спілкування [162, 217].

Характеризуючи мовну ситуацію в Японії XIX–XX століть, дослідники особливо виділяють період після 1945 року, коли посилилась роль англійської мови й, отже, відбувся деякий розподіл функцій між японською і англійською мовами. За свідченням В. М. Алпатова, «... в Японії існують впливові газети на англійській мові, англломовні телепередачі тощо. Можливими є й випадки спілкування англійською мовою між японцями: у рекламі для надання їй більшої елітності та інколи в науковій літературі» [4, 107].

Ілюстрацією зміни стосовно власного мовлення можуть служити спостереження російських діалектологів. Згідно з цими спостереженнями, що проводились у роки радянської влади, політика витіснення місцевих діалектів з комунікативних сфер, таке спрямування шкільного навчання та виховання, яке укорінювало у свідомість учнів зневажливе ставлення до власного говору (до власної говірки) як до неправильного, спотвореного мовлення, сформували стійку негативну оцінку діалектних способів говоріння самими носіями діалекту (див. про це [21], [63]).

Зовсім інше ставлення до діалектів спостерігаємо в сучасній Японії, де люди середнього й молодшого поколінь ставляться до власного використання діалекту як до чогось само собою зрозумілого, звичайного. Мабуть, низька престижність діалектів була властива періоду масового оволодіння літературною мовою, коли розмова на діалекті асоціювалася з низьким рівнем освіти й культури. Зараз же, коли володіння діалектом зовсім не означає невміння перемикатись з нього на літературну мову, діалект вважається цілком законним засобом неофіційного спілкування зі «своїми». За таких обставин змінилося й офіційне ставлення до діалектів. Перед школою і засобами масової інформації ставиться вже не завдання викорінення діалектів, а завдання щодо їхнього правильного вживання. Зараз у школах запроваджено курс місцевого діалекту, особливий для різних районів Японії, в якому вчать користуватись діалектом та усвідомленню його відмінностей від літературної мови [3, 242–243].

Інше ставлення до діалекту, ніж у Росії в радянські часи, спостерігаємо і в сучасній Німеччині, де в умовах науково-тех-

нічної революції та впливу світової глобалізації майже на всі сфери життя відбувається процес витіснення діалекту різними формами розмовної мови, однак позиції діалекту в різних регіонах країни залишаються міцними й досі.

Чимало німців розглядає діалект як елемент своєї національної самосвідомості, як символ, що свідчить про належність до тієї або іншої спільності. На деяких діалектах ставляться спектаклі в театрах, ведуться радіо- й телепередачі (див. [75, 4]).

Головний принцип діяхронічної соціолінгвістики є такий: історія мови повинна вивчатись у тісному зв'язку з історією її носіїв, з їхнім повсякденним життям.

Макросоціолінгвістика

Розмежування макро- і мікросоціолінгвістики певною мірою є аналогією відповідного поділу соціології на макро- й мікросоціологію. Макросоціологія займається глобальними процесами, що характеризують розвиток і функціонування суспільства в цілому, а мікросоціологія виявляє інтерес до людини як члена тих або інших соціальних груп.

Мікро- і макропідхід до соціального вивчення мовних явищ — це два напрямки соціолінгвістичних досліджень, що мало перетинаються (перехресжуються).

Макросоціолінгвістика вивчає великомасштабні процеси й відношення, що мають місце в мові і які певною мірою обумовлені соціальними чинниками. Ці процеси й відношення можуть характеризувати суспільство в цілому або досить великі сукупності людей: соціальну верству, етнічну групу тощо. Наприклад, вивчення соціальної диференціації мови включає в себе макрорівень, на якому з'ясовується, як розподілені дана національна мова та її підсистеми в різних соціальних верствах носіїв цієї мови.

Макропідхід переважає в багатьох працях, присвячених двомовності: такі питання, як співвідношення чисельностей тих, хто говорить різними мовами, що є в обігу в даній спільності (спільноті), розмежування функцій цих мов, мовна інтерференція

та її типи й інші, часто розглядаються в загальному вигляді, без звертання до індивідуальних або групових мовленнєвих особливостей.

Проблеми нормалізації й кодифікації мови, а також мовної політики та мовного планування вивчаються передусім у межах макросоціолінгвістичного підходу, оскільки вони, як правило, зачіпають інтереси всього населення, яке користується даною мовою (або мовами), або значної його частини. Наприклад, говорячи про політику держави стосовно нечисленних народів, які населяють цю державу, дослідник неминуче торкається питання про збереження мови того чи того малого етносу, і, як правило, обговорення цього питання орієнтоване на інтереси всього етносу, а не якихось окремих його представників. Дослідження статусу тих або інших мов в поліетнічному суспільстві, функціональних властивостей і можливостей підсистем, що входять як компоненти в яку-небудь національну мову, також вимагають макропідходу, оскільки мова йде про комунікативне «обслуговування» великих сукупностей людей або навіть всього населення країни в цілому.

До макросоціолінгвістики належать дуже важливі в соціальному плані проблеми, пов'язані з аналізом мовних ситуацій, що характеризують суспільство в той або інший період його існування. Такий аналіз може торкатися компонентів, що складають (утворюють) дану соціально-комунікативну систему (кодів і субкодів), їхнього розподілу за сферами спілкування, комунікативної «ваги» кожного з компонентів з точки зору його функцій у різних сферах соціальної діяльності, потенціальних і реальних змін у співвідношенні компонентів соціально-комунікативної системи, науково обґрунтованих прогнозів, що стосуються характеру мовної ситуації тощо.

В останні десятиліття соціолінгвісти звернули свою увагу на ще одну область взаємовідношень мов, яка, як це не прикро, стала дуже актуальною в сучасному світі, — мовні конфлікти. Виникла й формується нова галузь соціолінгвістичних досліджень — лінгвістична конфліктологія (конфліктами, що виникають у люд-

ському суспільстві, займаються також політологи, соціологи, етнографи, тому означення «лінгвістична» є необхідним).

В основі мовних конфліктів лежать соціальні й економічні причини, тому властивості того чи іншого конфлікту доцільно розглядати на макрорівні, а не на рівні індивідуальному чи приватно-груповому, хоча зароджуватись мовні конфлікти можуть і в територіально або етнічно обмежених групах.

Нерідко в умовах поліетнічної держави мова стає символом національної солідарності, що об'єднує ту або іншу етнічну групу в її боротьбі за власні інтереси, у протистоянні до інших груп або центральної влади. Особливо характерною є ця тенденція для нечисленних народностей у складі якої-небудь держави.

Мікросоціолінгвістика

Мікросоціолінгвістика — це напрямок соціолінгвістичних досліджень, що займається вивченням того, як мова використовується в малих (невеликих) соціальних спільнотах. Великі й малі соціальні спільноти розрізняються не тільки кількісно, а й якісно: закономірності, що спостерігаються в малому соціальному колективі (наприклад, у сім'ї, ігровій, виробничій групі), часто «не діють» або діють не так, як у великих людських сукупностях, і навпаки.

Конкретні праці, що досліджують особливості спілкування людей у тих або інших групах, дуже нечисленні у світовому мовознавстві. А втім немає сумніву, що дослідження поведінки людей як членів малих груп дає чимало для характеристики соціальної поведінки людини взагалі. Без такого дослідження неможливо правильно оцінювати (й міркувати про) різні аспекти мовної поведінки людини як істоти соціальної; крім того, властивості індивіда як мовця, як «витвірника» певних висловлювань виявляються передовсім у межах таких груп (а не в суспільстві в цілому).

Отже, мікросоціолінгвістика ставить у центр уваги дослідників людину і її безпосереднє оточення, тоді як макросоціолінгвістика обернена до проблем, що характеризують ціле суспільство

або великі соціальні об'єднання людей. Ті ж самі групи, про які нерідко йдеться в макросоціолінгвістичних працях, — наприклад, особи певного віку, рівня освіти тощо, — це групи умовні: члени таких груп не знаходяться в контакті (не контактують) один з одним, не спілкуються.

Мікросоціолінгвістика — дисципліна, безумовно, лінгвістична (як і взагалі соціолінгвістика), тому що об'єктом її є мова, хоча й у специфічному внутрішньогруповому використанні. Однак вона тісно пов'язана з іншими науками про людину, передусім з психологією і соціальною психологією, у яких вона запозичує деякі ключові поняття. Такими, наприклад, є поняття *соціальної ролі малої групи* та всіх різновидів малих груп: *формальної / неформальної, референтної (еталонної), первинної / вторинної* та інші, поняття *лідера і аутсайдера, конформної / неконформної поведінки* та деякі інші.

Проблеми, якими займається мікросоціолінгвістика, можна згрупувати у два центри, ніби відповідаючи на запитання: 1) якою є мова, що використовується, (або якою є мови, що використовуються) у даній малій соціальній спільності?; 2) як використовується ця мова (ці мови) у даній малій спільності її членами?

Спостереження показують, що соціально-групове відокремлення людей з необхідністю включає й момент лінгвістичний: мова, якою користуються члени групи, виявляється не цілком тією ж самою, що й загальнонаціональна мова (або якісь її підсистеми).

Одне із свідчень цього — існування так званих сімейних мов: загально-вживані мовні засоби зазнають тут інколи значних трансформацій. З цим можна порівняти також вироблення особливих «мов» у групах, члени яких об'єднуються за виробничими, ігровими, спортивними або якимись ще інтересами (підкреслимо, що маються на увазі не соціальні і професійні жаргони взагалі, а вироблювані в межах досить вузьких груп специфічні засоби спілкування).

У зв'язку з цим можна згадати спостереження Льва Миколайовича Толстого, описане ним у повісті «Юность». Воно стосується особливостей поведінки, зокрема мовної, членів вузького

кола або однієї сім'ї. Характеризуючи здатність до взаємного розуміння поміж такими людьми, він писав: «Сущность этой способности состоит в условленном чувстве меры и в условленном одностороннем взгляде на предметы. Два человека одного кружка или одного семейства, имеющие эту способность, всегда до одной и той же точки допускают выражение чувства, далее которой они оба вместе уже видят фразу; в одну и ту же минуту они видят, где кончается похвала и начинается ирония, где кончается увлечение и начинается притворство, — что для людей с другим пониманием может казаться совершенно иначе. Для людей с одним пониманием каждый предмет одинаково для обоих бросается в глаза преимущественно своей смешной, или красивой, или грязной стороной. Для облегчения этого одинакового понимания между людьми одного кружка или семейства устанавливается свой язык, свои обороты речи, даже слова, определяющие те оттенки понятий, которые для других не существуют /.../. Ни с кем, как с Володей, с которым мы развивались в одинаковых условиях, не довели мы эту способность до такой тонкости. Например, у нас с Володиёвым установились, Бог знает как, следующие слова с соответствующими понятиями: *изюм* означало тщеславное желание показать, что у меня есть деньги, *шишка* (причём надо было соединить пальцы и сделать особое ударение на оба *ш*) обозначало что-то свежее, здоровое, изящное, но не щегольское; существительное, употреблённое во множественном числе, означало несправедливое пристрастие к этому предмету и т. д., и т. д. Но, впрочем, значение зависело больше от выражения лица, от общего смысла разговора, так что, какое бы новое выражение для нового оттенка ни придумал один из нас, другой по одному намёку уже понимал его точно так же»²⁴.

²⁴ Ми не насмілилися (та й не було такої гострої необхідності) цитату з художнього твору, до того ж видатного російського письменника-класика, яким був Л. М. Толстой, перекладати українською мовою. Отож залишаємо її мовою оригіналу.

Як справедливо зазначає М. П. Кочерган, лінгвісти мову сім'ї тільки починають досліджувати. В українському мовознавстві поки що маємо одну таку працю — кандидатську дисертацію Т. В. Кузнецової [76]. Матеріал дисертації засвідчує, що сім'ї, як і будь-якому іншому малому соціальному об'єднанню, можуть бути властиві й особливі поведінка та мовлення, які мають для її членів спільну символічну функцію: вказують на належність мовців до однієї соціальної групи, маніфестують відношення «ми — свої». Цю функцію виконують певні мовні засоби, а саме мовні одиниці, характерні для членів даної родини, а також манера спілкування, інтонація тощо. У ролі сімейних слів і виразів можуть виступати емотиви (*пасочка, язідка, вишенька, котик, лапа, масюся, свинтусячка, хрюндель*), іншомовні слова, нерідко деформовані (*сенька* з англ. *thank you, pardon, чао, аріведерче*), загальновідомі слова у незвичному (сімейному) значенні (*крокодил* «вириб із крокодилячої шкіри», *наука* «працівники сфери науки»), різні модифіковані форми загальноновживаних слів, змінених до непізнаваності внаслідок метатези звуків (*дуркувати* «друкувати», *фаршик* «шарфик», рос. *лопотенце*), субституції звуків (*пумадор* «помідор», *мюню* «меню», *прювіт* «привіт», *юринда* (з рос. *ерунда*)), а також уживання усічених (*буля* «бабуля», *буся* «бабуся») і контамінованих (накладання основ) форм (*мучень* «учень», рос. *писатель* «писатель» тощо).

Існує й сімейна фразеологія, про що йдеться у згаданій праці Т. В. Кузнецової і кандидатській дисертації А. А. Смерчка [141]. Джерелом сімейної (камерної) фразеології є телепередачі, кіно, твори художньої літератури, а також певні соціально-побутові ситуації: *трясти животом* «сміятися», *слухати подушку* «спати», *душити диван* «довго спати», *все пучком* «гарні справи, все гаразд», *точнісінько як у нашому садку* (про ситуацію, коли багато біганини, метушні й галасу), *щас спою* «не витримаю, не стримаюся», *привет от мартышки* (вживається в ситуації, коли хтось зрозумів буквально те, що було сказано в переносному значенні), *индейская национальная изба* — *фиг-вам называється* (жартівлива формула відмови), *а в попугаях я больше*

«про щось, що в малих одиницях виміру здається більшим» тощо. Конкретна ситуація, представлена в соціально-побутовій сфері, в якомусь фільмі, рекламному ролику, узагальнюється, абстрагується від джерела й пізніше включається до образно-номінативної системи камерного мовлення, що становить соціолект родинного кола. (Докладніше про це див. [68, 5].)

Використання таких специфічних засобів спілкування може вирізнятися низкою особливостей. На один вид специфічності — у наборі засобів — ніби накладається другий її вид — у комбінуванні цих засобів та в їхніх функціях. Наприклад, для внутрішньогрупового спілкування характерною є символна функція мовного знаку (поряд з номінативною й оцінною); певні слова, звороти, типи вимови набувають властивості символу належності мовця до даної групи. Це пов'язано з одним із мотивів, яким керується мовець у своїй внутрішньогруповій поведінці: показати своїм мовленням, що він належить до цієї групи, що він «свій».

М. П. Кочерган щодо цього зазначає: «Вербальний символізм — це мовний словесний символізм. Певні слова, звороти, особливості вимови можуть набувати властивостей символу належності мовця до певної соціальної групи» [68, 3]. І далі: «Як переконливо довів американський соціолінгвіст В. Лабов, люди, які не оволоділи символами належності до групи, не можуть претендувати на місце в цій групі, стають ізгоями» [220].

Не оволодівши відповідними символами належності до групи і, ширше, прийнятою в даній групі манерою спілкування, людина не може з повним правом претендувати на місце в цій групі і нерідко опиняється на її периферії. Вільям Лабов пише, що становище аутсайдера, у термінології В. Лабова — ізгоя (вигнанця) (*lame*), має мовний наслідок: аутсайдер погано засвоює культурні й мовні норми групи. Однак часто причина й наслідок міняються місцями: саме манера мовлення, якщо вона відрізняється від прийнятих у групі мовленнєвих стереотипів, заважає людині влитися до групи, почуватися в ній «своїм».

Іншим прикладом специфіки використання мовних засобів у внутрішньогруповому спілкуванні є формування групових

шаблонів мовлення. Подібно до того як у процесі спільної діяльності у людей виробляються певні стереотипи поведінки, регулярність комунікативних контактів між членами групи веде до вироблення мовленнєвих шаблонів. Ними можуть бути окремі мовні одиниці, різні фрагменти висловлювань і діалогів, що мали місце в минулому групи (або будь-кого з її членів), своєрідність форми початків і кінцівок тих або інших мовленнєвих актів, що також віддзеркалюють досвід даної групи, цитати — як з літературних творів, так і з усних висловлювань якогонебудь члена групи, зокрема лідера, тощо.

Водночас шаблон (усупереч своєму призначенню!), як правило, використовується в емоційному контексті, спеціально — жартівливо, з кривлянням, з передражнюванням, з пародійними цілями тощо — обігрується, і тим самим до нього привертається увага оточуючих.

Ось, наприклад, невеликий уривок з повісті Данила Граніна «Зубр»:

«— На меня давила его [Н. В. Тимофеева-Ресовского] речь, интонация, словечки. Мы все повторяли за ним: «трёп», «душе-спасительно», «душеласкательно», «это вам не жук накакал», «досихпорешние опыты» — прелесть, как он умел играть голосом, словами. «Кончай пря!» — в смысле пререкания. «Что касаемо в рассуждении...»

— Сплошной бонжур! — добавил я.

— Заметили? И это тоже...

Сила влияния и обаяния его личности были таковы, что люди, сами того не замечая, перенимали его выражения, его манеры».

Якщо характеризувати внутрішньогрупове усне мовне спілкування в цілому, то необхідно відзначити дві тенденції: до згортання, елімінації таких засобів, котрі називають об'єкт мовлення, і, навпаки, до деталізації таких засобів, котрі характеризують, оцінюють його. Це відбувається внаслідок того, що загальний досвід членів групи, набутий у процесі спільної діяльності та взаємного спілкування, служить надійною опорою для повного взаєморозуміння і без експліцитного називання предмета мов-

лення. Однак обмін характеристиками цього предмета мовлення, його оцінками з боку різних членів групи часто становить саму суть внутрішньогрупової комунікації.

Інакше кажучи, для мовлення людини, як члена певної малої групи, характерні *предикативність* і *оцінність* за слабкої вираженості суто номінативного аспекту. У цьому відношенні усне спілкування членів малої групи більшою мірою, ніж який-небудь інший жанр розмовного мовлення, виявляє схожість із внутрішнім мовленням: постійність складу комунікантів та їхня опора на спільний досвід роблять малу групу ніби єдиною «колективною особистістю», для якої багато чого в предметі мовлення є само собою зрозумілим і тому не потребує назви.

Дуже популярними в мікросоціолінгвістиці є дослідження мовного спілкування в людських діадах і тріадах — наприклад, спілкування лікаря й пацієнта, чоловіка й дружини, вчителя і учня, судді, підсудного й адвоката тощо. Детальне дослідження особливостей мовної поведінки членів таких «мікрогруп» розкриває механізми, що керують такою поведінкою в різному співвідношенні статусів та ролей комунікантів. Прикладом такого скрупульозного мікроаналізу мовленнєвої взаємодії є книга В. Лабова та Д. Феншела «Терапевтичний дискурс. Психотерапія як спілкування» [219], в якій на основі вивчення конкретного матеріалу бесід психотерапевта з пацієнтами формуються загальні правила, що характеризують мовленнєву тактику комунікантів та різні її прояви як у вербальній, так і невербальній поведінці (жестах, міміці, зміні поз і т. ін.).

Теоретична й експериментальна соціолінгвістика

Теоретична соціолінгвістика як напрямок соціолінгвістичних досліджень вивчає найбільш загальні, засадничі проблеми, що характеризують відношення «мова й суспільство». Що ж це за проблеми? Це:

а) формулювання систем аксіом, що групуються навколо загальної тези про те, що мова є явище соціальне;

б) виявлення найістотніших закономірностей мовного розвитку та доказ їхньої соціальної природи (поряд з такими закономірностями, які обумовлені саморозвитком мови);

в) дослідження соціальної обумовленості функціонування мови, залежності її використання в різних сферах спілкування від соціальних і ситуативних змінних;

г) аналіз процесів мовного спілкування, в яких визначальне значення мають такі чинники, як система соціальних ролей, що їх виконують учасники комунікації, соціально-психологічні умови реалізації тих або інших мовленнєвих актів, їхня ілокутивна сила, уміння мовця переходити з одного коду на інший тощо;

д) вивчення взаємодії і взаємовпливу мов в умовах їхнього існування в одному соціумі; проблеми інтерференції і запозичення елементів контактної мови; теоретичне обґрунтування процесів формування проміжних мовних утворень — інтердіалектів, койне, піджинів, — а також інші проблеми.

Теоретики соціолінгвістики досить рано усвідомили необхідність підсилювати загальні положення про залежність мови від соціальних чинників масовим емпіричним матеріалом (те, що цей матеріал має бути масовим, цілком природно, тому що потрібно було довести соціальні, групові, а не індивідуальні зв'язки носіїв мови з характером використання ними мовних засобів). Михайло Вікторович Панов у Росії та Вільям Лабов у США були, мабуть, першими соціолінгвістами, котрі на початку 60-х років ХХ століття незалежно один від одного звернулися до експерименту як необхідного етапу в соціолінгвістичних дослідженнях та способу доведення певних теоретичних побудов. Це був поштовх до розвитку експериментальної соціолінгвістики.

Сучасний соціолінгвістичний експеримент — справа дуже трудомістка, така, що вимагає великих організаційних і немалих фінансових витрат. Адже зазвичай експериментатор ставить перед собою завдання отримати достатнє уявлення та об'єктивні дані про мовну поведінку людей або про інші сторони життя мовної спільноти, і такими даними мають характеризуватися різні соціальні групи, що утворюють мовну спільність. Отже,

потрібні надійні інструменти експериментального дослідження, випробувана методика його проведення, навчені інтерв'юери, здатні неухильно слідувати накресленій програмі експерименту, і, нарешті, правильно підібрана сукупність обстежуваних інформаторів, від яких і потрібно отримати шукані відомості.

Щоправда, історія науки знає випадки й не такої громіздкої організації соціолінгвістичних експериментів. Як напівжартівливо-напівсерйозно розповідає у своїй книзі Р. Белл [15, 299], одним з перших соціолінгвістів-експериментаторів можна вважати давнього воєначальника Ієфтая, що належав до племені галаадитян. Щоб запобігти проникненню в його збройні сили ворожої «п'ятої колони» — представників племені єфремлян, Ієфтай наказував кожному воїнові, який проходив до переправи (переходу) через річку Йордан:

— Скажи «шибболет».

Шибболет на івриті означає потік. Такий наказ на березі річки був цілком доречним і природним: галаадитяни легко вимовляли звук [] на початку слова *шибболет*, а єфремляни не вміли цього робити. Результат експерименту був кривавим: «Каждого кто не умел произнести «шибболет» на галаадитский манер, они взяли и заклали /.../ и пало в то время ефремлян сорок две тысячи» [Книга Судей, 12, 6].

Наприкінці 50-х років ХХ ст. лєнінградський дослідник Микола Дмитрович Андрєєв провів нескладний, але дуже ефективний експеримент. Він опитував людей на вулицях Москви й Лєнінграда, запитуючи в них, як називається той або інший міський об'єкт — вокзал, міст, проспект, — з метою з'ясувати, як люди вимовляють кінцівки прикметників типу *Казанский, Ленинградский, Ярославский* (вокзали), *Ботанический* (сад), *Невский* (проспект), *Кировский* (міст) тощо (можливі два варіанти: [-кы]й і [к'и]й). Щоправда, на експеримент пішло два роки (його проводила одна людина), зате дослідник отримав масові дані: він опитав 2280 інформантів, у тому числі 1378 москвичів і 902 лєнінградці, котрі були поділені на групи залежно від віку, статі і — дуже орієнтовно — від соціального

стану, і їхні відповіді знайшли відбиття в підсумкових таблицях (докладніше про це див. [7]).

З початком широкомасштабних соціолінгвістичних досліджень виникла потреба в більш складно організованих експериментах, результати яких характеризували б не якийсь випадково обраний мовний факт, а певні структурні особливості мови — наприклад, її вимовної системи, системи словозмінювання тих або інших класів іменників та дієслів тощо.

Для проведення таких експериментів розробляються методи масових досліджень.

У пілотажних дослідженнях, коли основною метою є випробування тих або інших інструментів збирання матеріалу (анкет, питальників, тестів тощо), а також різних методик отримання соціолінгвістичних даних, експериментатор може дати повну свободу своїй винахідливості у проведенні експериментів, щоб знайти більш ефективні й надійні способи їхнього здійснення, відкинути методи, що не дають шуканого результату, або суттєво скорегувати їх.

Наприклад, на ранніх етапах соціолінгвістичних досліджень, коли ставилося завдання вивчити залежність вимови людей від їхніх соціальних характеристик, найпростішим шляхом отримання матеріалу було запропоновано інформантам прочитати перед мікрофоном заготовлений дослідником список слів (що містить слова з потрібними фонетичними явищами). Однак незабаром виявилось, що читання розрізнених, синтаксично не зв'язаних одне з іншим слів не відбиває тих вимовних особливостей, котрі виявляються у зв'язному мовленні. Крім того, на вимову інформанта впливав орфографічний вигляд слова (що могло позначитись, наприклад, у тому, що інформант читав *бу́ло*[ч'н]ая, *ту́*[х'и]й, *боЮ*[с']), тоді як у спонтанному мовленні тієї ж людини ці словоформи звучали інакше: *бу́ло*[шн]ая, *ту́*[хы]й, *боЮ*[с]). Тому читання списків слів було доповнено читанням більш або менш значних уривків зі спеціально сконструйованого «фонетичного» тексту, переказом певних текстів, а також записами вільної бесіди з інтерв'юйованим на обрану інтерв'юером тему.

Соціолінгвістика і соціологія мови

Поряд з терміном «соціолінгвістика» багато дослідників вживають термін «соціологія мови».

Основна відмінність між розглядуваними поняттями полягає в тому, що *соціолінгвістика* — це галузь мовознавства, і вона вивчає мовні явища з залученням соціальних чинників (що обумовлюють розвиток і функціонування цих явищ), а *соціологія мови* — *міждисциплінарна, проміжна* область дослідження, що сполучає в собі соціологічні цілі й методи дослідження з лінгвістичним матеріалом (див. [213], [15]). Тобто можна сказати, що соціолінгвістика вивчає мовні відношення і процеси, залучаючи для інтерпретації соціальні чинники, а соціологія мови вивчає соціальні відношення і процеси, звертаючи увагу на мовні явища, які знаходять відбиття у цих відношеннях і процесах.

На відміну від соціолінгвістики, яка вивчає варіативність мови, що залежить від соціальних умов її існування, соціологія мови цікавиться тим, як розподілена мова, зокрема мовні варіанти, у різних соціальних групах і як ці групи за допомогою мови досягають своїх цілей. Наприклад, соціолінгвіста цікавить, як маніпулює мовою влада (див. про це в роботах [18], [78]), як вона використовує її як засіб соціальної демагогії (див. [97]) або засіб приховати істину [23], як можна знайти шлях до згоди з політичним опонентом без шкоди для власного реноме [157] тощо.

Соціолінгвіст йде «від мови», від мовного факту, соціолог мови — «від суспільства», від суспільних відношень та інститутів.

Пояснимо сказане на прикладі.

Вивчаючи варіативність мови, соціолінгвіст установлює, що використання мовних варіантів В(1) і В(2) залежить від віку, статі, соціального статусу інформантів, від рівня їхньої освіти й загальної культури та від інших характеристик. Базуючись на тому, що варіант В(1) більш розповсюджений у культурному середовищі та в групах більш молодих носіїв мови, дослідник може інтерпретувати цей варіант як соціально більш престижний і більш перспективний — з точки зору норми, — аніж В(2),

який представлений в менш культурному середовищі і передовсім у мовленні старшого покоління.

Ті ж самі варіанти В(1) і В(2) можуть бути й об'єктом соціолога мови. У цьому випадку вони фігурують як одна з ознак тієї або іншої соціальної верстви, тієї або іншої соціальної групи — у низці інших ознак — наприклад, психологічних, поведінкових тощо (які вивчаються представниками інших наук).

Однак соціологія мови не обмежується використанням результатів, отриманих соціолінгвістами, для лінгвістичної характеристики тих або інших груп. Завдання її значно ширші. Ідучи «від суспільства», тобто від лінгвістичної характеристики суспільства і соціальних груп, що його утворюють, соціолог мови визначає, якими мовами й мовними підсистемами користується та або інша група, в яких сферах спілкування і з якою регулярністю, якими є числові співвідношення осіб, що володіють різними комунікативними кодами й субкодами, встановлює кількісні показники, що характеризують використання мови (мов, мовних підсистем) у засобах масової інформації, у науці, у сфері освіти, художньої творчості тощо. Особливо актуальними є такі дослідження в багатомовних суспільствах, де важливими параметрами мовних ситуацій є розподіл мов у різних суспільних та етнічних групах, характеристика груп з точки зору використання ними цих мов з тією або іншою комунікативною метою, суспільні оцінки «свого» й «чужого» тощо.

Соціологія мови може ставити перед собою й завдання вивчення певних соціальних груп як таких сукупностей людей, котрі використовують специфічні мовні засоби в ролі символів належності індивіда до даної групи.

Отже, соціолінгвістика і соціологія мови, маючи багато спільного в цілях і завданнях дослідження, досягають цих цілей і розв'язують ці завдання, йдучи різними шляхами: перша — від мови до суспільства, друга — від суспільства до його мовних характеристик.

У деяких працях виділяють ще й лінгвосоціологію або лінгвістичну соціологію. Це поняття дуже близьке до того змісту,

який вкладають у термін «соціологія мови»: це напрямок або область дослідження, в якій вивчаються соціальні явища і процеси через їхні мовні відбитки (мовне віддзеркалення), а мова розглядається в низці чинників, що здійснюють вплив на функціонування й еволюцію суспільства [99, 131].

Ніна Борисівна Мечковська ось так популярно пояснює це поняття: «соціальну лінгвістику іноді розуміють як вивчення особливостей мови різних соціальних та вікових груп мовців. По суті це лінгвістична соціологія», тобто вивчення соціальної структури суспільства, але з додаванням до відомих соціологічних параметрів (соціальний стан, освіта, прибутки, характер дозвілля, політичні преференції і т. ін.) відмінностей за мовою: люди з середньою освітою частіше говорять ось так, з вищою — ось так, а ті, хто закінчив гуманітарні вузи (ВНЗ), — ось так тощо» [91, 5].

Прикладна соціолінгвістика

Багато наук, окрім теоретичної розробки завдань, що стоять перед ними, вирішують завдання, пов'язані з практикою; напрямки, що цим займаються, називаються прикладними. Так, прикладна лінгвістика розробляє широке коло практичних проблем — від створення писемностей і алфавітів для безписемних та молодописемних народностей (це завдання було актуальним у СРСР у 1920–1930-ті роки) до розробки систем машинного перекладу, інформаційного пошуку та інших систем автоматичної переробки тексту. Широким є поле прикладної математики, прикладної психології та інших прикладних наук.

Які ж проблеми становлять об'єкт прикладної соціолінгвістики?

На думку Ю. Д. Дешерієва, прикладна соціолінгвістика займається виключно проблемами, для розвитку яких необхідними є свідомі дії суспільства: це створення алфавітів, заміна застарілих новими, формулювання орфографічних правил; розробка термінології; питання культури мови і мовлення, нормалізація літературної мови тощо [43, 360–362].

Це, безсумнівно, і проблеми навчання рідній та іноземним мовам.

Важливим завданням прикладної соціолінгвістики є вироблення рекомендацій щодо інтенсифікації процесу викладання як рідної, так і іноземних мов (див. [204]). Під час викладання іноземної мови важливим є врахування того обсягу її суспільних функцій, в якому вона в подальшому знадобиться мовцеві [205].

Традиційна методика викладання мов базується на словниках і граматиках, які фіксують переважно внутрішньоструктурні властивості мови та обумовлені самою її системою правила використання слів і синтаксичних конструкцій. Проте реальне вживання мови, як ми вже з'ясували, регулюється ще, принаймні, двома класами змінних — соціальними характеристиками мовців та обставинами, в яких відбувається мовне спілкування. Отже, навчання мови є найефективнішим тоді, коли в методиці її викладання, у навчальній літературі враховуються не лише власне лінгвістичні правила й рекомендації, а й різні «зовнішні» чинники.

Найочевиднішою є роль цих чинників у навчанні другій мові. Ті знання й навички, котрих дитина набуває у процесі засвоєння рідної мови, доросла людина, опановуючи нерідну для неї мову, повинна засвоювати «з нуля», у значно більш короткі терміни та до певної міри штучно — у навчальній ситуації, а не в ході поступової соціалізації. Помилки в чужій мові, й особливо у мовній поведінці, найчастіше трапляються через незнання ситуативних і соціальних умов доречності тих або інших мовних одиниць і конструкцій, від неволодіння механізмами кодового перемикавання у зміні параметрів мовного спілкування (зміна теми, адресата, мети тощо).

У вітчизняній системі освіти ще немає належного усвідомлення доцільності застосування соціолінгвістики з метою навчання мовам, хоча соціолінгвісти намагаються вкоренити у свідомість педагогів важливість цієї проблеми (див. роботи [44], [46], [47], [144]). У кращому разі використовуються крайнознавчі знання, але вони становлять лише частину соціолінг-

вістичної інформації. У США та деяких інших країнах важливість такої інформації в навчанні мови усвідомлено досить давно. Створено програми шкільного навчання з участю соціолінгвістів (як у США, так і в країнах Західної Європи).

Соціолінгвістична інформація є важливою в розробці проблем та практичних заходів, що становлять мовну політику держави. Мовна політика вимагає особливої гнучкості й урахування багатьох чинників в умовах поліетнічних та багатомовних країн, де співвідношення мов за їхніми комунікативними функціями, за використанням у різних сферах соціального життя тісно пов'язане з механізмами поліетнічного управління, національної злагоди й соціальної стабільності. Одним з інструментів мовної політики є закони про мови. Їхня розробка в цілому — це компетенція юристів: саме вони мають чітко й не суперечливо формулювати положення, що стосуються, наприклад, статусу державної мови, її функцій, захисту монопольного використання державної мови в найважливіших соціальних сферах, регламентації застосування «місцевих» мов тощо. Проте цілком очевидно, що створити лінгвістично грамотні закони про мови можна лише на основі всебічного знання функціональних властивостей мови, ступеня розробки в ній тих або інших систем (наприклад, системи спеціальних термінологій, наукової мови, мови дипломатичних документів, офіційно-ділового спілкування тощо), більш або менш докладного уявлення про те, що може й чого не може дана мова в різноманітних соціальних й ситуативних умовах її застосування. Широке коло питань, пов'язаних з розробкою законів про мови, обговорюється в статтях збірника [180].

Сфери застосування соціолінгвістичної теорії та результатів соціолінгвістичних досліджень до вирішення завдань суспільної практики нерідко залежать від характеру мовної ситуації в тій або іншій державі. У багатомовних країнах виникають одні проблеми, у мономовних — зовсім інші. В умовах багатомовності гостро стоять питання вибору однієї мови-макропосередника, яка була б засобом спілкування всіх націй, що населяють

країну, і можливо, мала б статус державної мови. В умовах мовної однорідності актуальними є проблеми нормування й кодифікації літературної мови, її відношень з іншими підсистемами національної мови. Звідси — різні акценти в розробці соціолінгвістичних проблем, в орієнтації прикладних напрямків соціолінгвістики.

Наприклад, у деяких поліетнічних країнах особливого політичного значення набуває збереження мов нечисленних народностей (так званих міноритарних мов — від франц. *minoritaire* 'такий, що відноситься до меншості; такий, що являє собою меншість'), у зв'язку з чим відроджується література на цих мовах, вони залучаються до сфери суспільної комунікації. Нерідко ці процеси заходять у суперечність з функціональними можливостями міноритарних мов, з нерозвиненістю в них стилів, нерозробленістю спеціальних термінологій, суспільно-політичної лексики тощо. Чимало з цих проблем є об'єктом прикладної соціолінгвістики.

У ряді країн сучасної Європи є гострою ситуація з іноземними робітниками та емігрантами з азіатських та африканських держав, з їхньою соціальною, культурною та мовною адаптацією. Тому цілком зрозумілою є увага німецьких і французьких дослідників до мовної поведінки емігрантів, змішаних форм мовлення (зокрема, до напівмовності — наприклад, турецько-німецької, арабо-французької тощо), до навчання дітей емігрантів у європейських школах та ін. (висвітлення цієї проблематики можна знайти у збірнику [223], стислий її виклад — у статті [224]).

Для американської соціолінгвістики деякий час тому був характерний сплеск інтересу до блек-інгліш — мови американських негрів, яка низкою рис відрізняється від стандартного американського варіанта англійської мови. У зв'язку з цим дуже актуальною виявилась проблема навчання негритянських дітей у школі, оскільки мовні навички, отримані ними в сім'ї, приходять у суперечність з правилами тієї англійської мови, якої їх навчають у шкільному класі (див. [187], [220], [169]).

В умовах сучасної глобалізації актуальним є вивчення і багатомовності, характерної для поліетнічних країн (зокрема збере-

ження «вітальності», тобто життєздатності, міноритарних мов), і питань, пов'язаних з нормалізацією й кодифікацією окремих національних мов, наприклад, російської літературної, взаємовідношень та взаємовпливу різних підсистем національної мови, що знаходить відображення у мовній практиці і викликає певну суспільну реакцію. Такою є, наприклад, реакція на жаргонізацію літературного мовлення, дуже інтенсивну наприкінці ХХ ст. на надмірне запозичення іншомовної лексики, на інші процеси, характерні для розвитку й функціонування сучасної російської літературної мови, які, на думку багатьох представників інтелігенції, вимагають регулюючого втручання з боку лінгвістів.

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ МЕТОДИ

Соціолінгвістика — молода наука. Вона ще не встигла належною мірою виробити власні, притаманні тільки їй методики дослідження мови. Проте оскільки вона виникла на стику двох наук — соціології та лінгвістики, представники нової галузі знання спромоглися сприйняти все найкраще, що характерне для методики й техніки в обох «годуєчих» її науках. Соціолінгвістика цілком закономірно йде шляхом відбору методичних прийомів з того, що вже є в інших науках; широкий спектр методів відповідає досить великому колу різноманітних проблем, що відносяться до її компетенції.

Останнім часом у цій науці спостерігаються два взаємопов'язаних процеси: вироблення власного понятійного й методичного апарату і конкретизація предметної області, відмова від занадто широкої трактовки завдань соціолінгвістики (останнє характерне, наприклад, для концепції американського соціолінгвіста Д. Хаймса).

У створенні соціолінгвістичних теорій соціолінгвістика використовує загальнонаукові методи. Методичні особливості цієї науки містяться в її емпіричних дослідженнях. У збиранні конкретної інформації вона опирається на методичний досвід соціології й соціальної психології, але методи цих наук набувають тут певних модифікацій відповідно до завдань, які розв'язуються цією науковою дисципліною. Так, оскільки багато видів соціолінгвістичних праць пов'язані із збиранням та аналізом масового матеріалу (тільки на підставі значної кількості фактів можна робити висновок, як використовується мова соціальними групами, а не окремими індивідами), у соціолінгвістиці застосовуються методичні прийоми, що здавна використовуються соціологами: усне опитування, анкетування, інтерв'ю та інші, котрі зазнають змін у відповідності зі специфікою соціолінгвістичного аналізу.

Соціолінгвістика користується певною сукупністю методів дослідження. Їх можна поділити на три групи: *методи збирання*

матеріалу, методи його обробки й методи оцінки вірогідності отриманих даних.

У першій групі переважають методи, запозичені з соціології, соціальної психології й почасти з діалектології, у другій і третій значне місце займають методи математичної статистики. Отриманий, оброблений і оцінений за допомогою статистичних критеріїв матеріал потребує *соціолінгвістичної інтерпретації*, яка дозволяє виявити закономірні зв'язки між мовою й соціальними інститутами.

Важливою особливістю соціолінгвістики є необхідність уточнювати методичні деталі стосовно кожного конкретного завдання. Оскільки соціолінгвісту часто доводиться мати справу з великою кількістю інформантів, попереднє абстрактне моделювання ситуації опитування не може передбачити всі труднощі, котрі часто виникають під час безпосереднього контакту з інформантами. З метою виявлення всіх ускладнюючих чинників і мінімізування їхнього впливу на результати дослідження зазвичай проводяться пілотажні дослідження, у ході яких перевіряється дійовість відомих методичних прийомів по відношенню до конкретної ситуації.

Під час збирання інформації соціолінгвісти найчастіше удаються до спостережень та опитувань; широко використовується й загальнонауковий метод аналізу письмових джерел.

Н. П. Шумарова з метою вивчення формування та прояву мовної компетенції білінгвів великих міст України (зокрема Києва) користувалася комплексом методів, серед яких соціолінгвістичні займали важливе місце. Це анкетування, записи інтерв'ю, спонтанного мовлення, включеного спостереження тощо. «Незважаючи на певні недоліки кожного з них, — зауважує дослідниця, — вони є незамінними при вивченні великого масштабу об'єктів» [174, 45].

На самому початку соціолінгвістичного дослідження перед дослідником постає проблема вибору тих конкретних індивідів, на мовній поведінці яких він будуватиме гіпотези й перевірятиме їх.

Принципи відбору інформантів

Відбір інформантів важливий в анкетуванні (особливо) і в будь-якому іншому соціолінгвістичному дослідженні. Завдання, якими займається соціолінгвіст, завжди прив'язані до певного соціуму; услід соціологам соціолінгвісти називають членів цього соціуму генеральною сукупністю.

Генеральна сукупність (стосовно завдань соціолінгвістики) — це множина всіх індивідів, мовні особливості яких є об'єктом конкретного соціолінгвістичного аналізу. Залежно від поставленого завдання розміри цієї сукупності можуть дуже різнитися. Коли вивчаються особливості комунікативної поведінки в малій групі, то докладне дослідження всієї генеральної сукупності не становить серйозної проблеми, проте в більшості випадків соціолінгвіст має справу з такими генеральними сукупностями, які повністю можна оглянути (охопити) лише суто теоретично.

Якщо ми, скажімо, збираємось вивчати білінгвізм у Татарстані, генеральною сукупністю є все населення цієї республіки Російської Федерації. Якщо об'єктом дослідження вибрано варіювання редукції голосних у носіїв російської літературної мови, то в генеральну сукупність мають увійти всі носії російської літературної мови. Якщо передбачається дослідити мовленнєві особливості російськомовних хіпі, то в генеральну сукупність попадає всякий, хто відносить себе до хіпі.

У випадках, коли вся генеральна сукупність є важкоосязною, дослідники вдаються до відбирання деяких типових представників генеральної сукупності, формують вибірку сукупність або вибірку. Звичайно, чим меншою є вибірка, тим менше часу й матеріальних ресурсів потребується для її обстеження, проте стосовно явищ, які вивчаються, вибірка має бути репрезентативною для всієї генеральної сукупності: ті, хто попадає у вибірку, мають репрезентувати (представляти) собою мініатюрну модель усієї генеральної сукупності.

Перед дослідником постає дуже складне завдання: заздалегідь установити, які саме властивості членів генеральної сукуп-

ності можуть відбитися а аспектах мовної поведінки, що вивчаються. Наприклад, у вивченні білінгвізму є дуже важливі наступні параметри індивіда: етнічна приналежність, район проживання (сільська місцевість, невелике місто, велике місто), вік, стать, рівень освіти. Це означає, що розподіл носіїв цих характеристик у вибірці повинен максимально наближатись до того співвідношення, яке є реально в генеральній сукупності. Оскільки кожний індивід має специфічний набір таких характеристик, у вибірці мають бути відповідним чином представлені саме ці набори. Наприклад, серед відібраних у вибірку міських татар розподіл за віком, статтю та освітою має відповідати цим показникам серед усіх міських татар генеральної сукупності. У випадку, якщо носії окремих характеристик будуть відбиратись незалежно, теоретично може з'явитися така вибірка, де квота за вищою освітою буде заповнена самими жінками, квота за особами старшого віку — тільки мешканцями міст тощо. У результаті за кожним параметром вибірка повторюватиме генеральну сукупність, однак не буде репрезентативною. Якщо у вибірці дотримуються характерних для генеральної сукупності співвідношень осіб з певними наборами тих соціальних параметрів, котрі визнані значущими для дослідження, то така вибірка називається квотною пропорційною, а відповідні параметри — зв'язаними.

Друге зі сформульованих вище гіпотетичних завдань (варіювання редуції голосних) демонструє наявність однієї дуже серйозної проблеми, без вирішення якої неможливо зробити вибірку. За зовнішньою легкістю окреслення генеральної сукупності («носії російської літературної мови») може приховуватись надзвичайна складність точного визначення її меж: необхідно сформулювати, які існують підстави для включення чи невключення індивіда в число носіїв літературної мови, і лише після цього приступати до формування репрезентативної вибірки.

З проблемою вибірки стикаються не лише соціолінгвісти, а й лінгвісти «чисті»: наприклад, у доборі інформантів з метою описання раніше не досліджуваної мови, у діалектологічній експедиції, у доборі дикторів для інструментального фонетичного

аналізу тощо. Проте для подібних завдань перший-ліпший або навіть «середньостатистичний» (пересічний) носій мови не годиться; підходящих інформантів допомагають знайти кваліфікація, дослідницький та життєвий досвід спеціаліста. Одні носії можуть виявитися більш придатними для продукування зв'язних текстів, інші — які мають ідеальну дикцію — для вивчення фонетики, треті — для збирання словникових матеріалів і фразеології. Кожен, кому доводилося займатися польовим описанням мови, знає, як непросто знайти хорошого інформанта-«граматиста», який легко справляється з синтаксичними й морфологічними трансформаціями, а часом і включається в науковий пошук.

Немаловажними є й легкість контакту дослідника з інформантом, його втомлюваність та інші психологічні особливості. Насамкінець «чистий» лінгвіст може завершити свій вибір на двох-трьох основних інформантах, іноді вдаючись до контрольних перевірок мовних фактів у інших носіїв мови. Подібний відбір соціологи називають цільовою вибіркою. Для описової лінгвістики така вибірка є ведучим і, безперечно, дуже продуктивним способом добору інформантів, проте вона має лише допоміжний характер для багатьох соціолінгвістичних завдань, а саме таких, котрі спрямовані на виявлення мовних характеристик деякого соціуму в цілому.

Безумовні переваги цього типу вибірки — простота й економічність, недолік — невисока достовірність отриманих соціолінгвістичних даних. Збільшення розмірів цільової вибірки мало допомагає: коли інформанти відбираються з опорою лише на дослідницьке чуття, неможливо обґрунтувати репрезентативність отриманих даних для всієї генеральної сукупності. Водночас чим більшою й різноманітнішою (строкатішою) є генеральна сукупність, тим менш надійними стають результати.

Чимало соціолінгвістичних завдань не передбачають статистичної обробки матеріалу, для їхнього розв'язання цільова вибірка виявляється оптимальною. Наведемо такий приклад. Збираючи матеріал для словника сленгу хіпі, автор цільовим чином відбирав інтерв'ююваних серед представників різних

«системних» угруповань Москви, Санкт-Петербурга, Таллінна, Уфи. Під час обробки матеріалу «слово вважалось використовуваним носієм сленгу, якщо хоча б кілька опитаних інформантів, які ідентифікують себе як хіпі, знали й уживали це слово (водночас припускалося, що опитані інформанти не відносяться до однієї й тієї ж самої компанії, й, отже, розглядуване слово не є okazіоналізмом)» [121, 5]. З метою обґрунтування включення слова до словника проводилось опитування контрольних інформантів, які не відносять себе до хіпі.

Цільовій вибірці протистоять різні види імовірнісних вибірок. Найточнішою, але й найбільш трудомісткою є так звана випадкова вибірка. Означення *випадковий* потрібно в даному випадку розуміти не у звичайному його значенні (безсистемний), а як теоретико-імовірнісний термін: у випадковому виборі будь-який елемент (і будь-який набір елементів) генеральної сукупності має однакову імовірність попасти до вибіркової сукупності. Щоб ідеально дотриматись вимог випадкової вибірки, необхідно мати повний список усіх елементів генеральної сукупності й далі вибирати з нього необхідне число елементів за допомогою таблиць випадкових чисел. На практиці випадкову вибірку часто замінюють систематичною, коли при необхідності вибрати i одиниць з генеральної сукупності, що містять n одиниць, відбирають кожну n / i -ту одиницю із загального списку.

Розміри вибірки залежать від ступеня різноманітності одиниць, що утворюють генеральну сукупність. Якщо всі елементи абсолютно однакові, то й вибірка може бути скільки завгодно малою; навпаки, чим вищою є неоднорідність генеральної сукупності, тим більшим має бути вибіркове відношення (числове співвідношення вибірки і генеральної сукупності). Інакше кажучи, у незмінній генеральній сукупності збільшення вибірки дозволяє зменшити кількість можливих помилок у зібраному матеріалі, у незмінних розмірах генеральної і вибіркової сукупності кількість помилок залежить від структури генеральної сукупності: чим вона складніша (тобто чим більшим числом різних (строкатих) ознак — наприклад, статтю, віком,

рівнем освіти, професією тощо — вона характеризується), тим вищою є імовірність помилок.

Полегшити процес вибирання допомагає кластерна вибірка, яка передбачає розбиття генеральної сукупності на територіальні кластери (від англ. *cluster*, буквально 'пучок, куц', а також 'група'), з наступним вибиранням індивідів у межах кластерів.

Є ще й стратифікована випадкова вибірка. Дослідник зазвичай має уявлення про структуру генеральної сукупності і може розподілити її на певні страти. Цей термін потребує етимологічного коментаря. У «Латинсько-російському словнику» Йосипа Ханановича Дворецького знаходимо: «*strātum* 1) подстилка, постель, ложе, 2) мостовая, /.../ 4. настил, пол» [42, 957]. «*II. strātus* 1) расстилание, 2) попона, чепрак, 3) подстилка или ковёр» [42, 957]. У цих двох латинських словах вимальовується загальне «розмите» значення: 'то, что постлано, постелено'. У польському словнику іншомовних слів читаємо: «*stratus* (лат. буквально рос. «распростёрый»)»...» [231, 705]. Похідний термін *стратифікація* (польськ. *stratyfikacja*) цей словник пояснює так: «(лат. *stratum* = 'постель, подстилка; слой, прослойка' + *facio* = 'делаю')». З. *социол.* выделение слоёв в обществе в соответствии с разными критериями, например, по состоянию дохода и собственности, общественных функций, общности обычаев, стилю жизни и т. п.» [231, 705]. Тепер продовжимо перервану думку. Так, серед множини носіїв російської літературної мови виділяються такі страти, як промислові робітники з середньою освітою, службовці, журналісти й письменники, студенти-філологи та ін. Щоб бути впевненими, що до вибірки попаде потрібна кількість представників кожної страти, достатньо провести випадкову вибірку в кожній з них, а потім об'єднати отримані вибірки. У цьому випадку зменшення розмірів вибірки не приводить до збільшення помилки. У стратифікаційній вибірці набагато простіше дотриматись принципу пропорційного представлення в ній квот з необхідними наборами соціальних параметрів.

Може видатися, що виділення самих страт (велика сукупність людей) та визначення їхнього числового співвідношення являє

собою додаткову складність, однак стратифікація множини носіїв літературної мови існує незалежно від дослідника і застосування стратифікаційної вибірки дозволяє лише більш чітко усвідомити проблему визначення меж множини носіїв літературної мови.

Для спрощення процесу підбору індивідів, які підлягають вивченню, різні типи вибірок можуть суміщатися в багатоступеневу вибірку. Такі вибірки особливо ефективні, якщо необхідно створити представницьку вибірку, елементи якої розрізняються за багатьма значущими параметрами.

Наприклад, для дослідження білінгвізму молоді в багатомовному місті структура вибірки має повторювати структуру генеральної сукупності за всіма параметрами, які можуть впливати на комунікативну поведінку білінгвів. Відомості про соціальну та етнічну структуру молоді можна почерпнути з офіційних джерел (водночас потрібно мати на увазі, що співвідношення різних етносів серед молоді може значно відрізнятись від їхнього співвідношення в усьому населенні міста — як за рахунок відмінностей у віковій структурі окремих народів, так і за рахунок різниці в інтенсивності міграційних процесів). Вибірку непрацюючої молоді доцільно проводити за місцем її проживання, працюючої — за підприємствами й установами, старшокласників — за школами, студентів — за вишами. Для вибірки з кожного старту територію міста можна розбити на кластери, але в загальному випадку «житлові», «виробничі» й подібні до них кластери не будуть збігатися. В ідеалі кластери кожного страту варто піддати процедурі випадкової вибірки (яка може бути й багатоступеневою: у «житловій» вибірці спочатку випадковим чином відбираються адміністративні райони, усередині відібраних районів — квартали і потім будинки), а потім вже у відібраних кластерах зробити вибірку індивідів. Звичайно, не можна забувати, що етноси в місті можуть бути розселені нерівномірно.

Викладені способи отримання вибіркової сукупності — це той ідеал, до якого необхідно прагнути. Для соціолінгвіста, який вивчає великі генеральні сукупності, він є рідко досяжним, і не тільки через складності, пов'язані з випадковою вибіркою: саме

обстеження і наступна обробка зібраного матеріалу потребують більших матеріальних укладень.

Методично акуратні масові соціолінгвістичні дослідження можливі лише за підтримки зацікавлених у них державних інститутів, а це мало де у світі трапляється. Приємним винятком є Японія, де держава протягом багатьох років фінансує багатоаспектні соціолінгвістичні дослідження. Інформанти не тільки добираються за соціальними характеристиками, а й за психологічними (наприклад, до анкетування допускаються лише особи з найбільш усередненою реакцією, котрі мають більше шансів вважатися типовими носіями мови). Ретельний відбір інформантів робить цілком репрезентативними для всіх тих, хто говорить по-японському, вибірки в декілька сотень, а для окремих завдань навіть і десятків осіб [6, 98].

Для порівняно невеликих генеральних сукупностей цілком реально отримати вибірку, яка наближається до всього виучуваного соціуму за багатьма параметрами. Наприклад, під час дослідження етномовних процесів у сільських шорців Кемеровської області у 1976 році (вивчалось володіння шорською та російською мовами, використання їх у побуті та виробництві) вибірка робилася з урахуванням статеві-вікової та соціально-професійної структури населення. Водночас у вибірці доля некваліфікованих працівників складала 56,9% (усього серед працюючого населення, за даними господарських книг сільрад, ця категорія складала 58,0%; далі показники за генеральною сукупністю наведені в дужках), кваліфікованих працівників фізичної праці — 29,6% (28,8%), механізаторів — 5,6% (6,0%), службовців — 4,3% (4,8%) і т. д.; майже ідентичною є й статево-вікова структура: наприклад, серед жінок особи старші за 60 років склали у вибірці 18,6% (серед усіх дорослих жінок — 17,6%), віком 50–59 років — 16,5% (16,0%), 35 — 39 років — 25,0% (27,9%) тощо. Приблизно таке ж співвідношення було у вибірці повторного обстеження через 10 років, у 1986 р. [108, 123–124].

Визначення вибіркового відношення — найбільш складний і відповідальний етап підготовки обстеження, але в акуратному

й ретельному підході репрезентативними можуть виявитися досить невеликі вибірки.

Соціологи нагромадили значний досвід у виділенні вибіркової сукупності. Інститут Геллапа та інші авторитетні організації, що займаються вивченням власної думки всього населення США, користуються вибірками в 1,5–2 тис. осіб [140, 64]. Популярні в Росії кінця 1990-х років щотижневі опитування «за кого б ви голосували, якщо б вибори президента відбувались у найближчу неділю», результати, яких регулярно коментувались на телеекрані НТВ, також проводились на вибірці в 1,5 тис. осіб (були представлені різні шари населення 29 регіонів).

Однак буквально перенесення суто соціологічних прийомів на підготовку значущої в мовному відношенні вибірки може закінчитись провалом навіть у значно більших значеннях вибіркового відношення.

У ході «вибіркового соціально-демографічного обстеження (мікроперепису) населення з охопленням 5% постійного населення», що проводилось у 1994 році Держкомстатом Росії (див. [125, 13]), на відміну від попередніх переписів задавалися соціолінгвістично значущі запитання. Деталі відбору вибіркової сукупності не оприлюднювались, проте можна вважати, що її формували грамотні соціологи, які працювали за загальноприйнятою в Росії, добре «обкатаною» методикою багатоступеневої вибірки: територія країни поділяється на зони, «у кожній зоні робиться стратифікація адміністративних районів та міст/.../ на страти [тут стратами називається те, що вище названо кластерами] рівного (однакового) обсягу. З кожного страту з імовірністю, пропорційною розмірові району / міста, відбирається один район або місто. У кожному з районів відбираються випадково конкретні поселення» і так далі аж до випадкового вибору респондента [145, 426].

Цілком імовірно, що одержані в ході мікроперепису чисто демографічні відомості (типи й розміри домогосподарств, розподіл жінок за числом народжених дітей в залежності від віку тощо) є достатньо надійними, проте, саме те, що цікавить соціолінгвіста

(таблиця «Население по национальности и владению языками» [125, 25–27]), явно не відповідає реальності.

Розглянемо фрагмент цієї таблиці, той, що торкається деяких народів Півночі (див. *Таблицю 1*). У цю таблицю ми відібрали дані про використання етнічних мов удома («на 1000 осіб даної національності») — колонка 1, у навчальному закладі, дошкільної установи («на 1000 осіб даної національності, що відвідують навчальні заклади або дошкільні установи») — колонка 2 і на роботі («на 1000 осіб даної національності, що зайняті роботою») — колонка 3. Дані про абсолютну кількість опитаних відсутні (варто припустити, що для кожного народу вони не мають сильно відрізнятися від 5%), проте в публікації народи упорядковані за спаданням. Для зіставлення та верифікації результатів скористаймося з матеріалів перепису 1989 р. за чисельністю у межах РСФСР (тис. осіб) — колонка 5.

У цій таблиці варто звернути увагу на дані по ненцях, чукчах і нганасанах; згідно з переписом, вони досить добре зберегли знання етнічних мов, те ж саме підтверджують і дослідники (положення чукотської мови, поряд з ненецькою /.../ є найбільш сприятливе з усіх мов народностей Півночі). Проте мікроперепис показав невисоке використання відповідних мов у всіх сферах. Судячи з того, що на виробництві ці народи практично не користуються рідними мовами, їхні представники, мабуть, працюють в інтернаціональних колективах. Однак відомо, що більша їхня частина зайнята переважно фізичною працею в сільській місцевості (здебільшого це випасання оленів у тундрі, причому трудові колективи етнічно є досить однорідними), серед ненців на 1989 р. таких було 69,1% від загальної кількості зайнятих, серед чукчів — 76,8%, серед нганасанів — 86,6%. Якщо уважніше (пильніше) придивитись до таблиці 1, то виявляється, що в упорядкованому за чисельністю списку народів ненці пропустили вперед навіть енців, яких вони чисельно переважають у шість з чимось разів!

Таблиця 1

Національ- ність	1994			1989	
	Використовують етнічну мову			Чисель- ність етносу, тис. ос.	% осіб, що назвали ет- нічну мову рідною
	вдома	у навчальн. закладі	на роботі		
Евенки	61	6	7	29,9	30,4
Ханти	269	7	102	22,9	60,8
Евени	201	71	188	17,1	43,8
Шорці	222	17	31	15,7	57,5
Ненці	263	—	62	34,2	77,7
Нанайці	106	22	33	11,9	44,1
Долгани	487	29	189	6,6	84,0
Чукчі	54	—	16	15,1	70,4
Мансі	40	—	—	8,3	36,7
Селькупи	304	—	24	3,6	47,7
Нівхи	7	—	—	4,6	23,3
Ітельмени	15	—	16	2,4	18,8
Саамі	—	—	—	1,8	42,0
Ескімоси	11	—	—	1,7	51,6
Ульчі	28	—	—	3,2	30,7
Юкагири	—	—	—	1,1	32,0
Орочі	—	—	—	0,9	17,8
Удегейці	54	—	—	1,9	24,3
Кети	42	—	—	1,1	48,8
Енці	45	—	100	0,2	46,5
Алеути	71	—	200	0,6	24,3
Негідальці	—	—	—	0,6	26,6
Нганасани	286	—	—	1,3	83,4
Тофалари	200	—	—	0,7	42,8
Ульта (ороки)	—	—	—	0,2	44,7

Ясно, що розселення народів за адміністративними районами й окремими населеними пунктами є далеке від рівномірності. Якщо етнічна стратифікація не враховується, то в число респондентів можуть потрапити нетипові представники нечисленних народів, а якісь етноси випадуть з вибіркової сукупності.

Навіть коли б 5-відсоткова вибірка рівномірно охоплювала кожен народ, вона не могла б дати достовірних соціолінгвістичних результатів для тих етносів, котрі налічують декілька сотень або тисяч чоловік, оскільки вибірка сукупність має охоплювати певне число носіїв різних комбінацій декількох соціальних параметрів, часто багатозначних. Не випадково організатори вищезгаданого найбільш фундаментального масового обстеження мов Сибіру дійшли висновку про необхідність нерівної вибірки для окремих народів: від 2,5% для якутів і бурятів до 100% для найчисленніших. У протилежному разі «отримана інформація носила б випадковий і малопереконливий характер» [2, 254].

Покажемо ще на одному прикладі, як робиться (як потрібно робити) відбір інформантів.

Ми вже згадували про соціолінгвістичне дослідження Н. П. Шумарової, яка користувалася різними методами, серед них одним з основних було анкетування (докладніше воно розглядатиметься нижче). Як уже зазначалося, відбір інформантів особливо важливий в анкетуванні.

Об'єктом дослідження Н. П. Шумарової є мовна поведінка міських жителів історико-культурних регіонів України. Обстеження проводилося у великих містах — обласних та районних центрах (15 міст з м. Києвом). Розподіл за регіональним принципом дав можливість проаналізувати загальні й специфічні риси мовної поведінки великих соціумів залежно від національно-культурних особливостей розвитку територій і встановити тенденцію розвитку мовного процесу, що є надзвичайно важливим у виконанні соціолінгвістикою її прогностичних функцій (див. [127, 3]).

Головну увагу приділено вивченню мовної ситуації в Києві, яка певною мірою прогнозує майбутню ситуацію в інших населених пунктах центральних, східних та південних регіонів Украї-

ни. Анкетування проводилось на типових для даної місцевості підприємствах та в установах, а також у вищих навчальних закладах, що достатньою мірою репрезентує соціальний зріз населеного пункту.

Такий підхід дозволяє припустити, що виділена на основі територіально-виробничого принципу вибірка сукупність відображає характерні риси генеральної сукупності. Тип багатоступінчастої вибірки, коли спочатку відбір планується за територіальним принципом з подальшою диференціацією за виробничим, є характерним для більшості соціолінгвістичних досліджень (див. [171, 119], [153, 86–87]). На останньому етапі вибірка була випадковою з елементами квотного методу: розподіл анкет на підприємствах між робітниками та службовцями мав відповідати їхньому співвідношенню в конкретному колективі. Така методика підбору об'єктів дослідження задовольняє, на думку авторки, вимоги, що стоять перед будь-яким соціологічним дослідженням конкретно-критичного спрямування: по-перше, кожний працівник має потенційну можливість стати респондентом, а вимога випадковості є важливою для розвідок такого плану (див. [102, 161]), по-друге, заплановане співвідношення респондентів, що відповідає наявному на виробництві розподілу за соціальним станом, дозволяє вважати вибірку сукупність певним соціальним зрізом, моделлю конкретного соціального угруповання. У цьому полягає ідея репрезентативності вибірки: створити на прикладі якоїсь групи людей зменшену модель досліджуваного об'єкта.

У формуванні вибірки використовувалися статистичні дані: матеріали переписів, різні довідники, а також матеріали відомчого обліку, що одержувалися безпосередньо на підприємствах, зокрема у відділах кадрів.

Отже, це дослідження поєднує випадкову і не випадкову вибірки, тобто є дослідженням змішаного типу. Н. П. Шумарова зазначає, що обсяг вибірки є одним з найменш визначених понять сучасної соціології. Однозначної відповіді на питання, яка кількість населення має заповнити анкети, щоб результати

дійсно були репрезентативними, немає (див. [40, 115–121]). Більш важливу роль, ніж фактор чисельності, відіграє система вибору респондентів залежно від специфіки конкретного дослідження. У сучасних роботах соціолінгвістичного спрямування кількість опитаних представлено в межах від кількох десятків чоловік до десятків тисяч, у поодиноких соціолінгвістичних працях такого типу — від 1 тис. до 4,5 тис. осіб (див. [132, 31], [93, 140]). Відзначається також, що за умови відсутності диференціації за будь-якою ознакою (наприклад, за віком, рівнем освіти, місцем проживання тощо), тобто в опитуванні однорідної групи, достатньо проаналізувати відповіді 400 осіб (див. [105, 171]). Проте оскільки метою розглядуваного дослідження Н. П. Шумарової було вивчення комунікативної поведінки міських жителів, характеру їхньої мовної компетенції залежно від низки соціально-демографічних чинників, диференціації за національно-мовними групами з подальшим розподілом за соціальним станом, віком, освітою, мовою батьків та мовою навчання в школі було запрограмовано, а кількість опитаних збільшено майже в 10 разів. Відповіді було одержано від 3803 осіб.

Основна робота з демоскопії проводилась наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. У середині вибірки кількість опитаних розподілена таким чином: Київ — 542 осіб, а решта 14 міст — від 135 до 348 осіб.

Метод спостереження

У молодих науках спостереження є одним з основних способів отримання матеріалу. Воно дає поштовх до виникнення нових напрямків у тих або інших сферах наукового знання. Наприклад, установлена внаслідок багаторазових спостережень індивідуальна своєрідність людського почерку сприяла народженню прикладної криміналістичної науки — почеркознавства; систематичні спостереження за світом тварин, що здійснювалися під практичним кутом зору (чи не можна деякі особливості тварин використати в техніці?), дали початок біоніці тощо.

Як впливає з самого змісту слова «спостереження», цей метод є ефективним у вивченні процесів, що відбуваються у нас на очах. Щоб зрозуміти механізми, які керували цим процесом, необхідно його моделювати (оскільки дослідники позбавлені можливості його спостерігати), порівняти його з іншими, аналогічними процесами, екстраполювати отримані результати на схожі ситуації або сукупності фактів тощо, — інакше кажучи, застосовувати якісь інші методи вивчення об'єктів. І чим більш зрілою й самостійною є дана наука, тим більшу роль відіграють у ній, окрім спостереження, прийоми і способи отримання матеріалу та його наукової інтерпретації. Однак і оформившись, виробивши певний набір дослідницьких прийомів, та або інша наукова дисципліна не відмовляється від спостереження як методичного прийому. Будучи простим і доступним кожному дослідникові, цей випробуваний метод, як правило, дає матеріал, який стимулює наукове пізнання дійсності.

Безсумнівною і загальновизнаною є колосальна роль спостереження в таких науках, як фізика, хімія, біологія, медицина, астрономія. Починаючи з простих спостережень, представники цих наук з часом удосконалили зір: винайшли мікроскоп, телескоп, придумали інструменти, за допомогою яких можна проникати всередину об'єкта (ендоскопи, томографи, катетери тощо).

У науках про людину спостереження відіграє дуже важливу роль. Якщо у вивченні природних об'єктів дослідник може застосовувати різні інструментальні методи (хімік піддає аналізу речовину дії кислот, лугу (або лугів), високої температури; металознавець випробовує метали на міцність, корозійну стійкість, тепло- й електропровідність, піддає їх деформації тощо), то до людини подібні методичні прийоми є придатними лише у випадках, коли вона вивчається як фізична субстанція з певними функціями: у неї беруть кров, її «просвітлюють» рентгеном, знімають кардіограму...; проте коли необхідно піддати аналізу її поведінку, то багато інструментальних методик не підходить з простої причини: вони справляють збурюючий вплив на об'єкт аналізу: під впливом тих або інших приладів, призначених для

фіксації реакції індивіда, ці реакції виявляються не зовсім такими (або ж зовсім не такими), які мають місце у спонтанній поведінці того ж самого індивіда. Більш того, і просте зовнішнє спостереження, не пов'язане із застосуванням інструментальної техніки, може справляти на людину, яка вивчається, або групу людей вплив, що викривляє істинну картину, заважає нормальним поведінковим процесам.

Кожен з нас міг переконатись у цьому на власному досвіді. Якщо людина їсть, а її водночас постійно розглядають, то вона може похлинутися; багато інтимних фізіологічних процесів і реакцій є неможливими у присутності сторонньої особи або навіть знайомої, близької людини. Що ж тоді казати про явного «чужинця» — ученого-дослідника, який ставить перед собою завдання спостерігати за поведінкою людей!

Вплив спостерігача не припиняється і в тих випадках, коли спостережувані прихильно ставляться до самого дослідження. У 1927–1932 рр. група американських соціологів під керівництвом Е. Мейє з'ясовувала, які чинники впливають на продуктивність праці на заводі Хоторна в Чикаго. Експериментатори змінювали тривалість і кількість перерв, обіднього часу, освітленість, способи організації окремих робітників у бригади та інші параметри. Під час кожного змінювання, навіть тоді, коли вчені поверталися до умов, що існували на одній з попередніх стадій, продуктивність праці зростала. Виявилося, що випробувані, пишаючись тим, що їм приділяють стільки уваги, виробили на цій основі своєрідну групову ідентичність і всіляко намагались виправдати таке зацікавлення до себе. Такий тип реакції отримав у соціології назву хоторнського ефекту.

Хоторнський ефект діє і при вивченні мовної поведінки: випробуваний хоче показати себе «з кращого боку», догодити дослідникові: або говорити «культурніше», або, навпаки, перебільшувати у своєму мовленні те, що сам вважає неправильним, — усе залежить від того, як він інтерпретує очікування дослідника. У своїй безсмертній книзі «Живой как жизнь», присвяченій культурі російського мовлення, Корній Чуковський

згадує: «В поезде молодая женщина, разговорившись со мною, расхваливала свой дом в подмосковном колхозе:

— Чуть выйдешь за калитку, сейчас же *зелёный массив!*

— В нашем *зелёном массиве* так много грибов и ягод!

и видно было, что она очень гордится собою: у неё такая «культурная» речь» [166, 118]. І далі в цій же книзі читаємо: «Та женщина, которая в разговоре со мною называла зелёным массивом милые её сердцу леса, несомненно считала, что этак «гораздо культурнее». Ей, уверен, чудилось, что, употребив это ведомственное слово, она выкажет себя перед своим собеседником в наиболее благоприятном и выгодном свете. Дома, в семейном кругу, она несомненно говорит по-человечески: *роща, перелесок, осинник, дубняк, березняк*, но чудесные эти слова кажутся ей слишком деревенскими, и вот в разговоре с «культурным» городским человеком она изгоняет их из своего лексикона, предпочитая им «зелёный массив»²⁵ [166, 121].

Вільям Лабов навіть сформулював положення стосовно методики спостереження як способу отримання мовного матеріалу. Це положення він назвав парадоксом спостерігача: «метою лінгвістичних досліджень мовного колективу є з'ясування того, як говорять люди, коли за ними не ведеться систематичне спостереження; а отримати такі дані можна лише шляхом систематичних спостережень» [80, 121]. «Розуміється, — додає Лабов, — ця проблема не є нерозв'язною: ми повинні відшукати способи доповнити офіційні інтерв'ю іншими даними або будь-яким чином змінити структуру самої ситуації інтерв'ю».

²⁵ Ці дві цитати ми не стали перекладати на українську мову, тому що, по-перше, цей твір — публіцистичний, отже, так би мовити, напівхудожній, а переклад художнього твору (художній переклад), як відомо, справа тонка й дуже відповідальна; по-друге, навіть у перекладеному уривку якісь його частини були б неперкладеними, тобто залишились би у своєму російському звучанні; по-третє, у перекладеному варіанті потонула б сама ідея, яку ми хотіли донести до читача: адже тут мова йде про культуру саме російського мовлення, усі барви якого ми мусили, услід авторові, зберегти.

Існують різні способи зменшити вплив спостерігача на процеси, які він вивчає, тобто на процеси, що відбуваються під час мовного спілкування в людських колективах. Наприклад, можна спробувати зробити спостереження прихованим від спостережуваного: у цьому випадку дослідник, подібно до прихованої відеокамери, фіксує особливості мовної поведінки людей, яких він вивчає, без їхнього відому і, звичайна річ, отримує більш об'єктивні дані, аніж коли він оголошує про свої дослідницькі наміри.

Бувають випадки, коли інакше, ніж приховано, дослідник і не може вести свої спостереження. Видатний фонетист-експериментатор, знавець російського мовлення в багатьох його різновидах Сергій Сергійович Висотський якось був присутній у старообрядній громаді, де взагалі ніяких записів робити було не можна. І все ж таки найбільш цікаві факти мовлення старообрядців він зафіксував: він робив записи, не виймаючи правої руки з кишені, наосліп! Дві московські лінгвістки, М. В. Китайгородська і Н. Н. Розанова, займалися систематичними спостереженнями над мовною поведінкою людей на московських мітингах 1991–1993 рр. Обстановка, поведінка натовпу, емоції тих, хто виступає, у мітинговій ситуації, є такими, що не дай Боже, якщо навколишні розкриють, що хтось веде якісь записи! Це просто небезпечно для здоров'я та життя спостерігачів. Звичайно, більша частина записів в умовах мітингу була отримана шляхом прихованого спостереження.

Якщо дослідникові не вдається приховати власну присутність і свою позицію спостерігача, то він може повідомити виучуваним удавану мету своїх дій; наприклад, маючи на увазі вивчення саме мовлення і мовленнєвих здібностей тієї або іншої групи, заявити її представникам, що він цікавиться думкою членів цієї групи щодо якогось актуального політичного або соціального питання.

У ситуації відкрито працюючої звукозаписуючої апаратури можна спробувати наштовхнути досліджуваних на розповідь про такі події з їхнього власного життя, котрі їм особливо пам'ятні, або цікаві, або пов'язані з ризиком, небезпекою тощо. Як правило, за цієї умови людина через якийсь час забуває про мікрофон і мовлення її робиться невимушеним.

Такі прийоми, що використовуються у спостереженні, сприяють більшій природності в поведінці членів виучуваних соціальних спільностей, і тим самим дослідник отримує матеріал, який більш або менш адекватно відбиває «правдивий стан справ», тобто те, що є насправді — спонтанну, не скуту присутністю спостерігача поведінку індивідів.

Одним з найефективніших способів подолання «парадоксу спостерігача» є включене спостереження. Цей спосіб вивчення поведінки людей полягає в тому, що сам дослідник стає членом спостережуваної ним групи. Наприклад, соціологи часто стають членами виробничих бригад, геологічних партій, співробітниками відділів у науково-дослідних інститутах тощо. Це, по-перше, дає їм можливість вивчати групову поведінку зсередини і в усіх або в багатьох ситуаціях внутрішньогрупового спілкування і, по-друге, позбавляє від необхідності оголошувати виучуваним індивідам про цілі своїх спостережень і навіть (якщо це можливо) про те, що такі спостереження взагалі ведуться.

Звичайно, включеним спостереження може бути тоді, коли ніщо не заважає дослідникові ототожнювати себе з членами спостережуваної групи — за расовими, національними, мовними, поведінковими та іншими ознаками. Європейцю, наприклад, важко здійснювати включене спостереження в групах китайців або негрів; дорослий ніколи не зможе повністю асимілюватися в групі виучуваних ним підлітків; городянин-діалектолог завжди сприймається жителями села як людина не з їхнього середовища тощо.

Якщо ж подібних перешкод немає і спостерігач може вкорінитись у групу, зробившись «таким же самим, як і всі», він може успішно приховувати свої дослідницькі наміри, а потім — і дії. «Викриття» ж призводить до невдачі, а в деяких ситуаціях воно є небезпечним для життя спостерігача. Так, два етнографи-європейці вивчали спосіб життя, особливості поведінки та мову дервішів — мандрівних монахів-мусульман — і так уміло мімікрували, що монахи приймали їх за своїх; викрито ж їх через їхній звичай машинально відбивати музичний ритм ногою, що є зовсім чужим для дервішів. Відомим є випадок з ув'язненим

філологом, який у таборі намагався приховано від інших ув'язнених вести записи злочинського жаргону. Однак його стан інтелігента-чужинця серед кримінального люду дуже швидко призвів до того, що його сусіди по бараку викрили його і визнали «стукачем» (цебто донощиком, виказувачем). Великих зусиль йому коштувало довести науковий характер його занять, після чого йому навіть стали допомагати в збиранні матеріалу.

Соціолінгвістика активно освоює запозичений у соціологів метод уключеного спостереження. Для вивчення мовної поведінки людей цей метод в якомусь сенсі є навіть більш необхідним, аніж у соціологічних дослідженнях: мовлення людини більш чутливе, ніж багато інших сторін її поведінки, до зовнішніх впливів, які спотворюють істинне мовне життя окремої людини і цілого колективу; тому завдання усунути ці зовнішні впливи є ще більш нагальним.

Як у зовнішньому, так і в включеному спостереженні дослідник повинен фіксувати спостережуваний матеріал. Фіксація може здійснюватися двома основними способами: ручним способом і експериментально.

Записи від руки є зручні тим, що до них не треба спеціально готуватись: якщо у вас є олівець і папір, а ваше вухо «налаштоване» на сприйняття певних фактів мовлення, то за умови, що спостережуваний об'єкт (людина або група людей) не знає про ваші наміри або, знаючи, не протестує проти них, записи можуть бути здійснені відносно легко й успішно. Особливо ефективними є записи від руки під час спостереження за випадковими одиницями мови, які рідко з'являються в мовленнєвому потоці, — словами, словоформами, синтаксичними конструкціями. Якщо ж стоїть завдання дослідити не окремі факти, а, наприклад, зв'язне мовлення, характер діалогічної взаємодії людей у процесі спілкування, особливо вимови, інтонації і мовної поведінки в цілому, то записи від руки є малопродуктивні: спостерігач може зафіксувати лише окремі ланки ланцюга, і вибір цих ланок є завжди суб'єктивним.

Тому для більшої частини завдань, що розв'язуються сучасною соціолінгвістикою в дослідженні усного мовлення, харак-

терними є застосування інструментальної техніки — переважно магнітофонів та диктофонів (для фіксації жестової й мімічної поведінки використовуються відеокамери). Їхнє застосування може бути відкритим та прихованим. У відкритому використанні записуючого приладу дослідник оголошує інформантам про мету (правдиву чи вдавану) своїх записів і намагається в процесі спостережень зменшити ефект мікрофона, який тією чи іншою мірою сковує поведінку виучуваних індивідів.

Дослідники сучасного російського розмовного мовлення, які здійснювали в 70-ті роки XX ст. масові записи спонтанного мовлення, дійшли висновку, що під час тривалого спілкування з інформантами ефект мікрофона значною мірою вдається зняти і більша частина записів бесід з інформантами, їхніх розповідей про ті або інші ситуації їхнього життя свідчить про достатньо вільну мовну поведінку людей при включеному мікрофоні (див., наприклад: [56], [129], [130], [57], [131]).

Однак ця поведінка є ще більш вільною й природною, невимушеною, коли мовець не знає, що його мовлення записують (а такий матеріал, розуміється, є найцінніший). Тому, коли є можливість, соціолінгвісти широко застосовують інструментальний запис. Коли це неможливо, деякі дослідники суміщають відкритий і прихований запис. Так, В. Лабов під час роботи зі своїми інформантами робив магнітофонні і відеозаписи відкритим способом, а потім оголошував перерву в роботі і, коли випробувані розслаблялися під час відпочинку, ведучи один з одним неквапливі бесіди, отримував дані про спонтанне мовлення мовців вже за допомогою відкрито працюючих магнітофонів і відеокамер [221].

Прихований магнітофонний запис часто застосовується в «польових» умовах: у магазині, у вагоні потяга, біля залізничної каси, на прийомі в лікаря тощо. У цих випадках вдається отримати масовий матеріал, що характеризує стереотипну поведінку людей у стандартній ситуації, зафіксувати відмінності подібних стереотипів (питань, відповідей, реплік) залежно від соціальних характеристик комунікантів.

При включеному спостереженні, особливо в інструментальній фіксації мовлення спостережуваних, важливого значення набуває етичний чинник. Якщо спостереження велося хоч більш-менш систематично і чужі мовленнєві твори — це не випадково почуті на вулиці фрази, то для їхнього використання (особливо якщо мати на увазі публікації) бажано заручитися згодою спостережуваного індивіда. У будь-якому випадку варто гарантувати анонімність досліджуваних — звичайно, за умови, якщо це не суперечить їхньому власному бажанню.

В усіх описаних різновидах зовнішнього і включеного спостереження йдеться про такі шляхи збирання соціолінгвістичної інформації, коли дослідник спостерігає за мовленнєвою поведінкою індивідів або груп людей, не намагаючись впливати на цю поведінку і навіть докладаючи зусиль до того, щоб зовні не виявити своєї позиції спостерігача.

Однак нерідко вчені стають перед необхідністю розв'язувати завдання на певному, заздалегідь обраному мовному матеріалі. Інакше кажучи, дослідженню має бути піддано не мовленнєвий потік у цілому, а якісь його фрагменти, що містять певні слова, словоформи, якісь (наприклад, фонетичні або морфологічні) варіанти тощо. Об'єктивна фіксація спонтанної мовної поведінки людей зайняла б дуже багато часу і потребувала б великої затрати зусиль, оскільки не можна «замовити» мовцеві продукування тільки тих мовленнєвих фактів, котрі цікавлять дослідника, і ці факти довелося б «виуджувати» з великих масивів записів.

Щоб уникнути цього, методи збирання соціолінгвістичного матеріалу роблять спрямованими. До таких опитувань належать усне інтерв'ю та анкетування.

Інтерв'ю як усний вид опитування

Метод інтерв'ю соціолінгвістика запозичила з соціальної психології. Однак він зазнав істотних змін у зв'язку зі специфікою дослідницьких завдань. Специфіка цих завдань така, що самі завдання відрізняються від тих, які доводиться розв'язува-

ти соціологам і соціопсихологам. Якщо останні використовують усне інтерв'ю для з'ясування думки інформантів з тих або інших соціальних, політичних, культурних питань (наприклад, про те, за кого вони воліють голосувати на найближчих виборах, який кінофільм минулого року вважають найкращим тощо), то соціолінгвіста часто цікавить скоріше форма відповідей, ніж їхній зміст.

Звичайно, можна використовувати методику інтерв'ю і для «лобових» запитань щодо правильності / неправильності тих або інших мовних виразів, про ставлення до неологізмів, запозичень, ненормативної лексики тощо, проте дані, отримані за допомогою таких запитань, характеризують не використання мови різними групами мовців, а їхнє ставлення до мови, оцінку окремих мовних фактів. Розуміється, думки людей про їхню власну мову важливі, і соціолінгвістика ці думки вивчає. Однак це лише вторинний матеріал, оскільки головне завдання синхронної соціолінгвістики — дослідження механізмів спонтанного використання мови різними соціальними групами мовців у різних комунікативних ситуаціях.

Тому основна функція методу інтерв'ю — отримати матеріал, що характеризує спонтанну мовну поведінку людей. У залежності від того, які завдання ставить перед собою дослідник, інтерв'ю може мати форму відносно вільної бесіди інтерв'юера з інформантом на задану тему (збереження однієї й тієї ж самої теми в бесідах з різними інформантами є важливим, оскільки це дозволяє порівнювати мовлення різних людей) — або ж складатися зі заздалегідь підготовлених і, як правило, логічно пов'язаних одне з іншим запитань, що провокують (спонукають) відповідаючого на вживання тих або інших мовних одиниць. Інтерв'ю називають формальним (коли воно має строго планований сценарій) і неформальним (коли такого сценарію немає і спілкування інтерв'юера та інтерв'юйованого плине за природною логікою розвитку бесіди).

Вільний, неформальний різновид інтерв'ю може використовуватись, наприклад, у фонетичних дослідженнях: навіть на

порівняно коротких відрізках мовлення, яке звучить, виявляються основні риси мовленнєвої норми і відхилення від неї (характер наголошених і ненаголошених голосних, пом'якшення / непом'якшення приголосних перед м'якими приголосними, варіативність традиційної й нової норми тощо).

Інтерв'ю за заздалегідь складеною програмою також годиться для вивчення вимовних особливостей (особливостей вимови), однак отримати таким шляхом дані, що стосуються, наприклад, слововживання або граматичних характеристик мовлення, важко, тому що певні слова і граматичні форми зустрічаються в мовному ланцюгу значно рідше, ніж ті або інші звуки та їхні сполучення. Тому інтерв'ю із загодя підготовленими запитаннями використовується переважно тоді, коли потрібно стимулювати інформанта до вживання тих мовних фактів, котрі цікавлять дослідника. Природна річ, справжня мета такого інтерв'ю має бути прихована від інформантів: їм пропонується відповісти на запитання, що стосуються їхнього побуту, роботи, відпочинку, улюблених занять тощо.

Наприклад, під час масового обстеження носіїв російської літературної мови, яке здійснювалось московськими лінгвістами в 60-ті роки XX ст., інформантам задавалися запитання такого типу:

— *Какие деревья растут во дворе вашего дома?* (Очікувана відповідь, поряд з іншими: *то́поли / тополя*); — *Вы перед работой успеваете позавтракать? Чай любите или кофе? А если кофе, то с молоком или?...* (Очікувана відповідь: *чёрный / чёрное*) тощо (див. [70, 104–107]).

Дослідники нерідко використовують метод інтерв'ю, навіть не щоразу усвідомлюючи це. Розглянутий вище метод спостереження, у тому числі і включеного, значною мірою зводиться до численних бесід з представниками виучуваного соціуму. Кожен соціолінгвіст так чи інакше довідується про те, як носії мови оцінюють комунікативну поведінку окремих осіб, що вони думають про статус мови, мовну політику, роль тих або інших форм існування мови в житті суспільства тощо. Якщо до збирання

таких відомостей підходити більш усвідомлено, заздалегідь розробляти програму бесіди, формулювати для себе в явному вигляді ті запитання, на котрі варто отримати відповідь, цілеспрямовано підбирати співрозмовників, репрезентативних для різних соціальних страт і суспільства в цілому, то ефективність невимушеної бесіди може виявитись не нижчою, аніж формальне інтерв'ювання.

Різновиди анкетування

Анкетування — один з найрозповсюдженіших, «чи не найнадійніший» [2, 248] метод отримання соціолінгвістичної інформації. Він застосовується передусім в обстеженні великих сукупностей мовців, тобто в макролінгвістичних дослідженнях.

Анкета являє собою перелік запитань, яким можуть бути приписані заздалегідь заготовлені варіанти можливих відповідей (у цьому випадку дуже важливим є те, щоб альтернативні відповіді не перетинались (не перехрещувалися) і в сумі покривали всі можливості). Такі запитання називаються закритими; їм протиставлені відкриті запитання, коли респондент сам обирає і форму, і зміст відповідей.

У багатьох випадках формально відкриті запитання по суті передбачають цілком певний і обмежений список можливих відповідей; такі запитання можна назвати такими, що закриваються (рос. *закрывааемыми*). Таким, наприклад, є запитання про вік респондента, де всі варіанти легко укладаються в незначну за обсягом підмножину натуральних чисел. Якщо набір альтернатив не є таким очевидним, дослідник може заготовити список стандартних рубрик, за якими розподіляються всі варіанти відповідей. Цей рубрикатор може готуватися під час попередньої обробки заповнених анкет, проте часто він буває відомий до анкетування.

Сказане стосується, скажімо, запитань переписів про національність та рідну мову в Росії: респондент може вказувати будь-яку національність (рідну мову), однак ще на стадії підготовки перепису готуються словники мов і *словники національностей*,

відповідно до яких, скажімо, національності *камчадал*, *помор* або *козак* (рос. *казак*) під час обробки анкет автоматично переводяться в російську, а мови *ерзя і мокша* — у мордовську.

Зазвичай анкетування проводиться з метою отримати статистичні результати, тому переважна більшість запитань, що містяться в анкетах, — це запитання або закриті, або такі, що можуть бути закриті під час їхньої обробки.

Соціолінгвістичні анкети можна розподілити на два типи: одні спрямовані на об'єктивне дослідження функціонування мови в суспільстві, інші — на вивчення мовного узусу, на оцінювання носіями мови конкуруючих мовних варіантів.

Більш розповсюдженими є анкети першого типу. З їхньою допомогою в багатомовних спільнотах з'ясовується, яка з мов, використовуваних у даній спільноті, на думку представників різних національних і соціальних груп, повинна мати статус державної; яку з двох (або більше) мов обирає білінгв у спілкуванні на виробництві, у міських ситуаціях, у сімейному спілкуванні тощо.

Розглянемо як приклад анкету (вона була написана російською мовою, проте ми її тут подаємо, як і годиться, мовою державною), за допомогою якої Інститутом мовознавства АН УРСР у середині 1980-х років вивчався соціолінгвістичний аспект українсько-російської двомовності [155, 18–19].

Ця анкета відбиває як позитивні якості, так і недоліки найчастіше використовуваних у соціолінгвістичних дослідженнях способів письмового опитування носіїв мови. Тому варто прокоментувати її більш докладно.

Вже сама форма анкети ховає в собі підводні камені, які так чи інакше мали позначитись на результатах дослідження.

Перший пункт, незважаючи на факультативність²⁶ його заповнення, може викликати у респондента негативну реакцію і вплинути на результати анкетування; а головне в тому, що він не несе жодної соціолінгвістичної інформації.

²⁶ Від. лат. *facultas* = 'можливість' (звідси ж і слово *факультет*).

1. Прізвище, ім'я, по-батькові (заповнюється за бажанням інформанта)
2. Рік народження _____
3. Місце народження _____
4. Стать (чол., жін.). Підкресліть.
5. Національність _____
6. Освіта (підкресліть):
 а) незакінчена середня; б) середня; в) середня спеціальна;
 г) незакінчена вища; д) вища (гуманітарна, природничо-наукова, технічна).
7. Професія _____
8. Соціальне походження (підкресліть): з робітників, колгоспників, службовців.
9. Соціальний стан (підкресліть): той, що навчається, робітник, колгоспник, службовець (укажіть посаду).
10. Місце проживання в даний час (місто, село, район, область).
 Назвіть повністю _____
11. Укажіть місто, село, район, область, де Ви проживали найтриваліший час _____
12. _____ Ваша рідна мова (російська, українська, інші мови народів СРСР) _____
13. Чи навчалися ви російській мові тільки цілеспрямовано (у школі і т. д.) чи в спілкуванні з особами, що розмовляють по-російському (у сім'ї, на роботі, в армії тощо)?
 Укажіть _____
14. Як Ви оцінюєте ступінь володіння російською мовою (підкресліть один з пунктів):
 а) розумію того, хто говорить російською; б) читаю, але розмовляю й пишу з утрудненнями;
 в) читаю, пишу й вільно розмовляю.
15. Якою мовою (російською, українською чи якоюсь іншою) розмовляли перед тим, як пішли до школи? _____
16. У школі з якою мовою навчання (російською, українською або якоюсь іншою) вчитеся (вчилися)? _____
17. Якою мовою (російською чи українською) спілкуєтесь (якщо спілкуєтесь двома мовами, також укажіть):
 а) з українцями? б) з росіянами? в) з людьми іншої національності, що говорять російською?
 18. Якою мовою (російською чи українською) Ви спілкуєтесь (якщо спілкуєтесь двома мовами, також укажіть):
 а) у сім'ї: б) в школі?
 з батьком і матір'ю? в) на роботі?
 з дітьми? г) з друзями?
 з чоловіком? д) з сусідами?
 з дружиною? е) зі знайомими?
 з іншими родичами ж) у побуті (магазин, транспорт, майстерні тощо)?
19. Якій мові (російській, українській) Ви віддасте перевагу при:
 а) читанні книжок?
 б) огляді вистав?
 в) огляді телепрограм?
 г) слуханні радіопередач?
20. Якою мовою (російською чи українською) Ви виступаєте на зборах?
 Підкресліть.
21. Якою мовою (російською, українською або якоюсь іншою) проводяться (або проводились) заняття з Вашими дітьми, онуками:
 а) в дитячих яслах?
 б) у дитячому садку?
22. У школі з якою мовою навчання (російською, українською або якоюсь іншою) вчать (або вчилися) Ваші діти? Онуки? _____

Незрозуміло, як заповнюється п. 5 (за документом чи за «відчуттям») і п. 12 (про неоднозначність поняття *рідна мова* ми вже говорили).

Неоднозначно інтерпретується й питання про освіту (6), де найнижчий ступінь іменується «*незакінчена середня*»; зовні ця категорія нагадує офіційно прийнятий у СРСР (і в сучасній Росії) термін *неповна середня освіта* (рос. *неполное среднее образование*), і саме так можуть його зрозуміти чимало респондентів. Зробимо одне суттєве застереження. Офіційний зміст цього терміна залежить від року завершення освіти: з 1921 року (коли в країні було уніфіковано систему освіти) це 7 класів, з 1958 р. — початку 1960-х — 8 класів (перехід на нову систему відбувався неодноразово); у 1990-х роках у Росії здійснено перехід на 9-річну неповну середню освіту. Отже, ті з респондентів, хто не має свідоцтва про неповну середню освіту, строго кажучи, повинні залишити графу 6 незаповненою. Можна вважати, що укладачі анкети мали тут на увазі усякий освітній рівень, що є нижчим від середнього. Проте це дивно, особливо якщо на інформантів не накладаються вікові обмеження: у старших вікових групах (як це було й раніше) існують неграмотні й малограмотні, а особи з початковою освітою є досить численні в усіх поколіннях. Немає потреби зупинятись на самоочевидних відмінностях у комунікативній поведінці малограмотних і тих, хто має початкову освіту, — остання може бути «майже» неповною середньою (наприклад, людина усього-тільки не закінчила восьмий клас).

Запитання про соціальне походження і соціальний стан (8 і 9), навпаки, оперують загальноприйнятими в СРСР, проте малоінформативними для соціолінгвістики категоріями. Зокрема, зовсім незрозумілим є вид занять (і реальний соціальний стан) робітників, що проживають у сільській місцевості: це можуть бути шахтарі (у Донбасі) або робітники великих промислових підприємств (у приміських зонах) — вони працюють у явно багатонаціональних колективах, або ж робітники дрібних підприємств типу ремонтних майстерень, зерносховищ, магазинів (крамниць), або робітники радгоспів, у соціальному відношенні

такі, яких не можна відрізнити від колгоспників. Уточнення *вказіть посаду* допомагає мало: скажімо, посада *бригадир* буває на найрізноманітніших виробництвах.

Запитання 3, 10 і 11 призначені, мабуть, для з'ясування мовного «анамнезу» респондента, проте не цілком досягають цієї мети. Мовний репертуар індивіда багато в чому визначається середовищем перших 10–12 років життя (а відповідне запитання в анкеті якраз відсутнє), але разом з цим не залежить від місця народження і проживання в дитинстві; місце проживання в момент опитування і навіть місце найбільш тривалого проживання можуть позначатись на вживанні різних мовних варіантів значно слабкіше. Для України не буде рідкістю людина, яка народилася в Києві, скажімо в 1919 році і в дитинстві попала в Польщу; там вона могла провести перші 20 років порівну у Стрії, Дрогобичі і Львові, розмовляючи з дитинства двома мовами й отримавши освіту польською; у цьому випадку вона з великою імовірністю на період 1939–1956 рр. (17 років!) могла стати постійним жителем — в'язнем або засланим — Сибіру або Далекого Сходу.

Як відомо, в умовах України білінгвізм з дитинства — достатньо звичайне явище (інша справа, що мови можуть бути нечітко розмежовані). Між тим у наведеній вище анкеті респондент зобов'язаний указати лише одну мову не тільки як рідну (п. 12), а й як мову раннього дитинства (п. 15). Водночас у родині можна говорити обома мовами (п. 16 а), а на виробниче спілкування накладається несподіване обмеження: взагалі можна використати будь-яку мову або обидві навперемінно (п. 18 в), проте на зборах варто дотримуватись лише однієї з них (п. 20). Читати книжки, дивитися спектаклі тощо, очевидно, допустимо обома мовами, проте віддавати перевагу все ж необхідно в кожному випадку тільки одній (п. 19).

Є в розглядуваній анкеті й більш дрібні недоліки в формулюваннях. Місця проживання (п. 10, 11) потрібно указувати точно (*місто, село, район, область*), а для місця народження (п. 3) начебто достатньо написати *СРСР* або *село Троицкое*. Наприклад, у буквальному розумінні альтернатив, що пропонуються в п. 6 д, людина з математичною освітою (а така освіта нерідко

супроводжується досить формалізованим мисленням) не зможе його заповнити, оскільки математика не є ані гуманітарною, ані природничою, ані технічною наукою. Той, у кого рідною мовою є, скажімо, білоруська, формально кажучи, не зможе заповнити п. 12 (це *друга* мова, а не *другі* мови). Ще складніше заповнити цей пункт, коли рідною є угорська або ще яка-небудь мова, що не входить до числа «мов народів СРСР» (на 1939 рік угорці складали 13% населення Закарпатської обл., румуни — 11% населення Чернівецької обл., болгари — 6% населення Одеської обл., у деяких регіонах України проживало чимало поляків та греків).

До формулювання запитань, що передбачають суб'єктивну оцінку власної мовної компетенції (п. 14), варто підходити якомога акуратніше. Досвід показує, що задані «в лоб» запитання такого типу дають інформацію, релевантну хіба що для етнопсихології. У Кіровоградській обл., наприклад, укладачі анкети отримали парадоксальні результати: 100% росіян визнали рідною етнічну мову і тільки нею говорили в ранньому дитинстві, а до моменту опитування більш як три чверті з них мали труднощі не тільки в письмі, а й в усному спілкуванні, чого не скажеш про українців ([155, 26]; абсолютні цифри перераховані у проценти) (табл. 2):

Таблиця 2

Ступінь володіння мовою:	Українці	Росіяни
вільно розмовляю, читаю, пишу %	60,4	22,2
читаю, але розмовляю й пишу з ускладненнями %	22,0	77,8
розумію того, хто говорить російською %	17,6	0,0

Н. П. Шумарова, як уже не раз зазначалося, користувалася анкетуванням. Його метою було одержання даних про використання широкими верствами населення української та російської мов у різних сферах життєдіяльності — побутовій, виробничо-професійній, сфері культури тощо.

Ось ця анкета (вона в тексті монографії Н. П. Шумарової [174] дається як Додаток № 1):

Анкета

1. Місце проживання _____ 2. Національність _____
 3. Стать _____ 4. Рік і місце народження _____
 5. Освіта (підкресліть): незакінчена середня, середня, вища (філологічна, нефілологічна).
 6. Професія _____ 7. Посада _____
 8. Соціальне походження _____ 9. Соціальний стан _____
 10. Ваша рідна мова: українська, інша (вкажіть) _____
 11. Скільки років мешкає в цьому населеному пункті _____
 12. Де мешкали найбільш тривалий час _____
 13. Національність батьків: батько _____ мати _____
 14. Національність Вашого чоловіка _____ дружини _____
 15. Якими мовами розмовляють (розмовляли) батько _____ мати _____
 16. З якого віку почали вивчати українську мову _____ російську мову _____
 17. Якою мовою (мовами) розмовляли до вступу до школи _____
 18. Якою мовою проводилися заняття в школі _____
 19. Укажіть, якою мовою Ви переважно розмовляєте:
 а) у колі сім'ї з дітьми-дошкільнятами _____ з дітьми-учнями _____
 б) з дружиною / чоловіком _____ з батьками _____
 г) на роботі з колегами _____ з підлеглими _____
 з керівництвом _____
 в) у магазині з продавцем _____ г) у громадському транспорті _____
 г) на прийомі у лікаря _____
 20. Якою мовою переважно Ви розмовляєте зі своїми ровесниками (однолітками) _____
 з людьми старшого віку _____ з людьми, які молодші за Вас _____
 21. Якою мовою Вам легше (зручніше) читати книги _____ газети _____
 слухати вистави _____ радіопередачі _____ телепередачі _____
 22. Оцініть свій рівень володіння українською та російською мовами (підкресліть необхідні відповіді).

Розумію мовлення на теми:	Українською мовою		Російською мовою	
побутові	добре	не дуже добре	добре	не дуже добре
суспільно-політичні	добре	не дуже добре	добре	не дуже добре
виробничі	добре	не дуже добре	добре	не дуже добре
навчально-наукові	добре	не дуже добре	добре	не дуже добре

Розмовляю мовлення на теми:	Українською мовою		Російською мовою	
побутові	добре	не дуже добре	добре	не дуже добре
суспільно-політичні	добре	не дуже добре	добре	не дуже добре
виробничі	добре	не дуже добре	добре	не дуже добре
навчально-наукові	добре	не дуже добре	добре	не дуже добре

23. Що зумовлює Ваш вибір телепередачі (підкресліть): тема, зміст передачі, мова (українська, російська), якою вона ведеться.
 24. Скільки Ваша сім'я передплатує газет та журналів українською мовою _____ російською мовою _____ іншими мовами (вкажіть якими) _____
 25. У якій школі вчаться (вчилися, будуть учитися) Ваші діти (підкресліть): з українською мовою навчання, з російською мовою навчання, з іншою мовою навчання (вкажіть якою) _____

26. Ви вибрали для своїх дітей саме цю школу, тому що (необхідне підкресліть):

- а) хотілося, щоб діти вчилися у школі саме з цією мовою навчання;
 б) ця школа знаходиться поблизу дому;
 в) немає поблизу школи з бажаною формою навчання;
 г) інші мотиви (вкажіть) _____

27. Напишіть Ваші побажання щодо задоволення мовних потреб: _____

Дякуємо за допомогу!

Як бачимо, ця анкета складається, як це прийнято в соціологічній практиці, з двох частин. У першій містяться відомості про соціально-демографічні характеристики інформанта: національність, рідну мову, вік, стать, рівень освіти, мову шкільного навчання тощо, у другій — пропонується відповісти на питання, що відбивають форми і ступінь володіння мовами. Ця група питань розпадається на три підгрупи. Відповіді на них дозволяють говорити про характер «мовної гнучкості» і опосередковано — про мовну компетенцію індивіда (верстви, групи).

Перша підгрупа містить питання, пов'язані з вивченням мовної поведінки в сім'ї, позародинно-побутовій сфері (спілкування в міському транспорті, з лікарем, продавцем тощо), на виробництві (спілкування з колегами, керівництвом та підлеглими).

Друга група питань пов'язана з вивченням прагнень та можливостей одержання інформації, викладеної українською чи російською мовами. Вони допомагають визначити, якою мовою респондентові легше читати художню літературу, газети, слухати спектаклі, радіо- та телепередачі. Разом з першою підгрупою питань вони подають відомості щодо функціональної активності української мови серед міських жителів різних регіонів України, її місця у сфері мовної свідомості населення, допомагають визначити ступінь заглибленості представників різних національностей в українську літературно-мовну стихію.

Третя група питань дозволяє розглянути оцінку інформантами ступеня співвідношення власної продукційної та рецептивної компетенції в кожній з мов. У цьому випадку аналізувались відповіді на питання: «Як Ви розумієте (добре, не дуже добре) розмови на побутові, суспільно-політичні, виробничі та навчально-наукові теми, коли вони ведуться українською мовою? російською мовою? Як Ви самі розмовляєте (вільно, з труднощами) на перелічені теми українською? російською мовою?»

В анкеті з метою контролю об'єктивності відповідей містяться дублюючі питання як засіб її перевірки на внутрішню узгодженість, що є бажаним для соціологічних опитувань такого виду.

Анкети були складені українською та російською мовами і розповсюджувались у регіонах згідно з національними та мовними особливостями населення.

Анкетуванням розглянутого вище типу з'ясовуються думки про мову і мови, а не сама мовна реальність. А чи може анкета допомогти у справі об'єктивного дослідження самої цієї реальності? Чимало фахівців відповідають на поставлене запитання негативно, оскільки, на їхню думку, сама форма анкети виключає можливість отримання об'єктивного матеріалу: адже ми звертаємось безпосередньо до мовної свідомості мовця і отримуємо самооцінку його мовлення (або оцінку мовлення інших).

І все ж таки деякі соціолінгвісти придумують такі анкети, які дозволяють отримувати більш-менш надійний мовний матеріал, який свідчить про те, як люди використовують мову (а не тільки про те, як вони про цю мову думають). Зрозуміла річ, такі анкети суттєво відрізняються від тих, які ми розглядали вище.

Перша відмінність чисто зовнішня. Анкети, спрямовані на з'ясування деталей мовної ситуації, схожі на традиційні анкети соціологів; число запитань, що містяться в ній, відносно невелике (анкета, присвячена українсько-російській двомовності, містить 22 пункти, причому перші 11, складаючи паспортний блок, призначені для виявлення соціальних характеристик інформантів). У тих анкетах, що призначені для з'ясування мовного варіювання, услід за запитаннями паспортного блоку йдуть десятки запитань, часто однотипно побудованих. У русистичі такі анкети називають питальниками (рос. *вопросниками*).

Їхній значний обсяг пояснюється кількома причинами. По-перше, організація розповсюдження і збирання заповнених питальників — справа трудомістка, і доцільно відразу запитати багато про що, наприклад, не про один-два фонетичні варіанти, а про їхні ряди, серії, що реалізуються в різних контекстних умовах. По-друге, дані про випадково вибрані мовні одиниці не дають вірного уявлення про місце цих одиниць у системі їм подібних. По-третє, про один і той же самий факт треба запитати в різній формі, використовуючи різноманітні прийоми (це підвищує

надійність отримуваних відповідей): пряме запитання, пропозиція вибрати один варіант з багатьох, заповнити спеціально зроблені пропуски букв у реченнях, словоформ у парадигмах тощо.

Покажемо це на прикладі «Вопросника по произношению», складеного Михайлом Вікторовичем Пановим [35].

Питальник побудовано за такою схемою: I — соціологічна анкета, що включає перелік «лінгвістично значущих» соціальних ознак (тобто таких, котрі можуть впливати на вибір того або іншого вимовного варіанта (варіанта вимови): вік, стать, рівень освіти, знання іноземних мов, рід занять (професія), місце народження і місце найбільш тривалого проживання та деякі інші; II — лінгвістична частина або власне питальник, що містить декілька десятків запитань про вимовні варіанти, характерні для сучасної російської літературної мови.

Для того щоб перевірити стійкість відповідей того, хто заповнює питальник, про одні й ті ж самі явища питається по-різному, наприклад:

(а) «Как Вы произносите: з(ь)верь или з(ъ)верь? (зверь) _____»

(б) «Сравните: зверь — звать».

В каком случае Вы произносите «з» мягче? (Подчеркните это слово; если же разницы в произношении «з» нет, то подчеркните оба слова)».

Запитання (а) і (б) розміщені у «Питальнику» достатньо далеко одне від одного (під номерами 25 і 39 відповідно), отже, їхній вплив одне на одне є мінімальний.

У соціолінгвістичних питальниках можуть використовуватись відволікаючі завдання. Так, у питальнику з російської морфології [36], автори якого в методиці його укладання дотримувалися форми й духу «Вопросника по произношению», відповідаючого просили заповнювати не лише ті пропуски в тексті, котрі цікавлять дослідника, а й пропуски, що не передбачають жодної морфологічної варіативності:

Мы выпили три стакан.... молока и две чашки ча... (варіанти можливі тільки в останній словоформі *чая* / *чаю*, але не в словоформі *стакана*);

В этом собрани ... участвовали представители разных профессий: врачи, фармацевт..., бухгалтер..., учитель..., инженер... кондуктор..., железнодорожник...

(Очевидно, що варіативність флексії можлива лише в декотрих з перелічених тут форм множини іменників, уключаючи і таку варіативність, яка забороняється літературною нормою: *бухга́лтеры / бухгалтерá, инженеры́ / инженерá, кондукто́ры / кондукторá*.)

У запитаннях про акцентні варіанти (типу *звóнишь / звонíшь, два шага́ / два ша́га* тощо) той, хто відповідає, повинен розставити наголоси не в окремих словах, що допускають варіативне акцентування, а й в усіх словоформах речень, а тому справжня мета завдання залишалась для нього не зовсім зрозумілою.

Ці та інші відволікаючі прийоми забезпечують більшу об'єктивність матеріалу питальників, зменшуючи вплив суб'єктивних намірів інформанта.

Як би ретельно не підходили дослідники до формулювань запитань, частина заповнених анкет може виявитися дефектною. При суцільному обстеженні генеральної сукупності в обробку йдуть усі анкети; так у підсумкових матеріалах переписів з'являються дані про тих, хто не вказав статі, вік тощо. При вибіркових опитуваннях респондентів небагато, і уважність інтерв'юера допомагає звести число дефектних анкет до мінімуму. При заочному анкетуванні (коли респондент заповнює анкету самостійно) серед повернутих анкет завжди знаходяться такі, де є не висвітлені важливі для дослідника запитання або містяться нові суперечності. У практиці соціолінгвістичних опитувань нерідко трапляється, коли в одному пункті анкети респондент відзначає, що володіє мовою А, а в другому — що воліє читати нею книжки або повідомляє, що отримав середню освіту мовою А, хоча відомо, що ця мова перестала використовуватися як мова навчання в рік народження респондента. Якщо анкетування робиться інтерв'юером, то такі недоліки знаходяться на його сумлінні, проте при масових опитуваннях вони неминучі. (У соціологічній практиці застосовується навіть

повторне контрольне анкетування частини респондентів з метою виявити некваліфікованих інтерв'юєрів.) За умови належно організованого анкетування це береться до уваги заздалегідь: у згаданому вище обстеженні сибірських народів спеціально опитували таку кількість респондентів, котра «у декілька разів перевищувала потрібне для вибірки число, чим забезпечувалася можливість вибракування дефектного анкетного матеріалу» [2, 254].

Якщо доля виявлених під час первинної обробки дефектних анкет є досить високою, уже не можна обмежуватись вибракуванням окремих анкет, під питанням виявляється достовірність усього обстеження в цілому, і варто шукати серйозну методичну ваду або у формулюваннях запитань, або ж у порядку анкетування.

У деяких випадках дефектність певного відсотка анкет є неминуча; так буває, коли респондент на які-небудь пункти не може дати об'єктивної інформації. Це особливо є характерним для опитувань, що виявляють мовну варіативність, тому що не кожна людина звертає увагу на власне мовлення, «чує» свою вимову. Щоб відразу виявити таких «непідхожих» («невідповідних») інформантів, до анкет заносяться спеціальні контрольні запитання.

Так, більшість пунктів «Вопросника по произношению» передбачала реальну можливість вибору того або іншого фонетичного варіанта, проте починався питальник декількома контрольними запитаннями, на які є можливою тільки одна правильна відповідь, що підтверджує відповідність вимовних навичок респондента сучасній літературній нормі; наприклад:

- Мягко или твёрдо Вы произносите звук «с» в слове *трость*? Мягко. Твёрдо. (Нужное подчеркните);
- Какой гласный в Вашем произношении больше похож на «а»: в первом слоге слова *ходит* или в первом слоге слова *ходуном*?
(подчеркните то слово, где первый гласный больше похож на «а»);
- Что Вы произносите на месте предлога «с» в сочетаниях *с Женей*, *с жаром*?

- Как Вы произносите (подчеркните):
пОшёл или пАшёл?
тОпор или тАпор?
пОром (на реке) или пАром?
рОсказ или рАсказ?

Перше, на що необхідно звернути увагу, — це ставлення респондента до опитування й опитувача. Потенційному респондентові можуть бути незрозумілі (неясні) реальні цілі анкетування й причини, за якими він сам потрапив до вибіркової сукупності. Він може побоюватись, що його участь в опитуванні або конкретні відповіді, які він даватиме, можуть мати небажані наслідки особисто для нього. Це призводить до навмисного викривлення відповідей або навіть до відмови від анкетування. Така реакція досить розповсюджена під час обстеження мовної ситуації. Крім того, індивідуальні характеристики інтерв'юера (стать, вік, етнічна приналежність тощо) можуть ускладнити міжособистісну взаємодію між ним і респондентом.

Вплив схожих чинників може позначитись і в інших методах збирання інформації (під час спостереження, усному інтерв'юванні), проте у масовому анкетуванні, завдання якого — зібрати представницьку інформацію про будь-якій соціум, їхнє урахування є особливо важливим. Якщо ті, хто відмовляється співпрацювати з дослідником, і ті, хто усвідомлено йде на спотворення (викривлення) інформації, відрізняються від «правдивих» респондентів якимись важливими соціальними характеристиками, то репрезентативність результатів дослідження знижується. Загальних рецептів, які б допомагали зменшити вплив цих «обурюючих» (рос. *возмущающих*) чинників на результати дослідження, запропонувати неможливо. Тут успіх багато в чому визначається тактом інтерв'юера, його дослідницьким та життєвим досвідом.

Заповнення анкет може проходити двома способами: анкетований або сам заповнює бланк, або це робить з його слів інтерв'юер. Соціологи використовують навіть розсилання анкет поштою;

у соціолінгвістиці достовірність цього методу є сумнівна, оскільки процент повернення анкет є невисоким, а в соціально-психологічних характеристиках тих, кому розіслані анкети, й тих, хто відповів на них, можуть бути значні розбіжності.

Крім того, як вважає Р. Йодлбауер, у випадку самостійного заповнювання анкет інформантами може відбуватися свідоме чи несвідоме викривлення даних. Опитування за допомогою анкет має ще один недолік: анкета складається зі стандартизованих запитань, а мовна поведінка інформантів є дуже різноманітною. Очевидно, що запитання анкети не можуть охопити всіх особливостей її прояву. Внаслідок цього картина, складена за матеріалами анкет, завжди виглядає дещо згрубілою. Вихід з цього становища дослідник вбачає в тому, щоб залишати в анкетах більше місця для так званих «вільних» відповідей (див. [212]).

У соціології і в соціальній психології таке опитування, коли анкета заповнюється інтерв'юером, а значна частина запитань — відкриті, іноді взагалі не відносять до анкетування, а називають розписаним інтерв'ю.

Варто мати на увазі, що в достатньо масовому анкетуванні дослідник і інтерв'юер можуть бути різними особами. У цьому випадку дуже важливо, щоб інтерв'юер мав спеціальну підготовку і його погляд на виучувану проблему не відрізнявся від погляду дослідника. Корисно мати спеціальну інструкцію для інтерв'юера.

Використання анкетування й інтерв'ювання, на думку Б. Шлібен-Ланге, пов'язане з певними труднощами. Оскільки тут дуже бажаною є готовність інформантів допомогти дослідникові, а також наявність у них високого інтелектуального рівня (див. [227, 103]).

У нескладно організованих анкетах часто використовується один бланк для декількох респондентів, а отримані від них дані вносяться до окремих колонок. У таких обставинах інтерв'юер повинен бути впевненим, що респондент не може бачити раніше зібраної інформації, оскільки вона майже напевно вплине на зміст його власних відповідей. У будь-якому випадку необхідно слідкувати, щоб в анкеті відбивалося бачення (точка

зору) самого респондента, щоб він не мав можливості консультиватися з іншими особами. Якщо уникнути цього не вдається, інтерв'юер повинен якимсь чином відзначати неповну достовірність отриманої інформації.

Інколи для отримання інформації з других рук підштовхує сама анкета разом з вибіркою. Для мікроперепису 1994 р., про який вже згадувалося, респонденти вибиралися без урахування віку (що, розуміється, правильно, якщо мати на увазі отримання суто демографічної інформації), проте в результаті одне з соціолінгвістично релевантних запитань (відомості про мови, використовувані тими, хто відвідує «навчальні заклади, дошкільні установи») задавалося даремно. У 1994 р. у складі цієї категорії частка, що відвідувала ясла і дитячі садки, склала 22%.; від цього «контингенту» (та й від значної частини учнів початкової школи) важко очікувати адекватного розуміння змісту запитання про використовувані мови, за них неминуче відповідають родичі, котрі в кращому разі можуть мати щодо цього лише суб'єктивну думку, тому що зазвичай не працюють у відповідних установах і не можуть достеменно знати, якою мовою там відбувається спілкування. Це ж саме запитання ілюструє й іншу методичну хибу: без додаткових коментарів незрозуміло, що означає «користуватись мовою» в школі: це може бути мова неформального спілкування школярів один з одним і/або педагогами, мова навчання і мова, що вивчається. Оприлюднені результати показують, що для різних народів це запитання розумілося по-різному (див. у праці [12]).

Мета контрольних запитань — перевірити, чи правильно оцінює власне мовлення той, хто говорить, і чи не є він носієм діалектних мовленнєвих рис.

Якщо людина, яка заповнює питальник, давала такі відповіді: м'яко вимовляю «с» у слові *трость*, у вимові слова *ходить* перший голосний більше схожий на «а», ніж у слові *ходуном*, у сполученні *с Женеї* і *с жаром* вимовляю «ж» або «з», і, нарешті, в останньому переліку відповідач підкреслював слова у правій колонці, — то його відповіді на решту пунктів питальника

використовувалися для подальшого аналізу. Інші відповіді свідчать про те, що людина «не чує» свого мовлення або ж для неї характерні такі мовленнєві особливості, які не є літературними (наприклад, окання: ПОшёл, ТОпор тощо). Відповіді таких інформантів до аналізу не залучалися, вибраковувалися з загальної маси заповнених питальників.

Як інструмент отримання соціолінгвістичного матеріалу питальники описаного типу чаять у собі «психологічну небезпеку»: відповіді на запитання, що містяться в них, можуть відображати не соціальні розбіжності носіїв мови, а різницю в їхній психології. Одні легко контролюють своє мовлення і тому відповідають у близькій відповідності до того, як вони дійсно використовують мову; у інших, навпаки, сама форма питальника породжує нерозуміння або вагання, і зміщення відповідей у цьому випадку є неминучим; треті намагаються відповідати не так, як вони говорять, а як «правильно», «краще» тощо.

Психологічна небезпека значною мірою усувається гнучкою методикою складання питальників (формулювання запитань, їхній порядок, система «перехресних», контрольних, відволікаючих запитань і т. ін.) і за умови більшої кількості опитаних: масовий характер ніби усереднює розбіжності, зумовлені психологічними відмінностями інформантів.

Усі запитання, занесені до анкети, повинні розумітись однозначно. Якщо якісь запитання або запропоновані варіанти відповідей можуть вікликати неповне розуміння або різні тлумачення, то потребуються (є необхідними) зрозумілі коментарі. Наявність в анкеті відкритих запитань можлива лише у двох випадках: по-перше, коли дослідник заздалегідь уявляє собі, до яких категорій їх буде зведено, а формулювання всіх можливих варіантів у самій анкеті було б занадто громіздким (наприклад, запитання про національність при дійсно багатонаціональній генеральній сукупності); по-друге, коли статистична обробка даного пункту анкети не передбачається. Останній варіант часто зустрічається в попередньому анкетуванні в ході пілотажного дослідження. Однак навіть у цих випадках доцільно робити запитання

лиш наполовину відкритими: найбільш імовірно закриті рубрики доповнити рубрикою типу «Та інше (та ін.) (вказати детально)».

Запитання паспортної групи (стать, вік, національність, місце проживання, соціальний стан тощо) ставляться винятково з метою наступної розробки за відповідними рубриками, і саме цим завданням має бути підпорядковане її формулювання. Наприклад, якщо стосовно віку передбачається розробляти матеріали не за кожним окремо, а за певними когортами, то відповідне запитання доцільно відразу ж зробити закритим. Наприклад, результати розглянутого анкетування в Україні розроблялися за категоріями «до 25 років» (нижній вік анкетованих залишається незрозумілим), «від 25 до 45 років», «45–60 років і більше» [155, 24]. Тому замість запитання про рік народження технологічно простіше було б поставити закрите запитання про вік з альтернативами відповідей «?–25 повних років», «26–45 повних років», «45 і більше повних років».

Ключова лексика має використовуватись термінологічно. У тих випадках, коли якась понятійна підсистема має загальноприйняті (особливо офіційно закріплені) способи вираження, потрібно користуватися саме ними. Якщо загальноприйнята рубрикація входить у суперечність із завданнями дослідження, її треба змінювати, проте в цьому випадку варто особливо ретельно підходити до формулювань.

Очевидно, що респондент повинен мати об'єктивні засади для відповіді на запитання. Інколи в анкеті вимагається оцінити деяку гіпотетичну ситуацію; і в цих випадках необхідно детально роз'яснити, що саме означає така ситуація. Наприклад, у двомовному суспільстві одна мова — А — в усіх сферах, крім сімейного спілкування, може домінувати над мовою Б, що є рідною для значної частини населення. Якщо порушується питання про введення мови Б у систему освіти, може бути проведено масове анкетування населення з метою виявити суспільну думку з цього питання.

Реальна практика таких опитувань інколи дає парадоксальні результати: за перехід на мову Б як засіб навчання в середній

школі висловлюється більше респондентів, ніж за використання її в тій же функції в початковій школі.

Реалізація такої освітньої політики призвела б до неприпустимо низького рівня знання випускниками середньої школи домінуючої в суспільстві мови А, чого респонденти не мали на увазі. Значна їхня частина просто не змогла розібратися в суті запитань, що їм (респондентам) пропонувалися (наприклад, відповідаючи на ці запитання анкети, не усвідомлювали відмінності мови навчання від мови виучуваного предмета). Точніше, укладачі анкети не допомогли респондентам чітко уявити, що означає гіпотетична ситуація, з приводу якої запропоновано висловити свою думку.

Інколи недостатньо досвідчені укладачі анкет через недбалість по-різному формулюють однотипні запитання, включаючи, наприклад, запитання *Чи говорите Ви мовою А* поряд із запитанням *Чи знаєте Ви мову Б?* Це підштовхує респондента до протиставлення дієслів *говорити* і *знати*, хоча самі укладачі могли й не вкладати в цю розбіжність ніякого особливого сенсу (а якщо й укладали, повинні були роз'яснити її більш виразно й чітко). Таке «стилістичне розмаїття» призводить лише до додаткових ускладнень і знижує достовірність відповідей. Не менш важливим є й те, щоб повністю збігалася рубрикація відповідей на однотипні запитання.

Варто уникати запитань складної структури, відповіді на які розміщуються у двох площинах. Так, іноді запитанню про ступінь володіння мовою пропонується набір альтернатив наступного типу: *Володію досконало; Вільно говорю, але не пишу й не читаю; Говорю з утрудненнями; Розумію загальний зміст сказаного; Розумію й відтворюю етикетні фрази; Не володію мовою*. Тут змішуються мовна компетенція і володіння писемною формою мови, що є неприпустимим не тільки для мов по суті безписемних (типу евенкійської або вепської), писемних, але таких, що майже не мають літератури (типу алтайської або ненецької), а й для розвинених мов типу татарської або (в межах Росії) вірменської, оскільки в багатьох районах розселення відповідних народів ці мови не використовуються в шкільному навчанні.

Ось ще один типовий приклад такого змішування двох запитань в одному. Це запитання про віддання переваги мові масової комунікації.

Так, запитанню *Якою мовою Ви волієте читати газети?* (рос. *На каком языке Вы предпочитаете читать газеты?*) можуть бути написані альтернативи відповідей: *Тільки мовою А; Частіше мовою А; Однаковою мірою мовами А і Б; Частіше мовою Б; Тільки мовою Б; Залежить від змісту*. Взагалі кажучи, цілком природним видається одночасний вибір останнього варіанта й одного з п'яти попередніх. В акуратно складеній анкеті неодмінно (обов'язково) має бути присутньою й альтернатива *Газет не читаю*, або ж сам пункт анкети має бути переформульований на *Якщо ви читаете газети, то ...* і його заповнення не має бути обов'язковим.

На двомовній території може трапитись, що значна частина респондентів, які вільно володіють російською й татарською мовами, воліє знайомитись з міжнародними й загальноросійськими новинами з публікацій у центральній пресі (тобто поросійському), а з новинами Татарстану — у місцевих газетах (і віддає перевагу татарськомовній пресі). Однак серед цієї групи опиняться не лише ті, хто однаковою мірою цікавиться новинами двох типів, але й такі, хто розподіляє свою увагу між цими областями у співвідношенні 1 : 3 і, навпаки, 3 : 1. Для тих, хто «в рівній мірі цікавиться» проблема вибору між варіантами відповідей: *Однаковою мірою російською і татарською і Залежить від змісту* — не виникає: вони здадуться (видадуться) їм рівнозначними. Тим же, хто воліє отримати з газети один тип відомостей і досить добросовісно поставиться до заповнення цього пункту, може захотітись обрати дві відповіді водночас. Залишається тільки гадати, чим вони керуватимуться в необхідності вибору одного варіанта з запропонованої дослідником альтернативи, проте ясно, що інтерпретація цього пункту анкети наштовхнеться на певні труднощі.

Паралельно з розробкою анкети вирішується питання вибірки. Незважаючи на очевидну важливість цієї проблеми,

у реальних соціолінгвістичних дослідженнях до неї часто підходять дуже недбало. Так, у ході згаданого вище вивчення українсько-російського білінгвізму вибірка помітно відрізняється від генеральної сукупності навіть за такими параметрами (що не становлять особливих проблем), як вік і стать. По Україні віки (рос. возраст) 16–24, 25–44, 45 і більше у 1989 році співвідносились як 16 : 36 : 46, у вибірці (дані наведено лише по Кіровоградській області) середній вік переважав над старшим, і співвідношення було 17 : 43 : 40. Ще помітнішою є диспропорція за статтю: по Україні чисельність чоловіків і жінок у віці 16 років і більше в 1989 р. співвідносилась як 44 : 56, у вибірці ж (по Кіровоградській області) — 31 : 69.

Однак потрібно визнати, що попри всю витонченість методики, за допомогою якої складаються соціолінгвістичні анкети й питальники, імовірність того, що вчені отримують дані лише про погляди інформантів щодо їхніх власних мовленнєвих звичок (а не про реальне співвідношення тих або інших мовних варіантів), зберігається. Зменшити цю імовірність допомагають тести.

Види тестування

Тести — це різноманітні за формою завдання, які дослідник пропонує інформантам. Це можуть бути списки слів, які треба прочитати перед мікрофоном, або зв'язний текст, що також читається інформантом вголос; письмові завдання на відтворення пропущених фрагментів тексту; відповіді на усні запитання дослідника, що задаються в певному режимі тощо.

Мета таких тестів повідомляється інформантові в найзагальнішому вигляді; деталі того, що збирається взнати за допомогою цих тестів дослідник, залишаються йому (інформантові) невідомими. І це зрозуміло: дослідник зацікавлений у тому, щоб отримати об'єктивні дані про мовленнєві навички інформанта, а зробити це можна, якщо умови тестування будуть такими, за яких, виконуючи тест, інформант може мобілізувати своє володіння мовою, значною мірою автоматизоване, неусвідомлене,

а не оцінки власного мовлення (як це трапляється у відповіді принаймні на деякі пункти соціолінгвістичних питальників).

Наприклад, дані, отримані шляхом розповсюдження описаного вище «Вопросника по произношению», перевірялися за допомогою спеціального «фонетичного» тексту, складеного Михайлом Вікторовичем Пановим. Під час створення цього тексту автор прагнув до максимальної невимушеності стилю, передбачаючи, що в цьому випадку від читця потрібною буде невимушеність у його відтворенні. Крім того, було важливим, щоб текст складався не з роз'єднаних (відокремлених одна від одної) фраз, а являв собою «суцільну послідовну оповідь: розсипані фрази змушують інформанта відгадувати, навіщо дано кожен фразу, що саме перевіряється. Такі відгадки, правильні чи хибні, можуть призводити до штучного читання окремих слів» [107, 174]. Унаслідок багаторазових переробок і доповнень з'явився сюжетно організований текст (розповідь про геологічну експедицію), в якому дві третини слів «несуть орфоепічне навантаження» [107, 174], тобто містять варіативні фонетичні явища.

Ось уривок з обговорюваного тексту.

Было уже поздно, когда мы въехали в село Архангельское. Здесь нас ожидал проводник экспедиции — Петр Антонович, бывший лесник и лесной объездчик. Ему известна вся окружающая местность чуть не на тысячу верст, а уж на 600–700 — это наверняка! Теперь он на пенсии; скучно ему без дела, а силы-то еще есть: вот он и взялся вести нашу экспедицию. Невестка его, словоохотливая и приветливая женщина, явно гордится своим деверем²⁷. Она так и заявила: он-де может быть у вас главным вожжаком, то есть, очевидно, руководителем экспедиции. Антонович и на самом деле мастер на все руки, всё сделает, что его ни попросят. А с виду неказист: тщедушный, костлявый, в изодранной шапчонке.

²⁷ У наведений вище текст — щоб викликати реакцію інформантів — уведено неправильне вживання слова деверь (деверь — це брат чоловіка, тут же це слово вжито у значенні свёкор).

Помощник проводника — Матвей, рыжий веснушчатый верзила, и прихвастнуть любитель, и лентяй, каких поискать. А в нашу группу он принят, потому что отличный наездник: день-деньской готов он гарцевать на своем лихом скакуне. А уж спорщик завзятый: вечно они с Антоновичем спорят и ссорятся. Иногда ясней ясного, что Матвей неправ, а он все-таки стоит на своём.

Усі голосні російської літературної мови подано в цьому тексті в усіх можливих позиціях і по відношенню до наголосу, і по відношенню до сусідніх приголосних (твердих і м'яких). Представлено слова, що містять фонему /а/ після [ж], [ш] у першому складі перед наголосом (*вожаком, шапчонке* та ін.), слова, в яких є сполучення твердого приголосного перед м'яким (*здесь, лесник, пенсии* та ін. — перший приголосний може вимовлятися як м'яко, так і твердо), слова з важкими для вимови приголосними (рос. *непроизносимыми согласными*; коректніше було б сказати «з буквами, що не читаються» (для багатьох випадків)) (*объездчик, поздно, известна* тощо) і багато інших, що реалізують ті або інші варіативні фонетичні явища (див. про це докладніше в статті [107]).

У соціофонетичних дослідженнях використовуються також і інші тести: читання вголос списків слів, що містять фонетичні явища, які вивчає дослідник, порізаних фраз, що включають виучувані слова, читання «сам собі» (мовчки) і наступний переказ (у цьому випадку намагаються позбавитись впливу на вимову орфографічного вигляду слова) невеликих сюжетно організованих текстів та багато іншого.

Метод тестування широко застосовується в дослідженні двомовності, зокрема, рівня володіння другою (нерідною для інформанта) мовою. Часто дослідник пропонує інформантам анкету, що містить запитання про сфери, в яких інформант використовує другу мову, про види мовної діяльності — читання, писання, усне спілкування, для яких актуальним є застосування другої мови, тощо. Щоб перевірити, наскільки об'єктивно відбито в анкеті характер володіння другою мовою, інформантові

пропонуються тести: читання якогось тексту цією мовою, прослуховування й переказ магнітофонного запису нею ж, твір на задану тему, завдання знайти помилки в тексті, написаному другою мовою, тощо.

Письмові джерела в соціолінгвістичних дослідженнях

У розв'язанні більшості соціолінгвістичних завдань важливе значення має метод аналізу письмових джерел. Їх можна умовно поділити на *первинні* і *вторинні*. До першої категорії належать документи, що фіксують мовленнєві твори, авторам яких можуть бути приписані якісь соціальні характеристики, до другої — дослідницькі роботи, матеріалом для яких були первинні джерела. Сюди потрапляють не тільки власне соціолінгвістичні праці попередників: первинний матеріал міг аналізуватися в розв'язанні завдань, далеких від лінгвістики. Дані, отримані від респондентів, зазвичай є одночасними з дослідженням (хоча заборони на питання про мовні факти в минулому не існує), писемні ж джерела дають можливість отримувати документальні свідчення про попередні етапи (синхронні зрізи) мови.

Поговоримо спочатку про первинні джерела. Соціолінгвістично значущі дані можна взяти з письмових текстів різної стилістичної та жанрової приналежності. Наприклад, вивчення службових документів, міжвідомчого листування, різних інструкцій, постанов, актів тощо дає матеріал, який дозволяє скласти уявлення про офіційно-ділові стилістичні різновиди мови на даному етапі її розвитку, про своєрідність реалізації цього різновиду в різноманітних жанрах (від заяви про відпустку до президентського указу).

У цьому розмаїтті особливе місце займає так званий чиновницький жаргон, який, як уважав Корній Чуковський, створено «спеціально для того, щоб приховати наплювацьке ставлення до долі людей і речей» [167, 172]. Інколи суспільство і навіть влада протестують проти цих властивостей чиновницької мови, спонукаючи державних службовців висловлюватись зрозуміло

й просто, про що свідчить, наприклад, наступне повідомлення. «Адміністрація США усерйоз узялася за питання мовознавства. Білий дім надіслав у всі урядові установи розпорядження, вимагаючи, щоб усі вихідні документи, передусім призначені для публікації, були написані простою і зрозумілою мовою, короткими реченнями і без звичних для чиновників бюрократичних термінів та зворотів. Розпорядження набуває чинності з жовтня. Треба ж дати бюрократам, що звикли спілкуватись між собою ними одними зрозумілим жаргоном, час на те, щоб згадати, як говорять між собою прості громадяни. У верхніх ешелонах вашингтонської влади справедливо вважають, що бюрократичний «волапук» офіційних документів зводить важкоздоланний бар'єр між урядом та населенням» [«Известия», 1988. 9 июня]. Характерною є кінцівка цього повідомлення: «Однак навіть дві сторінки згаданого розпорядження Білого дому грішать туманними й невиразними (неясними) формулюваннями, котрі можуть правильно тлумачити хіба що досвідчені юристи».

Цікаві результати може дати дослідження з соціолінгвістичної точки зору дипломатичних документів — договорів, нот, меморандумів, комюніке тощо, які відображають у собі не тільки лінгвостилістичну своєрідність способів мовного вираження, а й певні політичні й ідеологічні настанови, що також «одягаються» у специфічні звороти, формули, синтаксичні конструкції. Водночас кожна епоха залишає свої сліди в мові дипломатії. Якщо, наприклад, порівняти російські дипломатичні документи радянського часу й самого кінця ХХ століття, то в перших впадає у вічі їхня відверта ідеологізованість (пор., наприклад, промови А. Я. Вишинського і А. А. Громико на засіданні ООН, ноти протесту, що у великій кількості посилалися радянським урядом урядом інших держав), тоді як у дипломатичних текстах останнього часу переважають норми використання мовних засобів, що більшою мірою відповідають міжнародним стандартам.

Мова засобів масової інформації також дає поживу для роздумів про соціальні відмінності в позиції авторів, що належать до кіл суспільства, різних за своєю політичною орієнтацією і ціннісними

настановленнями. Наприклад, у демократично налаштованій російській пресі 90-х років XX ст. чітко виявляється тенденція до збільшення спектра мовних засобів, зокрема до широкого включення у газетний текст розмовних, просторічних, жаргонних слів та виразів; у молодіжних газетах заохочується свідоме обігрування слова, мовне кривляння, умисні переробки слів та оказіоналізми (*слухмейкеры, ресторанмен, музей войсковых фигур, переселение в душ* тощо). «Ліва» преса активно використовує архаїчну лексику (*вече, соборность* тощо) як засіб політичної демагогії.

Багатий матеріал для соціолінгвістичного аналізу мови надає «неформальна» література: у недавньому минулому — «самиздат», що не піддавався редакторській правці. «Хроника текущих событий», збірники публіцистичних текстів, спрямованих проти існуючого ладу, і менш політизована, а то й просто побутова література — на кшталт збірок самодіяльних пісень, анекдотів, частушок, прислів'їв (рос. *присловий*) (що інколи мають авторство — пор. одновірші В. Вишневського, «гарики» (рос.) І. Губермана тощо).

Існування протягом десятиліть тоталітарного режиму і відповідної ідеології не тільки на території Росії й колишніх радянських республік, а й у країнах Східної Європи сприяло формуванню особливої «тоталітарної мови» — зі своєю лексикою, специфічними зворотами, особливим синтаксисом. У надрах тоталітарного ладу народжувався й опір цій мові або, принаймні, неприйняття її у вигляді «мовної самооборони», що пародіює, умисне спотворює розхожі штампи комуністичної пропаганди: «Ответим на краснѣйшій террор бѣлой горячкѣ!», «Товарищи ракетчики! Наша цель — коммунизм!», «Пролетарии всех стран, извините!» і т. ін. (див. про це: [27], [78]). Характерно, що прийоми перероблень слів та розхожих (повсякденних) штамтів, мовного кривляння використовує і «ліва» преса, опозиційна урядові: *дерьмократы, чубаучер* (зі складення прізвища *Чубайс* і слова *ваучер*), *прихвятизация* тощо (див. [60]).

Малодослідженою в сучасній соціолінгвістиці залишається мова приватного листування, щоденникових записів «середньо-

статистичних» носіїв мови (не письменників, не політиків, не суспільних діячів та ін.). Між тим вона є цікавою як з погляду соціальної своєрідності мовленнєвих форм у певному людському середовищі, так і з погляду нових тенденцій, що виявляються насамперед у мовленні, не скутому нормативними рекомендаціями й заборонами.

У цьому відношенні вартим уваги є жанр «наївного листа», утілений, наприклад, у публікації листів і повсякденних записок малограмотної жінки Е. Г. Кисельової, яка «пише, як чує, з масою «помилوک», не підозрюючи, як слід писати» [64]. Лінгвістична й культурна цінність цього видання полягає в тому, що публікатори зберегли всі особливості текстів Е. Г. Кисельової, не піддаючи їх правці й «перекладу» на літературну мову.

Для соціолінгвіста є цікавим саме оригінальний, не «поліпшений» літературною правкою текст, що належить звичайній, «не обтяженій» філологічною освітою людині.

Такий текст дає уявлення про справжнє функціонування мови в тому чи іншому соціальному середовищі. Однак приватні листи, побутові записки й нотатки («для себе» або для членів сім'ї) та інші тексти, що стосуються особистої сфери людини, є важкодоступні для аналізу: ці тексти мало хто зберігає, а зберігши, неохоче розкриває перед сторонньою людиною (а саме таким стороннім і є дослідник) перипетії особистих стосунків та життєві дрібниці.

Звичні джерела не обов'язково бувають писемними. Важливі відомості про еволюцію фонетичної норми можна отримати з документальної фіксації звучущого мовлення. Зараз у Росії з екрана телевізора дуже часто звучать хронікальні записи 1930-х років. На слух сучасного носія сучасної російської літературної вимови багато чого в них виглядає дивовижним — наприклад, збереження ненаголошеного [O] у тих запозиченнях, котрі зараз здаються давно засвоєними (типу м[O]дэль). Такий матеріал ще мало освоєно істориками літературної норми. З фоноархівів можна отримати дані і про відносно невимушене мовлення — як сучасне, так і недавнього минулого (інтерв'ю та документальні записи іншого виду).

Корисна для соціолінгвістичних досліджень інформація міститься не тільки в первинних документах, а й у матеріалах переписів, різних довідниках, наукових працях попередників. Серед неопримуднених архівних матеріалів можна знайти фактичні дані, отримані в ході різноманітних опитувань — як минулих, так і сучасних; в останні роки став можливим доступ до електронних версій. Повторне залучення таких відомостей до наукового обігу може бути корисним у розв'язанні багатьох соціолінгвістичних завдань. Основною проблемою в такому вторинному аналізі документів є їхня *вірогідність*.

Кажучи про вірогідність даних, соціологи протиставляють їхню *надійність* (*reliability*) і *валідність* (*validity*). Надійність визначається відповідністю повторних вимірювань вихідним. Валідність же — це ступінь відповідності вимірюваного тому, що передбачалося виміряти. Ми вже говорили про те, що респондент може неправильно розуміти питання і навіть навмисно викривляти інформацію; повторне опитування може дати результати, що є ідентичними до отриманих раніше, — отже, дані надійні, проте їхня валідність може виявитися сумнівною. Оцінка валідності власних результатів лежить на совісті дослідника, але при методичній безграмотності він може добросовісно помилятися, як, очевидно, й було з організаторами останнього радянського перепису, які виявили 324 особи, для яких рідною є давно вже мертва чуванська мова (див. [14, 234–238; 317]).

До розв'язання питання про достовірність під час вторинного документального аналізу варто підходити якомога ретельніше. Під час використання чужих матеріалів дослідникові легко помилитись у визначенні того, що саме реально вимірювалося попередниками. Класичним прикладом неправильної інтерпретації є використання соціолінгвістами даних переписів СРСР у визначенні рівня двомовності. Починаючи з 1970 р. у переписному листі опитуваний поряд з *рідною мовою* повинен був указати *другу мову народів СРСР, якою володіє вільно*. Розробка цього питання ведеться з російської мови, етнічної мови опитуваного (якщо він указав у якості рідної не етнічну мову), а в національних

автономіях також з титульної мови. Отримані дані є цілком валідними стосовно поставленого (заданого) запитання, проте, як уже неодноразово зазначалося, вони помітно знижують ступінь двомовності, оскільки пропонується вказати лише о д н у мову, водночас власну етнічну мову часто вказати не можна (наприклад, німцям, полякам, болгарам, тому що їхні мови не увіходять до числа «мов народів СРСР»).

Будь-які статистичні матеріали попередників треба спеціально аналізувати на предмет їхньої валідності для даного дослідження: адже збиралися вони з іншою метою (для інших завдань) і не завжди так, як цього хотів би дослідник; тому методика попередників цікавить його не менше, ніж фактичний матеріал.

До офіційної статистики необхідно підходити обережно не тільки з причини її можливої валідності. Вона може вирізнятися неповнотою й тенденційністю (наприклад, під час міжвоєнних переписів у Польщі етнічна приналежність визначалася віросповіданням і кожний католик вважався поляком). Про «підводні камелі» російської етнодемографічної статистики докладніше див. [13].

Масові обстеження

Деякі з описаних вище методів і прийомів збирання конкретного мовного матеріалу застосовуються в масових обстеженнях мовців. Такі обстеження застосовуються для того, щоб виявити, яким є реальне функціонування даної мови (або якихось її підсистем) у даному суспільстві. Звичайно, цього не можна зробити, спираючись на одиничні або випадкові спостереження, — потрібен масовий матеріал, що має певну статистичну надійність. Однак масові обстеження, як це вже давно відомо соціологам, пов'язані з багатьма організаційними, фінансовими й методичними труднощами: для роботи з сотнями інформантів потрібен великий штат співробітників (котрим потрібно платити гроші), відбір інформантів має здійснюватися за певними критеріями, а їхні обстеження — за допомогою досить складних анкет та об'ємних опитувальників (подібних до тих,

прикладі яких наводилися вище) та інших методичних прийомів бажано проводити в присутності та при роз'яснювальній допомозі спеціально навчених інтерв'юєрів. Зібраний матеріал потребує фільтрації, зокрема вибракування та відсіювання тих відповідей, котрі не відповідають заздалегідь сформульованим критеріям (пор. відповіді на контрольні запитання в «Вопроснике по произношению», які вже розглядалися нами вище) тощо.

Маючи на увазі такого виду труднощі, дослідники, як правило, вивчають шляхом масового обстеження мову (або мовну підсистему) не в усьому обсязі, а лише в деяких аспектах. Це дозволяє в реальні строки отримати досить надійний і, головне, представницький матеріал про функціонування певної частини мовного механізму.

До проведення масових обстежень ставиться набір вимог, що стосуються визначення лінгвістичного й соціального об'єктів такого обстеження, вибору генеральної сукупності, відносно якої воно здійснюється, формулювання робочих гіпотез, визначення обсягу вибірки з генеральної сукупності (а також таких властивостей цієї вибірки, як репрезентативність і достатність), форми подання (представлення) отриманих даних і критеріїв оцінки їхньої вірогідності (достовірності).

Розглянемо процедуру й техніку проведення масових соціолінгвістичних обстежень на одному конкретному прикладі — масовому обстеженні носіїв сучасної російської літературної мови, яке було здійснене групою московських мовознавців під керівництвом Михайла Вікторовича Панова в 60–70-ті роки ХХ ст.

В якості лінгвістичного об'єкта обстеження було обрано сукупність варіативних одиниць, що допускаються сучасною російською літературною нормою в області фонетики, акцентології, морфології та словотвору, — типу [шы]гѹ / [ша]гѹ, було[шн]ая / було[чн]ая, до[ш'ш'] / до[шт'], е[ж'ж']у / е[жж]у; в *рёках* / в *река́х*, *ве́домостей* / *ведомостѐй*, *кре́йсера* / *крейсерá*, *дирѐкторы* / *директорá*; *каплет* / *капа́ет*, *сохнул* / *сох*, (*кусок*) *сахару* / *сахара*, в *мѐде*; *заморозка* / *замора́живание*, *горьковец* / *горьковчанин*, (*Она*) *биле́тёр* / *биле́тёрша*, *парикмахер* / *парикмахерша* тощо.

Соціальним об'єктом обстеження були носії сучасної російської мови, що відповідали наступним трьом критеріям:

- 1) російська мова є для них рідною;
- 2) вони мають вищу або середню освіту, отриману в навчальних закладах з викладанням усіх предметів російською мовою;
- 3) вони є жителями міст.

Організатори даного масового обстеження вважали, що сукупність людей, які мають одночасно (водночас) усі три ознаки, є близька до поняття «носії російської літературної мови» (на відміну від носіїв просторіччя або носіїв діалектів).

Зазначена сукупність носіїв російської літературної мови є неоднорідною в соціальному, територіальному та деяких інших відношеннях: у ній є представники інтелігенції й робітників, старі й молодь, жителі Півночі й Підмосков'я, Костроми й Калуги тощо. Усі ці та інші немовні відмінності між мовцями для зручності називатимемо соціальними ознаками, водночас добре усвідомлюючи, що таке розуміння соціального є дуже широким, воно включає в себе культурні, територіальні та біологічні (вік) характеристики членів суспільства.

Які ж соціальні ознаки є суттєвими в мовному відношенні? Інакше: які соціальні характеристики мовця накладають відбиток на його мовлення і тим самим відрізняють його від мовлення інших осіб, котрі є носіями інших соціальних ознак?

Відповідь на це запитання можна отримати лише провівши соціолінгвістичне дослідження даної сукупності мовців. Однак, приступаючи до нього, варто зробити припущення відносно того, які соціальні ознаки можуть впливати на кількісне співвідношення мовних варіантів. Необхідно дати перелік цих (гіпотетично істотних) ознак.

Методи обробки і оприлюднення даних

Обробка статистичних даних проводиться з метою виявлення об'єктивно існуючих закономірностей. Перед тим як перейти до аналізу якої-небудь соціолінгвістичної змінної, потрібно

окреслити коло осіб, для яких її значення є релевантним. Так, питання про віддання переваги тій або іншій мові, якою видається преса, доцільно розробляти тільки стосовно тих осіб, які читають газети. Доля останніх у вибірковій сукупності визначається не тільки індивідуальними психологічними особливостями, а й доступністю преси (а по окремих регіонах вона сильно різниться), а також загальнодержавною або регіональною соціально-політичною і культурною обстановкою в момент опитування.

Думки школярів щодо викладання мови або використання її як засобу навчання можуть мати певний інтерес, проте очевидні привхідні (рос. *предвходящие*) суб'єктивні чинники потребують окремого аналізу відповідей цієї групи респондентів. Нерідко коло осіб, стосовно яких потрібно розробляти певну соціолінгвістичну змінну, виявляється тільки внаслідок аналізу анкети.

Ось один приклад. Опитування всіх жителів практично повністю двомовного литовсько-російського села Дегучай (240 осіб, з яких 62% литовці, 34% росіяни), проведене на початку 1970 років, показало, що 96% дивилися кінофільми, що були озвучені обома мовами, у той же час книжки другою мовою читали лише 22% з тих, хто користувався бібліотекою [92, 286–289]. У поверховому аналізі з цього могли б бути зроблені якісь висновки стосовно віддання переваги мові художньої літератури, однак виявляється, що писемною формою другої мови володіли 93% осіб віком 19–30 років і лише 4% осіб, яким було більше, ніж 51 рік (віковий розподіл читачів місцевої бібліотеки в публікації не було вказано). Висновок зрозумілий: тих, що читають обома мовами, мало передусім тому, що представники старших когорт уміють читати й писати (грамотні) лише рідною мовою.

За кожним питанням, що розробляється, необхідно чітко розрізняти *відсутність явища, незастосовність питання до якої-небудь категорії респондентів, відсутність даних* (наприклад, з огляду на неповне заповнення опитувальника) і, звичайно, не змішувати ці дані з відповідями тих, хто в явному вигляді завагався відповісти. Враховуючи ці чинники, дослідник приступає до обробки результатів по кожному запитанню анкети.

У статистиці спосіб упорядкування інформації називається вимірюванням. У процесі вимірювання низці соціолінгвістичних фактів ставиться у відповідність деяка множина чисел. Дані можуть вимірюватись з різним рівнем точності.

Номінальна шкала лише класифікує дані, вказує, до якої групи вони належать: значенням «чоловіча стать» — «жіноча стать» або відповідям типу «так» — «ні» можуть бути надані як значення 0–1, так і значення 1–0 або 2–1, за числами не ховається нічого, крім рознесення даних за певними категоріями. Номінальна шкала може бути й багатозначною — такими є, наприклад, дані про мову, якою отримано освіту.

При *порядковій шкалі* дані отримують числову оцінку, яка вказує лише на їхню ієрархію, порядок слідування, але про кількісне значення ознаки говорять лише дуже умовно. Наприклад, шкалі відповідей типу *Тільки А — Частіше А — А і Б — Частіше Б — Тільки Б* може бути зіставлено числовий ряд 1 — 2 — 3 — 4 — 5, проте це не означає, що відмінність в оцінках 1 і 2 (*Тільки А і Частіше А*) точнісінько така ж, як і між оцінками 3 і 4 (*А і Б і Частіше Б*). Нерівномірність порядкової шкали не заважає її використанню в соціолінгвістиці. Ось, наприклад, як виглядає шестибальна шкала ступеня володіння мовою: 1 — вільно говорить мовою і віддає перевагу цій мові перед усіма іншими (рештою); 2 — вільно говорить мовою, але віддає перевагу якійсь іншій мові; 3 — говорить мовою, однак старші помічають у його мовленні помилки; 4 — добре розуміє мовлення, проте сам може вимовити лиш з десяток повсякденних фраз; 5 — розуміє загальний зміст сказаного, а розмовляти (говорити) не може зовсім; 6 — не знає мови [26, 70–71]. Незважаючи на свою «імпресіонічність», ця шкала служить хорошим інструментом в описанні мовної ситуації. Ось які результати за ступенем володіння ескімоською і російською мовами отримав Н. Б. Вахтін під час обстеження ескімосів у 1984 р. У селищі Сиреники (рос.) (за підсумками інтерв'ю, опитувань, спостережень бали було встановлено всім жителям селища, а потім усередині кожної вікової когорти) — табл. 3.

Таблиця 3

Володіння мовою	Вік мовців					
	старше 60	51–60	41–50	31–40	21–30	11–20
Ескімоською	1,0	1,2	1,8	2,9	4,2	5,1
Російською	4,5	2,1	1,7	1,0	1,0	1,0

Ці дані дуже наочно і цілком об'єктивно ілюструють темпи вимирання ескімоської мови.

На шкалі, що називається *інтервальною*, величини відображають рівні величини вимірювання і можуть зіставлятися не тільки за упорядкованістю, а й за відстанню. У дійсності стосовно до більшості соціолінгвістичних (і соціологічних) вимірювань точніше було б говорити про приблизну рівність відстаней між одиницями шкали. Прикладом використання інтервальної шкали в соціолінгвістиці є відома робота Вільяма Лабова про централізацію дифтонга /aw/ у носіїв американського варіанта англійської мови, що живуть на о. Мартас-Віньярд [80, 206–213]: «архаїчний» реалізації було надано бал 0, найбільш централізований [əu] — 3; бали 1 і 2 отримали проміжні варіанти вимови центрального голосного дифтонга. Інформантам пропонувалися списки слів, де дифтонг знаходився в різних позиціях: перед глухим шумним (як у *out*), перед дзвінким (як у *found*), в абсолютному кінці слова (як у *now*). Для кожного з 69 інформантів унаслідок усереднення числових значень, приписаних кожному вимовлянню зі списку, було підраховано показник централізації. В окремих індивідів він коливався від 0,10 до 2,11, водночас спостерігається чіткий зв'язок з віком інформанта. Середні показники у межах 15-річних когорт є такі:

Таблиця 4

Показник централізації дифтонга /aW/	Вік мовців			
	31–45	46–60	61–75	Більш як 75
	0,88	0,44	0,37	0,22

Індивідуальні шкали розділено на однакові (рівні) відстані, проте сама одиниця вимірювання має досить умовний характер, вона не існує поза процесом вимірювання. Так, в описаному дослідженні В. Лабов ступені централізації дифтонга можна було б вимірювати не від 0 до 3, а від 1 до 3, або досить довільним способом змінювати масштаб вимірювання, увівши не чотири позиції, а п'ять або шість. Як зазначає В. Лабов, «у початковому прикидочному начеркові шкали розрізнялося шість рівнів. Вимірювання за допомогою акустичної апаратури показали, що дуже хороша відповідність з форматним аналізом досягається у зведенні числа рівнів до чотирьох» [80, 207].

У тому випадку, коли одиниця вимірювання отримує чітку наочну інтерпретацію, говорять про кількісну шкалу. Такими шкалами вимірюється, наприклад, вік (немає потреби пояснювати, що одиниці в такому випадку є цілком реальні) або число випробуваних. Соціолінгвістика широко користується цим типом вимірювання в описанні підходящих характеристик населення, хоча змінні, що виявляються в ході описання, поки що не вдавалося прив'язати до кількісних шкал.

Наведені приклади ілюструють таке важливе поняття, як залежність двох змінних: одна з них (і у Вахтіна, і у Лабова — вік) *незалежна* і обумовлює ступінь вираженості другої, *залежної* змінної (володіння мовами, ступінь централізації дифтонга). У цитованій роботі В. Лабов прагнув до соціальної однорідності інформантів: «Все це янкі, що належать до числа споконвічних поселенців острова; усі вони пов'язані різними родинними відносинами, багато хто з них належить до однієї родини; усі однаково ставляться до свого острова. Усі вони отримали сільське виховання і всі, за одним винятком, були теслярами або рибалками» [80, 210].

Залежність змінних інакше називають кореляцією. Кореляція може бути *позитивною* (змінні зростають або спадають одночасно) або *негативною*, коли вони змінюються в різних напрямках. Так, у ескімосів спостерігається позитивна кореляція віку з рівнем володіння етнічною мовою (тобто чим старша

людина, тим вищий її рівень володіння етнічною мовою) і негативна — по володінню російською: чим старша людина, тим нижчий її рівень володіння російською мовою. (Тут ми ще раз переконуємось в умовності одиниць при не кількісному вимірюванні: ступінь володіння мовою тим вищий, чим нижче його числове вираження.) Про кореляцію говорять і при номінальних вимірюваннях: так, рівень двомовності часто корелює зі статтю (білінгвів більше серед чоловіків) або з родом занять (білінгвів більше серед торговців, чим серед селян).

Наявність кореляції не обов'язково свідчить про причинно-наслідковий зв'язок: обидва із зіставляваних показники можуть залежати від третього або бути зв'язаними з ним не цілком тривіальним чином (не вочевидь). Щойно згадані статево-відмінності в знанні мов пов'язані, зрозуміло, не з фізіологічними відмінностями чоловічої чи жіночої статі, а зі статевими стереотипами поведінки, які, за етнографічними даними, не мають універсальності. Показник статі в даному випадку є всього тільки зручним ярликом для позначення складних поведінкових комплексів, які важко формалізуються.

Ось інший приклад: зв'язок мови, якою користуються в побуті і в робітничому колективі, з національністю комунікантів. Вибір мови спілкування визначається мовним репертуаром контактуючих індивідів, зокрема їхніми рідними мовами (та багатьма іншими чинниками, про які у відповідному місці йшлося дуже докладно). Взаємозв'язок етнічної ідентифікації і рідної мови є очевидним, проте структура їхньої кореляції може бути складною. Під час обробки результатів обстеження використання мов потрібно пов'язувати не з національністю, а з рідними мовами респондентів. На практиці це робиться далеко не завжди.

Повернімося до результатів мікроперепису населення Росії 1934 р., який показує, яка мова (етнічна чи російська) використовується представниками різних народів у різних ситуаціях у перерахунку на 1000 осіб. Для більшості народів російська й етнічна мови в сумі дають число, близьке до 1000; «третьою» мовою серед 1000 татар вдома користуються 4 особи, на роботі —

2, серед українців 1 і 1, серед німців — 1 і 0, серед аварців — 13 і 2, серед даргинців — 6 і 4, серед інгушів — 8 і 1, серед тувинців і калмиків — 0 і 0, серед карачаївців — 1 і 0 тощо. Однак, для деяких народів число тих, хто використовує «третю» мову, є досить великим. Ось якими є дані мікроперепису:

Таблиця 5

	Мова, що використовується вдома			Мова, що використовується на роботі		
	етнічна	російська	інша	етнічна	російська	інша
Башкири	558	289	153	255	663	82
Евенки	61	288	651	7	374	619
Евени	201	473	326	187	567	245
Юкагири	0	655	345	0	727	273

Цілком очевидно, що причини використання «третьої» мови в усіх цих випадках зв'язані з добре відомими процесами мовної асиміляції, і у башкирів ця мова — татарська, а у трьох основних народів — якутська. Картина була б більш об'єктивною, коли б розробка велася за двома напрямками: рідна мова залежно від національності і мови комунікації залежно від рідної мови (поняття *рідна мова*, звичайно, треба було пояснювати).

Взаємозалежність змінних подається в табличному або графічному вигляді. Графічним представленням служить або власне графік залежності, коли за вісями координат розміщуються числові значення спряжених змінних, або діаграма. Майже завжди початковою є таблична форма. Її можна використати і у представленні даних, проте найважливіше її призначення — бути інструментом аналізу, допомогти структурувати отримані дані, ясніше зрозуміти закономірності, що виявляються. Графічне подання табличної інформації можна розв'язувати по-різному, найчастіше — у вигляді стовпцевих діаграм, що відображають співвідносні величини лінійно, або у вигляді кругових діаграм

(гістограм), поділених на пропорціональні відповідним величинам сектори.

Кінцевим завданням соціолінгвістичного дослідження є оприлюднення отриманих висновків. Форма їхнього подання багато в чому залежить від того, до кого адресовано публікацію. Якщо публікація розрахована на масового читача, то перевага віддається наочним діаграмам. Фахівця ж цікавлять більш точні деталізовані відомості, які легше отримати під час табличного подання результатів.

Читач-фахівець оцінює не тільки висновки, а й надійність тих вихідних даних, на яких вони ґрунтуються. Завдання публікатора — переконати читача (користувача публікації) у достовірності й репрезентативності (показовості) зібраного матеріалу та аргументувати висновки. А для цього корисно експлікувати обґрунтованість вибірки, методи збирання й обробки тієї первинної інформації, на аналізі якої будуються висновки. Показово, що в японській соціолінгвістичній монографії, присвяченій функціонуванню форм ввічливості, «описання методу опитування інформантів та критеріїв їхнього відбору займає більше половини обсягу» [6, 98]. Соціологи, які вивчали в 1992–1995 рр. міжнаціональні відносини, також докладно описують завдання дослідження та методичний інструментарій [126, 21–32], а стосовно організації вибірки знаходять доцільним вказувати всі зміни, що відбуваються під час щорічних обстежень: якщо в 1992 р. застосовувалася квотна пропорційна вибірка зі зв'язаними параметрами *рід занять і національність*, то в 1994 р. до числа зв'язаних параметрів було включено *стать*, у 1995 р. — *й вік*.

Важливо мати на увазі, що істотна частина соціолінгвістичних досліджень будується на зіставленні раніше опублікованих результатів, а сама можливість зіставлення результатів, отриманих різними авторами, залежить від ступеня схожості методик, що використовувалися цими дослідниками.

Гіпотеза — теоретичне обґрунтування

Роль теоретично обґрунтованої гіпотези є важливою в кожному експериментальному дослідженні: мета останнього полягає лише в перевірці того, що заздалегідь видається вченому інтуїтивно правильним і не суперечить теоретичним настановам (або, навпаки, суперечить їм і тому потребує експериментальних доказів).

У соціологічних, і зокрема в соціолінгвістичних, роботах значення гіпотези є особливо великим, оскільки соціальні об'єкти належать до найскладніших, унаслідок чого комплекс причин, що зумовлюють те або інше явище, може не в усіх своїх частинах підлягати повному обліку.

«Якщо розглядати процес соціолінгвістичного дослідження в цілому, — пише один з ведучих соціологів В. А. Ядов, — то головним методологічним інструментом, що організує і підпорядковує його внутрішній логіці, є гіпотеза. Соціологічна гіпотеза визначається як логічно обґрунтоване припущення про характер і сутність зв'язків між виучуваними соціальними явищами й чинниками, що їх детермінують» [178, 15].

Інколи, особливо у комплексних соціолінгвістичних дослідженнях, висувається кілька самостійних або взаємно доповнюючих одна одну гіпотез, які в результаті експерименту або підтверджуються, або ж відкидаються. Проте нерідко експериментальна робота буває спрямована на перевірку якоїсь однієї загальної гіпотези, яка може підрозділятися на низку часткових. У тому масовому соціолінгвістичному обстеженні, матеріали якого ми використовуємо як ілюстративні приклади, справи йшли саме таким чином. Загальною була гіпотеза, яку можна сформулювати так: використання мовних варіантів залежить від соціальних характеристик носіїв мови.

Ця загальна гіпотеза розпадається на низку часткових, з яких одні передбачають наявність залежності між соціальною ознакою та розподілом мовних варіантів, а інші визначають характер цієї залежності. Докладніше: вибір того або іншого мов-

ного варіанта залежить від наступних соціальних ознак мовців: віку, рівня освіти, соціального стану, місця, де пройшло дитинство, місця найтривалішого проживання тощо.

Уперше цей перелік «лінгвістично значущих» (як припускалося) соціальних ознак був запропонований М. В. Пановим. Експериментальний матеріал повністю підтвердив сформульовану в якості гіпотези залежність і, крім того, дозволив судити про різну міру, якою ті або інші ознаки впливають на вибір мовних варіантів.

Перелік методів, що застосовуються в синхронічній соціолінгвістиці, їхній набір, зрозуміло, не вичерпується тими, про які йшла мова в цьому розділі. У кожному конкретному випадку, приступаючи до розв'язання того або іншого завдання, пов'язаного з масовими обстеженнями носіїв мови, соціолінгвіст має визначити, яким з наявних методик збирання, систематизації та інтерпретації матеріалу він користуватиметься. Разом з цим вирішальне значення має правильна постановка завдання й акуратність у проведенні експериментів.

Методи сфер і біографічний

Досліджуючи функціонування мови, можна застосувати метод так званих *сфер*, для якого в польському мовознавстві прижилася назва *sfera*. Цей метод упровадив Джошуа Фішман [195]. Він служить для опису проблем, пов'язаних з вибором мови в багатомовних спільнотах, з перемиканням коду, диглосією. Застосувати його можна до опису окремих сфер мовної комунікації: сім'ї, сусідів, школи, конфесійних (віросповідальних) груп, адміністрації. Найважливішими змінними в окремих сферах є: місце, партнери й теми розмов.

Приклади подаються з польових дослідів серед польської меншини на Буковині. Інформаторка процитувала слова свого начальника російською мовою, хоча розповідала про всю подію польською — перемикання у вигляді наведення цитати настало дуже швидко й повторювалося неодноразово під час розмови.

Ja pracujem w szpitalu, jest tam dobra robota, nu ali diriektor powieidiał «niei zarpiłaty i nie budiet, kto choczet puskiej rabotajet, a kto nie choczet puskiej idiet w otpusk — patom raboty dla was uże nie budiet». Nu taj co ja musiała pójść do roboty taj bez pienieędzy pracować i tak to potem pozmieniali. Jak ja poszła do tego szpitala taj tam na diżuri była i noce niespane i pienieędzy niema tak mi było ciężko, aż nimogem opowiedzieć, a diriektor swoje «no to idi damoj i bolsze nie prichodi, atkuda ja tebe dieinieg ważmu», ale to minęło i taras dajom maj mało dajom tych pienieędzy, ale dajom furt ras na miesiac.

Що у перекладі означає:

Я працюю в шпиталю, є там добра робота, ну а директор сказав «нет зарплаты и не будет, кто хочет, пускай работает, а кто не хочет, пускай идёт в отпуск — потом работы для вас уже не будет». Ну то й що? Я мусила піти на роботу та й без грошей працювати і так це потім позмінювали. Я як пішла до того шпиталю та й там на чергуванні була й ночей не спала і грошей немає так мені було тяжко, аж не можу розповідати, а директор своєї «ну так иди домой и больше не приходи, аткуда я тебе денег возьму», проте це минуло й зараз дають потороху дають ці гроші, але дають постійно раз на місяць.

В установі гміни зміна коду пов'язувалась також з місцем розмови:

Buna ziwa (dzień dobry), szie faszic? (co robisz). Ja chotiła znaty skilky prożywaje u nas Polakiw i jaka ich czyselnist' (chcę wiedzieć, ile mieszka tutaj Polaków i ich liczbę). O jak fajnie taras pizsom o nas i pytajom i widzisz jak to dobrze je, a kiedyś nic nie można. Downo to i tego nie można było wiedzieć nie można było wiedzieć kiery Polaków żyje u nas. (przyszedł pracownik gminy) o jakyj dobryj czas nastaw (o jaki dobry czas przyszedł).

Buna ziwa (добрий день), szie faszic?(що робиш?). Я хотіла знати скільки проживає в нас поляків і яка їхня чисельність [перекладу не потребує, оскільки це українська мова, у тексті дослідниці транслітерована латинськими буквами, латиницею]. О як файно зараз пишуть про нас і питають і бачиш, як

то добре є, а колись нічого не можна [було]. Давно це і того не можна було знати не можна було знати скільки поляків живе в нас. (прийшов працівник гміни) о який добрий час настав.

Процитовані вище приклади показують, що перемикання кодів можуть статися під впливом елементів ситуаційного контексту: зміни партнера, теми, місця розмови [235]. Буковинські горяни, так само як і інші люди, що живуть на Буковині, змінюють коди вільно (невимушено) й цілком природно. Ніколи не дивує їх факт, що хтось говорить іншою мовою. Так само ніколи не дивувало їх те, що часто їх запитували різними мовами й такими ж мовами запитувані відповідали. Зміна мовного коду була для них нормальним, природним мовним фактом без відчуття штучності або примусу (див. [216]). «В мішаних селах часто зустрічаються ситуації, коли респонденти змінюють мовний код на польську, румунську або українську мову, в залежності від співрозмовника, а часом навіть від теми розмови» [216, 316].

Під час досліджень варто пам'ятати, як на мовну компетенцію інформантів впливають суспільні чинники, зовнішні, тобто незалежні від інформантів. Під час соціолінгвістичного опису говірок буковинських горян (див. [216]) авторка користувалась методами, вже відомими в польському мовознавстві, зокрема методом біографічним, який полягає в аналізі біографічних висловлювань окремих індивідуумів на тлі історичних та суспільних процесів. Цей метод запропонувала А. Клоковська [214, 113–133]. К. Фелешко пише: «Мене завжди вражало сплетіння доль індивідуумів (особистостей) з великою історією, записаною потім у підручниках, та їхні взаємні зв'язки. Я знаю, що, може, не слід переоцінювати роль звичайних маленьких людей, проте, мабуть, не треба цього й недооцінювати. Психічний стан цих людей і реакції, що з нього виникають, мабуть, усе ж таки — вочевидь, скоріше сьогодні, аніж коли-небудь — впливають на перебіг подій» [222].

З цього висловлювання випливає, що індивідуум має значний вплив на оточення, в яму він (= вона) живе, і що у свою чергу

суспільні процеси (обумовленості історичні, політичні) впливають на поведінку особистості. Усе це знаходить своє віддзеркалення в мові, запасі слів, в адаптації (допасуванні) нових лексем, а часто впливає також на зміну їхніх значень.

Лонгітюдний метод

Розглянуті методи збирання інформації знаходять неоднакове застосування в різних напрямках соціолінгвістичних досліджень. Метод уключеного спостереження є незамінним у розв'язуванні багатьох завдань мікросоціолінгвістики і, навпаки, малоефективним для досягнення вірогідних соціолінгвістичних результатів — тут неможливо обійтись без масових опитувань. Спостереження й анкетування тяжіють до синхронічної соціолінгвістики, аналіз письмових джерел — до діахронічної. Однак у якому б напрямку не працював соціолінгвіст, він намагається поєднувати різні методичні прийоми для досягнення оптимального результату.

Дослідники, що займаються діахронічними проблемами, знаходяться в складному становищі: в ідеалі вони могли б спиратися на комплекс різночасових соціолінгвістичних розвідок, проте діахронічні дослідження в соціолінгвістиці почалися відносно недавно і не завжди їх можна порівнювати між собою. У зв'язку з цим у соціолінгвістиці продовжують переважати синхронічні дослідження, тобто вивчення зв'язків і залежностей між актуальними мовними й соціальними процесами, що відбуваються на наших очах. Оскільки саме на синхронному матеріалі в основному розвиваються й уточнюються методичні прийоми дослідження, головним чином про них і йшла мова у попередньому матеріалі.

Розглянемо тепер методичні особливості діахронічної соціолінгвістики. До власне діахронічних методів відносяться порівняльні часові дослідження. Соціологи поділяють їх на панельні й трендові.

У панельних (інакше: лонгітюдних) методах з певним часовим інтервалом вивчаються одні й ті ж самі об'єкти; вони дають

найточніші дані про динаміку процесів. Цей метод є більш придатним для мікросоціолінгвістичних праць, оскільки в часовому розриві значно простіше працювати з обмеженою генеральною сукупністю, ніж удруге повертатися до вибірки, що раніше використовувалась. Проте в будь-якому випадку потенційні випробувані можуть змінити місце проживання, відмовитись від повторних обстежень або ж, у вибіркового обстеженні, втратити репрезентативність, оскільки на них впливає саме дослідження.

Дещо більше застосування в соціолінгвістиці знаходять трендові дослідження, коли у двох рознесених за часом обстеженнях вивчаються різні індивіди, але такі, що мають ідентичний набір соціальних характеристик. Поділені (розділені) етапи панельних і трендових досліджень особливої специфіки не мають.

Отже, методичний арсенал діяхронічної соціолінгвістики є обмеженим у порівнянні з методичним арсеналом соціолінгвістики синхронічної. Діяхроністу не вдається реально спостерігати за мовною поведінкою людей. Ми не можемо чути, що і як говорили наші предки, що жили в минулому столітті або ще раніше, а, скажімо, метод усного інтерв'ю не можна застосовувати навіть до інформантів і ближчого до сьогодення часу. (Звичайно, для певних діяхронічних завдань, які не пов'язані з аналізом варіативності мовленнєвих творів, можна отримати дані з сучасних опитувань: опора на думку інформантів дозволила в ході підготовки «Словаря сленга хіппі», про який вже згадувалося, умовно співвіднести час появи кожної зі словникових одиниць з п'ятирічними періодами (1970–1974, 1975–1979, 1980–1984, 1985–1989) [121, 6]. Проте не в кожному завданні можна розраховувати на отримання аналогічної інформації.)

Щоправда, з винаходом з розвитком звукозаписуючої техніки з'явилася можливість різночасових спостережень за мовленням одних і тих же самих носіїв мови. Складність таких спостережень є безперечною. Оскільки мова змінюється повільно, помітити ті або інші зміни в ній можна лише на достатньо значних часових відрізках — не менш ніж у два-три десятиліття (а для

деяких мовних змін — наприклад, у граматиці — і на значно більших). В умовах високої соціальної мобільності, яка є характерною у ХХІ ст. для населення більшості країн, стабільне становище будь-якої групи мовців на тій або іншій території та в тій або іншій соціальній ієрархії протягом десятиліть — явище надзвичайно рідкісне. І все ж (принаймні теоретично) діахронічна соціолінгвістика є в змозі отримати шляхом спостереження дані, що характеризують мовлення одних і тих же груп мовців на різних етапах існування цих груп у структурі даного суспільства.

Більш доступним для безпосереднього (прямого) спостереження є мовлення різних поколінь людей, що утворюють ту або іншу мовну спільність. Порівняння мовлення старих людей та молоді дає деяке уявлення про рух системи мови в часі.

Метод порівняння даних, що характеризують використання одних і тих же самих мовних одиниць різними поколіннями тієї або іншої мовної спільності, здавна застосовується в діалектології. І з досвіду діалектологів не могли не скористатися соціолінгвісти. Наприклад, у згаданій раніше роботі В. Лабова централізація дифтонга /aw/ служить ілюстрацією в описанні механізму мовних змін. Найстаріші його інформанти в 1961 році відносились до тієї ж самої соціальної групи, що й ті, хто обстежувався у процесі підготовки лінгвістичного атласу Нової Англії у 1933 р., але тоді середній показник централізації дифтонга /aw/ склав 0,06, а в 1961 р. у «найархаїчнішого» 92-річного інформанта він був 0,1 [80, 209]. У результаті Лабов виявив не тільки міжпоколінний фонетичний зсув, а й дав переконливе підтвердження фонетичної зміни в окремих індивідів за 30 років. Це один з небагатьох прикладів трендового дослідження в соціолінгвістиці. У Нью-Йорку йому довелосяудовольнитися синхронним міжпоколінним дослідженням, оскільки там, як він зазначає, «інформанти Атласу не підбиралися досить систематично, щоб ці дані можна було зіставляти з нашими даними 1963 р.» [80, 213].

У роботах, присвячених витісненню старомосковської вимовної норми новими фонетичними зразками, також зіставляються

дані, що відносяться до старшого покоління москвичів і до представників більш молодих поколінь, на підставі чого робляться висновки про зміни у мовленнєвій реалізації низки фонем і фонемних сполучень.

В обох наведених прикладах йдеться про порівняно невеликі періоди часу — кілька десятиліть. Якщо ж вивчаються соціально обумовлені зміни в мові на дуже тривалих за часом відрізках її еволюції, основним доступним методом стає аналіз письмових джерел. Цей випробуваний шлях, яким лінгвістика йде від самих своїх витоків до цього часу, привів до значних результатів в області історичної граматики й лексикології. Проте чи можна за письмовими джерелами встановити, як говорили наші предки, як вони вимовляли ті або інші звуки та звукосполучення? Адже здавна добре відомо, що в таких мовах, як російська, англійська, французька, письмо далеко не завжди точно передає вимовну форму слова. Тому якщо й аналізувати тексти минулого з метою виявити особливості відображеного в них усного мовлення, то робити це потрібно з великою обережністю, дотримуючись певних правил такого аналізу. Це й зробив у книзі «История русского литературного произношения XVIII–XX вв.» Михайло Вікторович Панов (див. [106]). Тексти, які він брав для дослідження — вірші (а у віршах рима й ритм — важливі показники вимови), драматичні твори, свідчення сучасників про ту або іншу манеру говорити, ділові й особисті листи, побутові записки тощо — вивчено ним на широкому культурно-історичному й соціальному фоні (тлі). Це дозволило авторові не тільки в деталях відновити конкретну історію російської літературної вимови, виявляючи водночас і внутрішні, власне мовні, і зовнішні, соціальні за своєю природою причини еволюції фонетичної системи, а й дати галерею *фонетичних портретів* найяскравіших за мовними їхніми якостями діячів культури, політиків, письменників, артистів, учених. У цій галереї портрети діячів XVIII ст. — наприклад, Петра I або Ломоносова — такі ж випуклі й виразні (за сукупністю притаманних їм фонетичних рис), як і портрети наших сучасників, наприклад А. А. Вознесенського,

О. О. Реформатського. Ідея фонетичного портрета носія мови отри-мала подальший розвиток у низці лінгвістичних і соціолінгвістич-них праць. Поняття портрета стало розглядатися більш широко: він засновується не тільки на фонетичних рисах людини, а й на інших особливостях її мовлення — на словотворі, синтаксисі, особливостях мовної поведінки тощо (див. про це: [49], [55], [71], [98] та ін.). М. В. Панов довів: і письмові джерела можуть бути надійним свідоцтвом змін в усному мовленні, що звучить.

Вивчаючи тексти минулого з урахуванням тих соціальних умов, в яких ці тексти склалися, дослідники намагаються від-творити картину колишнього мовного життя суспільства, реконструювати її.

Метод реконструкції та порівняльного аналізу

Метод реконструкції є здавна відомий у порівняльно-історич-ному мовознавстві, у дослідженнях з етимології. У діахронічній соціолінгвістиці об'єктом його застосування найчастіше стає функціональна парадигма мови, тобто сукупність різних форм її існування на тому або іншому етапі еволюції. Вивчаючи функціо-нальну парадигму конкретної мови, дослідник бере до уваги «1) інформацію про історичну й культурно-історичну ситуацію ок-ремого періоду (позамовні дані); 2) міркування (судження) сучас-ників про мову своєї епохи (непрямі лінгвістичні дані); 3) сукуп-ність наявних для даного періоду письмових пам'яток, включаючи відомості про створення, призначення та реальне використання різних типів текстів (прямі лінгвістичні дані) [134, 158]».

Одночасно висловлюються слушні зауваження про обмежені можливості методу реконструкції: «Реконструкція функціональ-ної парадигми мови завжди є центральною ланкою в характе-ристиці мовної ситуації, яка в цілому відтворюється в широкому культурно-історичному контексті. Водночас реконструювати, мабуть, можливо лише основні типи функціональних парадигм, представлених у різних історичних і соціальних ситуаціях: окремі деталі у співвідношенні різних функціональних страт та

їхні розгорнуті структурні характеристики найчастіше залишаються недоступними для дослідника» [134, 168].

Відносно такого стану мови і суспільства, який не надто віддалений від сучасного їхнього стану, ефективним є метод порівняльного аналізу різних синхронних зрізів. Такий аналіз дозволяє виявити те нове, що з'явилося в мові в ході її розвитку, і тенденції мовних змін, причинами яких можуть бути як внутрішні, так і зовнішні соціальні стимули мовної еволюції. Умовою найуспішнішого застосування методу зіставлення синхронних зрізів є наявність текстів на даній мові, що відносяться до кожного зі зрізів, та відповідних лінгвістичних описів як самих текстів, так і мовних ситуацій, у котрих вони створювались.

Прикладом послідовного описання різних синхронних зрізів, що характеризують стан японської мови на різних етапах її еволюції в XX столітті, може служити проведене японськими лінгвістами масове обстеження тих, хто говорить японською мовою у 1950 і 1971–1972 рр. Під час зіставлення двох синхронних зрізів у японських діалектах були виявлені зміни в їхніх фонетичних і частково лексичних системах (при відносно стабільній морфології і акцентуації), а також зроблено висновок про еволюцію чистого діалекту до напівдіалекту, в якому суміщені риси діалектної морфології й акцентуації з літературною фонетикою й діалектно-літературною лексикою [5, 87–88].

Отже, у методиці й методології дослідження мови з позицій діахронічної соціолінгвістики багато чого запозичується з інших напрямків мовознавства. Це, по-перше, означає органічний зв'язок з іншими мовознавчими дисциплінами, передусім з історичними, а по-друге, свідчить про молодість цього напрямку науки: власні методи і прийоми дослідження ще потрібно буде розробити.

Соціолінгвістичні методи у практиці

Вище ми навели чимало прикладів соціолінгвістичних досліджень, зокрема експериментів, але не в цілому, а в їхньому, так би мовити, «розрізі», у «розрізаному» («подрібненому») вигляді:

різні шматки (можна висловитись і культурніше — фрагменти) такого дослідження (або експерименту) давалися в різних підрозділах праці залежно від того, який метод використовувався під час його проведення або який саме його етап описувався.

Щоб у читача цієї книги склалося цілісне уявлення про соціолінгвістичне дослідження та соціолінгвістичне експериментування, наведемо конкретний приклад (звичайно) опису такого дослідження.

Під час проведення конкретних соціолінгвістичних досліджень західногерманські²⁸ соціолінгвісти намагалися оптимально сполучати й модифікувати найбільш відомі соціолінгвістичні методи, зокрема інтерв'ювання. В якості приклада наведемо проект «Німецький піджин іспанських та італійських робітників» [189].

Отже, метою було дослідити німецьке мовлення (піджин) іспанських та італійських робітників, а саме — з'ясувати, в якій послідовності вони оволодівають різними синтаксичними структурами, а також виявити кореляції (якщо вони існують) між ступенем їхнього володіння мовою і деякими соціальними параметрами.

Збирання матеріалу здійснювалось за допомогою «соціолінгвістичного інтерв'ювання», яке дозволяло водночас установити соціальні параметри мовця та записати на магнітофонну плівку зразки його мовлення. Для того, щоб мовлення інформантів було якомога невимушеним, щоб вони не зосереджували увагу на правильності мовлення, з ними проводилася цілеспрямована бесіда (з опорою на певні теми). У соціології така методика називається *інтенсивним інтерв'ю*, яке характеризується тим, що форма опитування не є строго стандартизованою, хоча водночас постійно мається на увазі інформація, яку передбачає отримати дослідник. Отже, послідовність запитань та їхнє формулювання вільно варіюється залежно від ситуації.

Усі інтерв'юери, що брали участь у роботі, володіли або іспанською, або італійською мовою, що, на думку керівників

²⁸ На той час, про який тут ідеться, Німеччина була поділена на ФРН та НДР.

проекту, було найважливішою умовою ефективності дослідження. По-перше, знання рідної мови інформантів полегшувало встановлення з ними психологічного контакту, по-друге, при недостатньому знанні німецької мови інформантами виникала необхідність пояснення запитанням рідною мовою; по-третє, без знання зіставляваних мов є неможливим продуктивне вивчення інтерференції.

У ході роботи було опитано 48 інформантів. Половина з них — італійці, половина — іспанці. Кількість інформантів визначалася, виходячи з того, що група лінгвістів, яка здійснювала цей проект, зможе обробити щонайбільше 100 годин запису, а опитування кожного інформанта триває біля двох годин.

Кожна група складалася на третину з жінок і на дві третини з чоловіків. Крім національності і статі, враховувалася також тривалість проживання в Федеративній Республіці Німеччині. Обстежувалися чотири групи. Представники першої прожили у ФРГ 2,7 року, другої — від 2,8 до 4,3 років, третьої — від 4,4 до 7, четвертої — понад 7 років.

Спочатку було проведено пілотажне дослідження, яке дозволило уточнити провідні теми інтенсивного інтерв'ю. У ньому брали участь 5 інформантів. Бесіда базувалася на таких тематичних комплексах: 1) походження, соціальна ситуація на батьківщині й особиста доля опитуваного; 2) переїзд до ФРГ; 3) ситуація на роботі; 4) житлові умови та обстановка в сім'ї; 5) проведення вільного часу; 6) нещасні випадки та хвороби; 7) наміри повернутись на батьківщину. Інтерв'ю проводились двома або трьома співробітниками: один вів бесіду, інші ж — обслуговували апаратуру.

Наступний етап дослідження — це обробка матеріалу та оцінка даних. Обробка проводилась наступним чином. З магнітофонного запису бесіди вибиралися шматки з мовленням інформанта, з яких у свою чергу відбиралися найбільш інформативні; як правило, така частина складала десь біля 15 хвилин. Ця частина записувалася за допомогою спеціальної транскрипції. У подальшому вся робота велася з цим транскрибованим записом.

Даний текст можна було аналізувати на різних рівнях: фонетико-фонологічному, лексико-семантичному тощо. Першим етапом аналізу автори обрали синтаксичний рівень, оскільки, на їхню думку, саме складність синтаксичних конструкцій дозволяє судити про ступінь оволодіння мовою. Кожен текст розбивався на речення. Ті речення, зміст яких через значні інтерферентні явища був незрозумілим, вилучалися. Не враховувалися також речення, присудок яких вживався рідною мовою. Отже, з кожного тексту вибиралося 100 речень. Надалі підраховувалося, як часто кожен з інформантів вживає кожне з виділених авторами 101-го граматичного правила, сукупність котрих, на їхню думку, найповніше характеризує синтаксичну структуру німецької мови. На підставі цих відомостей (даних) складався «синтаксичний профіль» інформанта. Потім проводилася редукція даних шляхом зведення (об'єднання) інформантів зі схожими синтаксичними профілями в групи. Було також проведено й певну редукцію правил. Найменш значущими було визнано правила, котрі вживалися дуже рідко. Найбільш значущими для підрахування синтаксичного індексу визнавалися правила, вживання яких дуже варіювалось у текстах інформантів з різним рівнем володіння мовою. Унаслідок цих процедур було відібрано вісім правил, які найяскравіше характеризують цей рівень: 1) вживання дієслів; 2) вживання допоміжних дієслів, модальних дієслів і зв'язок; 3) наповнення в реченні місця суб'єкта; 4) вживання іменних та адвербіальних речень; 5) прономіналізація; 6) складність іменних конструкцій; 7) вживання означальних елементів; 8) структура адвербіальних комплексів. Ступінь адекватності застосування кожного правила оцінювалась за шкалою від 0 до 100. Потім підраховувалося середнє арифметичне оцінок використання всіх правил інформантами і таким чином виводився синтаксичний індекс кожного інформанта.

Зіставлення синтаксичних профілів груп інформантів, синтаксичних індексів окремих інформантів і відповідних груп дозволило встановити, в якій послідовності італійські та іспанські робітники оволодівають різними синтаксичними структурами

німецької мови, а також виявити кореляції між ступенем володіння мовою і деякими соціальними параметрами. Найбільший вплив на оволодіння другою мовою має спосіб проведення вільного часу (відбуваються водночас контакти з німцями чи ні), другий за значущістю чинник — вік інформанта, в якому він приїхав до ФРГ (чим молодший, тим краще оволодів мовою), трохи меншим є фактор контакту на роботі (чим більше контактів, тим краще знання мови); суттєвий вплив має також рівень освіти, отриманий на батьківщині; майже не впливає на рівень оволодіння мовою тривалість проживання у ФРГ.

Цей експеримент, який стисло описано Т. Б. Крючковою (див. [75, 22–24]), є яскравим прикладом того, як потрібно проводити соціолінгвістичний експеримент. Тут прослідковуються всі етапи експерименту — від поставленої мети і, мабуть, заздалегідь сформульованої відповідної гіпотези (виявити кореляції між ступенем володіння мовою і деякими соціальними параметрами іспанських та італійських робітників), вибору методу (інтенсивне інтерв'ю), відбору інформантів та поділу їх на групи, пілотажного дослідження аж до обробки матеріалу та оцінювання даних (отриманих результатів).

Здобутком цього експерименту був дуже цінний для лінгвістики додатковий його продукт — багатий матеріал інтерференції (взаємовпливу мов: іспанської і німецької та італійської і німецької); крім того, транскрибовані записи текстів, якщо вони збереглися, є цікавими не тільки для мовознавців, а й для соціолінгвістів: адже ці тексти, як ми вже зазначали, можна аналізувати на різних мовних рівнях: фонетико-фонологічному, лексико-семантичному, дериваційному (словотвірному).

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ МОВНОГО СПІЛКУВАННЯ

Мовне спілкування — це складний процес, у вивченні якого можна виділити три аспекти: власне лінгвістичний (аналіз тих мовних засобів — фонетичних, інтонаційних, лексичних, граматичних, — котрі використовуються в комунікації), психологічний (установка тих, хто спілкується, стосовно один одного, їхні комунікативні інтенції (очікування, індивідуальні особливості поведінки тощо), соціальний. Останній аспект містить *статусні* та *рольові* відмінності між людьми, що виявляються в актах комунікації, суспільні стандарти й вимоги, що ставляться до тих або інших форм мовної поведінки, соціальні відмінності між мовцями в їхньому відношенні до власних і чужих моделей мовної поведінки.

Мовне спілкування в соціально неоднорідному середовищі

Під час дослідження мовного спілкування часто неявно вважається, що людське середовище, в якому відбувається спілкування, є однорідним в соціальному відношенні. Проте цілком звичайними є ситуації, коли комунікація здійснюється представниками різних соціальних верств і груп. Таким, наприклад, є спілкування судді, підсудного, обвинувача, адвоката та свідків у залі суду, відвідувачів на прийомі у представників влади, у рольових парах типу «покупець — продавець», «лікар — пацієнт», «хазяїн квартири — сантехнік», «водій таксі — пасажир» тощо.

Для успіху комунікації необхідним є своєрідне взаємне пристосування учасників комунікативної ситуації. Воно може стосуватися: 1) набору мовних засобів; 2) правил їхнього використання в даній ситуації; 3) тактик мовного спілкування; 4) при контактному спілкуванні — його невербальних компонентів (жестів, міміки, рухів тіла тощо). Для всіх чотирьох типів комунікативного пристосування має значення відмінність комунікантів за ознакою «свій / чужий» та «вищий / нижчий» (у деякій

соціальній або віковій ієрархії). Стисло охарактеризуємо різні сторони людського спілкування.

У спілкуванні зі «своїм», тобто з людиною з того ж самого соціального середовища і водночас знайомою мовцеві, останній є більш або менш вільним у виборі мовних засобів; при спілкування з «чужим» відбувається селекція мовних засобів — шляхом переходу на стилістично більш офіційний реєстр, самообмежень мовного репертуару (наприклад, робітник, спілкуючись з лікарем або суддею, уникає ненормативної лексики, яка є звичайною для його мовної поведінки у спілкуванні зі «своїми»), а також у вигляді редукції суто індивідуальних мовленнєвих рис (слова й вирази, котрі людина любить вживати в спілкуванні з «домашніми», навряд чи є доречними з офіційними особами).

Правила використання мовних засобів розрізняються залежно від того, чи відбувається спілкування у звичному для мовця соціальному середовищі чи не у звичному. У першому випадку нерідкими бувають відхилення від нормативних форм мовлення (пор. сімейні слівця, звороти, примовки тощо). Під час спілкування у незвичному соціальному середовищі мовець змушений з більшою ретельністю дотримуватись правил вживання мовних засобів, у протилежному випадку його чекає комунікативна невдача (непорозуміння, нерозуміння, відмова від спілкування) або своєрідні санкції з боку тих, з ким він вступає в контакт (насмішки, осуд, обурення тощо).

Спілкування в незвичному середовищі часто характеризується тим, що його учасники володіють різними підсистемами однієї національної мови: одні — виключно або переважно літературною мовою, інші — діалектом (говіркою), треті — просторіччям або якимось соціальним жаргоном тощо. Мовне спілкування може відбуватись з використанням засобів кожної з цих підсистем: носій діалекту використовує місцевий говір (говірку), носій просторіччя — просторічні слова й звороти, носій напівмовності — суржик, носій літературної мови — засоби мови літературної. Однак у спільному відносному взаєморозумінні — оскільки всі уживані в процесі комунікації засоби належать

одній національній мові — можливими є комунікативні провали (невдачі), обумовлені тим, що зовні схожі або навіть тотожні мовні знаки мають у різних підсистемах неоднаковий зміст: відрізняються за смислом, конотаціями, експресивно-стилістичним забарвленням, функціонально-стилістичною приналежністю тощо.

В оповіданні А. П. Чехова «Новая дача» інженер Кучеров питає сільських *мужиків* (селян), навіщо вони пускають скотину в його город і сад, рубають дерева в лісі, перекопали дорогу. Він каже їм:

«— Вы же за добро платите нам злом. Вы несправедливы, братцы. Подумайте об этом. Убедительно прошу вас, подумайте. Мы относимся к вам по-человечески, платите и вы нам то же же монетою».

З усієї його промови селяни (рос. *мужики*) зрозуміли тільки те, що «надо платить» (це дієслово вони зрозуміли в його конкретному, речовому смислі):

«— Платить надо. Платите, говорит, братцы, монетой...»

Іншого разу, зустрівши селян, Кучеров не міг приховати свого роздратування, обурений безглуздістю їхніх учинків стосовно нього та його сім'ї:

«Инженер остановил свой негодующий взгляд на Родионе [старом кузнеце] и продолжал:

— Я и жена относились к вам, как к людям, как к равным, а вы? Э, да что говорит! Кончится, вероятно, тем, что мы будем презирать вас. Больше ничего не остаётся!..

Придя домой, Родион помолился, разулся и сел на лавку рядом с женой.

— Да... — начал он, отдохнув. — Идём сейчас, а барин Кучеров навстречу... Да... глядит на меня и говорит: я, говорит, с женой тебя *призирать* буду... Хотел я ему в ноги поклониться, да сробел... Дай Бог здоровья... Пошли им Господи...

Степанида перекрестилась и вздохнула.

— Господа добрые, простоватые... — продолжал Родион. — «*Призирать* будем... — при всех обещал. На старости лет и ... оно бы ничего... Вечно бы за них Бога молил... Пошли, Царица небесная...».

Ці дві дієслівні форми, які обігруються в тексті оповідання А. П. Чехова, — *презирать* і *призирать* (відповідні букви на позначення голосних у тексті виділено нами. — *Автори.*) — є омофони, тобто слова із різним значенням, що пишуться по-різному, але вимовляються однаковісінько, інакше кажучи, мають однаковий звуковий і фонемний склад: [пр'из'и³ра́т']. Омофони, як і будь-які інші омоніми, — це різні слова. Адресант (інженер Кучеров) мав на увазі одне слово із значенням 'зневажати', а адресат («кузнец Родион») — інше, що означає «Окружить когось турботами, попеченням» [139, 561]. Непорозуміння трапилося через те, що книжного слова «презирать» неграмотні «мужики» (селюки), найімовірніше, зовсім не знали.

У поняття *тактика мовного спілкування* входять такі компоненти, як ініціатива комунікативного контакту, установка на спілкування, «ілокутивне вимушування (змушування)». Тут має місце на увазі узгодження учасниками спілкування комунікативних намірів, які вони одягають у форму тих або інших мовленевих актів — прохання, вимоги, повідомлення, запрошення, обіцянки тощо, — співвідношення діалогічних та монологічних форм мовлення, паузація (зокрема допустимість / недопустимість, обов'язковість / необов'язковість, короткість / тривалість пауз) тощо.

Розглянемо з цього погляду спілкування лікаря і пацієнта.

У типовому випадку це представники різних соціальних верств. Хоча ініціатива, звернення до лікаря, може виходити від пацієнта, «ведучим» в їхньому діалозі є, безсумнівно, лікар. Він ставить запитання, і пацієнт мусить на них відповідати; він наказує: — *Дихайте. — Затримайте дихання! (Затамуйте подих!) — Роздягніться! — Ляжте на кушетку!* — і пацієнт має коритися. Лікар рекомендує, забороняє, страхає можливими наслідками порушення лікарських приписів, і це не викликає спротиву, оскільки входить до системи рольових очікувань, характерних для соціальної ролі лікаря.

Сама взаємодія «лікар — пацієнт» з необхідністю передбачає установку на спілкування (з цим можна порівняти взаємодію

в парі «слідчий — підслідний», де установка на спілкування може бути тільки у слідчого). Лікар і пацієнт періодично міняються ролями мовця і слухаючого, і хоча в цілому їхнє спілкування можна характеризувати як діалог, проте в цьому діалозі допустимими є більш або менш значні за обсягом фрагменти монологічного мовлення — наприклад, коли лікар складає анамнез та вислуховує розповідь пацієнта про всі його минулі й теперішні хвороби. У процесі спілкування лікаря й пацієнта можуть бути й нормальні паузи, причому регулює паузацію, як правило, лікар — наприклад, при прослуховуванні ритмів серця, при вимірюванні артеріального тиску тощо (пор. спілкування в ситуації «свого» соціального середовища, коли виникнення пауз є скоріше спонтанним, ніж примушуваним однією зі сторін спілкування).

Відмінності в тактиках мовного спілкування можуть торкатись також способів реалізації одних і тих же мовних та парамовних засобів. Наприклад, манера говорити, прийнята серед представників сучасного російського просторіччя, в інтелігентному середовищі інколи оцінюється як агресивна (підвищена гучність звичайної «інформаційної» бесіди, різкість інтонацій, розмашисте жестикулювання обома руками, рухи тіла, що імітують ті або інші процеси тощо), тоді як з точки зору мовця — носія просторіччя — така манера спілкування агресивною не вважається. В інтелігентському середовищі під час переказу чужої думки або чужих висловлювань не прийнято наслідувати манеру говоріння, яка є характерною для цитованої особи; у просторічному середовищі імітація чужого мовлення з елементами передражнювання (у негативній оцінці того, хто мається на увазі, його дій і т. ін.) — явище цілком звичайне.

Невербальні компоненти комунікативної ситуації — жести, міміка, рухи тіла — є більш різноманітними й вільними в спілкуванні людей серед «своїх». У чужому середовищі, й особливо у спілкуванні «знизу догори», ці компоненти знаходяться під соціальним контролюванням, яке звучує межі жестових та мімічних реакцій, та під самоконтролем учасників комунікації.

З цієї короткої характеристики різних сторін мовного спілкування видно, що в загальному випадку доросла людина володіє якоюсь сукупністю соціалізованих, прийнятих у даному соціальному колективі норм спілкування, що включають як власне мовні норми, так і правила соціальної взаємодії. Ці норми є обов'язковими для людей, що живуть у даній мовній спільності, в їхній мовній поведінці як у соціально однорідному, так і в соціально неоднорідному середовищі.

Соціальна регуляція мовного спілкування

У мові існують «зони», більшою або меншою мірою чутливі до впливу соціальних чинників. Наприклад, форми звертання до співрозмовника, стереотипи привітань, прощань, поздоровлень, вибачень тощо — словом, уся система мовного етикету найбільшою мірою обумовлена соціальними характеристиками комунікантів та ситуацією спілкування. Водночас в різних мовах та мовних спільностях діють різні рекомендації та заборони, що стосуються вживання тих або інших етикетних формул. Ці формули є досить умовні: на їхньому місці могли б бути інші мовні вирази з тією ж самою функцією, однак традиція — культурна й мовна — закріпила у вживанні саме дані мовні форми, а не якісь інші, і нехтування умовностями етикету, спроби «сваволити» з етикетними шаблонами можуть призводити до непорозуміння й конфліктів.

Якщо ви починаєте спілкування з вашим знайомим без звичайного *Здорові були!* або *Добрий день!* (рос. *Здравствуй(те)!*), то він може або образитись, або подумати, що у вас щось трапилось таке, що вибило вас із звичної колії і заставило знехтувати формами етикету.

Відхід від гостей без прощання оцінюється в українському (і російському) суспільстві як неввічлива поведінка; англійці ж ставляться до цього інакше, і в російській мові навіть є зворот «уйти по-англійски» — непомітно й тому не прощаючись (цікаво, що в англійській мові та ж сама дія позначається словосполученням *To take French leave*, тобто 'уйти по-французки' (рос.)).

Звертання по імені згідно з українськими (і російськими) звичаями є можливим лише до близької або добре знайомої людини. Разом з тим зазвичай використовується не повне, так зване паспордне, ім'я, а зменшувальне: не *В'ячеслав* (рос. *Вячеслав*), а *Слава*, не *Катерина* (рос. *Екатерина*), а *Катя* (щоправда, останнім часом у російському молодіжному середовищі спостерігається тенденція до використання в цій функції повної форми імені: *Александр, Леонид, Святослав*, проте це ще не стало загальноросійською нормою). В американців прийняте більш вільне вживання особистого (й нерідко також зменшувального) імені: наприклад, колеги з наукової роботи — не обов'язково друзі чи близькі знайомі — можуть називати один одного *Білл, Боб, Сюзі*. На півдні США у минулому існували дуже строгі відмінності між звертаннями білих до чорних, з одного боку, і чорних до білих — з іншого. Від рабів завжди вимагали звертатися до кожного з правлячої соціальної групи, додаючи ввічливе *сер* або *містер*, або *мадам*. До них же звертались *бой* або тільки на ймення.

Серед деяких національностей сучасної Індії про особу, що мала високий соціальний стан, прийнято казати, вживаючи займенник у дієслівній формі множини. У буквальному перекладі це звучить так: *Суддя почали засідання; Доктор зайняли місце голови (головуючого)*. Така особа і про себе говорить у такій же шанобливій формі: *ми пішли, нас попередили*, а не *я пішов, мене попередили*. З цим можна порівняти звороти, що існували в старому російському просторіччі: *Барышня кушают, Барыня гневаются*, а також кліше, що починало царські постанови: *Мы, милостью Божией государь и император всея Руси Николай Второй...*

Надзвичайно розроблена система мовного етикету зберігається за традицією в Японії та деяких інших країнах Сходу. У японців існують ієрархічно упорядковані сукупності форм вітань, рекомендацій, прохань, подяки тощо, використання яких залежить від соціального статусу співрозмовника, його віку, статі, рівня культури та інших ознак (докладніше про це див. у книзі [4]).

Ще більш складними й диференційованими є форми ввічливості в таких мовах, як корейська, тибетська, яванська.

Корейці, наприклад, розрізняють шість рядів морфологічних форм, кожна з яких пов'язана з певними відношеннями між співрозмовниками: якщо соціальний стан мовця є нижчим, ніж соціальний стан адресата, вживаються одні форми, якщо він вищий — другі, за рівності (однаковості) — треті. Різняться за використанням цих форм види мовного спілкування молодшого за віком зі старшим, жінки з чоловіком, чоловіки з чоловіком тощо. Крім того, ще два ряди форм служать для позначення різних відношень між мовцями й тим, про кого (або про що) йдеться в даній ситуації.

«У яванській мові, — пише дослідник цієї мови К. Гіртц, — майже неможливо щось сказати, не вказавши на відмінності в соціальному стані мовця й слухача. Ці розрізнення є більшими, ніж ті, котрі символізуються займенниками *du* і *Sie* в німецькій (або *ты* і *Вы* в російській). Вітаючи людину, що займає більш низький соціальний стан, ніж мовець, останній використовує вираз *Apa padda slamet?* 'Як справи?'; зустрічаючись з особою, котра є вищою за нього на соціальній драбині, він говорить вже щось зовсім інше, більш ввічливе, але таке, що має той же смисл: *Menapa sami sugeng?* Так же само розрізняються й інші форми звертань та привітань. Більше того, багато слів і афіксів, окрім їхніх власних значень, несуть ще й додаткове навантаження в умовах живого мовлення: вони вказують на соціальний статус співрозмовників та на ступінь близькості їхніх стосунків. Так, слова *omah*, *grija*, *dalem* означають 'дім', проте вживаються вони по-різному: *omah* можна сказати в розмові з людиною більш низького соціального статусу, ніж мовець, *grija* — у розмові з рівним, третє ж слово — *dalem* — «найшанобливіше»: воно використовується у спілкуванні з особою більш високого соціального стану» [199, 282–283].

У сучасній німецькій літературній мові, окрім звертань, навіть вживання окремих дієслів є соціально «розведеним», розмежованим (диференційованим). Візьмімо таке дієслово, як *спізнитись* (запізнитись). Коли вчитель звертається до дітей, школярів або викладач — до студентів з проханням вибачити

йому за його запізнення, то він скаже (висловиться) так: *Entschuldigt, ich bin ein bisschen zu spät gekommen* (Буквально: *Вибачте [мені], я трохи запізно прийшов (...трохи спізнився.)*). Коли ж студент звертається з тим самим проханням до ректора вузу, він скаже: *Entschuldigen Sie, bitte, ich habe mich etwas verspätet* (Буквально: *Вибачте, будь ласка, я трохи спізнився.)*. Тобто в цих формах вибачень віддзеркалена соціальна субординація «нижчий — вищий», «повсякденність — офіційність».

Це ж стосується й дієслівного значення 'починатися'. У розмовному стилі прийнято вживати дієслово *anfangen*, в офіційному — *beginnen*. Наприклад: *Wann beginnt die Konferenz?* = *Коли почнеться (починається) конференція?* Коли дружина питає про це свого чоловіка, то вона віддасть перевагу словоформі, що прийнята у повсякденному вжитку: *Wann fängt die Konferenz endlich an?* = *Коли ж, нарешті, розпочнеться конференція?* У такому запитанні, щоправда, є й додатковий смисл (нетерпіння мовця), який, втім, у виборі потрібного дієслова не є вирішальним.

І ще одне суттєве зауваження стосовно сучасного німецького мовного етикету. Опозиція «менш ввічливе» — «більш ввічливе» (скажімо, прохання) втілюється в різних граматичних формах одного й того ж дієслова. Якщо дві особи навіть давно знайомі, але стосунки в них майже офіційні і вони між собою «на Ви», то звертання *Halten Sie, bitte, meine Uhr (Handbanduhr)* = *Потримайте, будь ласка, мій годинник* сприймається особою як недостатньо ввічливе. Тут не спасає й частка *bitte* = *будь ласка, будьте ласкаві* і ввічливе *Sie* = 'Ви'. Потрібно сказати: *Würden Sie meine Uhr (Handbanduhr) für einen Augenblick halten?*, вживши замість прямого імперативу (*Halten...*) дієслівну форму *Konditionalis I (Würden... halten)*: *Чи не змогли б Ви на якусь мить потримати мого годинника?*

Якщо взаємозв'язок мови та культури представлений на лексичному та фразеологічному рівнях, то питання про граматичні засоби з етнокультурною семантикою вивчене меншою мірою.

Цікавим є з цього погляду функціонування однієї, нині майже цілком забутої, ознаки мовного етикету російського суспільства

XIX ст. Йдеться про частку *-с*, яка, за *припущенням* О. І. Соболевського, є скороченим звертанням від рос. *сударь*.

У XIX ст. Частка *-с* широко вживалася в усному мовленні. Аналіз творів О. С. Пушкіна, О. С. Грибоєдова, М. В. Гоголя, Ф. М. Достоевського, О. М. Островського, А. П. Чехова свідчить, що соціокультурні правила вживання частки *-с* були складними та різноманітними, і, головне, становили певну систему. Ця частка мала виразну соціально-символічну семантику, тобто належала до тих засобів, за допомогою яких особистість демонструє своє входження або приналежність до системи певних соціальних відносин. Вона виступає як показник низького соціального статусу (у мовній характеристиці служників, візників, господарів заїздів, швейцарів тощо). Ось два характерних приклади. «— Наконец, мать моя! — сказала графиня. — ... А какова погода, кажется, ветер. — *Никак нет-с*, ваше сиятельство! — очень *тихо-с!* — отвечал камердинер» (Пушкин, «Пиковая дама»). «— Ты что там делаешь? — спросил барин. — *Ничего-с* ... на сундуке сажу. — Поди, в шашки партию сыграем. Садись! — *Что вы-с?..* — ухмыляется Илюшка. — *Нешто можно-с*». (Чехов, «Безнадёжный»).

Частка *-с* була ознакою не тільки «абсолютно» низького соціального статусу, а й характеризувала соціальні відмінності меншої відстані, вживаючись у звертанні нижчих чиновників до вищих, особами, що займають нижче соціальне становище, до тих, хто стоїть на більш високих позиціях. Наприклад, у комедії О. С. Грибоєдова «Горе з розуму» секретар Фамусова Молчалін вживає *-с* у розмові з Фамусовим, а також з героєм комедії Чацьким: «Чацкий... Ну, образ жизни ваш каков? / Без горя нынче, без печали? / Молчалин. *По-прежнему-с*; «Чацкий. Взманили почести и знатность? / Молчалин. *Нет-с*, свой талант у всех... / Чацкий. У вас? / Молчалин. *Два-с*: умеренность и аккуратность».

Частка *-с* могла вживатися як показник ввічливої поведінки особами з приблизно рівними соціальними позиціями. Починаючи від 30-х рр. XIX ст., відмова від частки *-с* як обов'язкової форми гречної поведінки набуває дедалі більшого поширення

у дворянському середовищі і вона втрачає, таким чином, значення показника ввічливості.

Г. М. Яворська зазначає, що «підкреслене використання частки -с особою, що займає в соціальній ієрархії вище становище, як і взагалі вибір надмірно ввічливих форм у таких випадках, може свідчити про бажання збільшити і акцентувати соціальну дистанцію, простіше кажучи, поставити співбесідника на місце» [177, 113]. Дослідниця наводить ілюстрацію з роману Ф. М. Достоевського «Брати Карамазови». Вона продовжує: «Коли Дмитро Карамазов опиняється у ролі підслідного²⁹, він не одразу усвідомлює зміну свого становища і продовжує розмовляти із слідчим як із старим знайомим (яким той насправді й був). Натомість слідчий, з метою окреслити нову відстань між ними, а також офіційний характер ситуації, навмисно вживає форми з -с. Тут функція використання цієї частки цілковито аналогічна так званому переходові «на Ви»» [177, 113].

У мовній поведінці літературних героїв спостерігається чітка залежність вживання форми з -с від ситуації спілкування та адресата. Ця залежність реалізується в кодовому перемиканні: повній відмові від частки -с або, навпаки, її появі у зміні названих чинників.

Показовий приклад зміни ситуації (адресат лишається тим самим) як чинник впливу на кодове перемикання знаходимо в оповіданні А. П. Чехова «Товстий і тонкий». На початку оповідання описано зустріч двох приятелів, які давно не бачилися. У дружній бесіді, що зав'язується між ними, частка -с не вживається. Під час розмови з'ясовується, що один з них («товстий») дослужився до «таємного радника», а «тонкий» — лише «колезький асесор». Ситуація в очах останнього різко змінюється і так само різко змінюється його мовна поведінка: «Я, ваше превосходительство... *Очень приятно-с!* Друг можно сказать детства и вдруг вышел в такие *вельможи-с!* *Хи-хи-с*». Зміна форми звертання («ваше превосходительство») супроводжується

²⁹ Підслідний — той, хто перебуває під слідством.

посиленням використання частки -с і все це задля демонстрації згоди зі своїм підлеглим становищем.

Г. М. Яворська пише: «Розглянуті випадки вживання частки -с у тому вигляді, як воно відображене у російській класичній літературі XIX ст., дозволяють зробити висновок, що її функціонування становило досить чітко організовану систему. У ній відбивалася структура соціальних відносин, яка існувала тоді в російському суспільстві. Входячи до системи російського мовного етикету того часу, ця частка маркувала соціальні позиції учасників спілкування» [177, 115], [177, 110–116].)

На цих прикладах ми переконуємось, що форми мовного етикету вирізняються не тільки національною, а й соціальною своєрідністю. Спосіб звертання до співрозмовника, види вітань, подяки, запрошення, прощання тощо залежать від соціального стану, від соціальної позиції обох комунікантів, їхньої статі та віку, від характеру їхніх взаємовідношень.

Мовний етикет — це лише одна із «зон», що зазнає на собі впливу соціальних чинників, які регулюють використання мовних засобів. На інших частинах мовної системи цей вплив має більш приховані й складні форми. Наприклад, виявляється, що соціальні чинники не тільки формують умови, в яких розвивається і функціонує мова, тобто, інакше кажучи, не тільки обумовлюють функціонування і розвиток мови, а й увіходять як компоненти у структуру мовних одиниць. На перший погляд це здається малоімовірним. Проте факти свідчать: соціальне проникає в саму тканину мови, а не тільки служить «антуражем» її вживання.

Соціальні компоненти в семантиці слова

У лінгвістичних описах здавна відзначено факти соціальної маркованості форми мовних одиниць: шахтарі говорять по-російськи *добыча угля*, моряки — *компас*, міліціонери та слідчі — *осужденный за кражу* та *возбужденное дело*.

Порівняно недавно соціолінгвісти звернули увагу на те, що соціальні відмінності між людьми виявляються не тільки

«поверхово», наприклад, у тому, як вони вимовляють одні й ті ж самі слова, а й більш глибоко. Наприклад, ці відмінності можуть бути «вбудовані» («вмонтовані») у значення мовної одиниці або ж у правила її сполучуваності з іншими одиницями. Отже, мова може йти не тільки про те, що соціальні чинники обумовлюють функціонування й розвиток мови, а й про те, що вони є компонентами (складовими) змістової структури мовного знака.

У кожній мові є лексика, що означає різні відношення між людьми — міжособистісні та інституційні (тобто такі, що реалізуються в якійсь ієрархічній соціальній структурі — сім'ї, виробничій групі, спортивній команді, військовому підрозділі тощо), а також відношення між особистістю та суспільством. Лексичні значення таких слів містять у собі вказівки на характер таких відношень, які приблизно можна поділити на відношення підпорядкованості (підлеглості, залежності) та відношення рівності.

Розглянемо це явище на двох групах прикладів — на предикатах, що означають асиметричні відношення, або відношеннях підпорядкованості (підлеглості, залежності):

(1) *арестоват*, *аудиенція*, *благоволить*, *велеть*, *верховодить*, *взыскание*, *властвовать*, *власть*, *вменить*, *возглавить*, *воспретить*, *выговор*, *выселить*, *выслать*, *гневаться*, *головойка*, *даровать*, *диктат*, *диктатура*, *жучить*, *закатать* (*под арест*), *зыкнуть*, *изгнать*, *инспектировать*, *кара*, *карат*, *кассация*, *кассировать*, *командировать*, *командовать*, *коноводить*, *консультировать*, *контролировать*, *конфисковать*, *мирволить*, *надзирать*, *надлежать*, *назначить*, *нахлобучка*, *нотация*, *обязать*, *окрик*, *опека*, *опекать*, *отозвать* (*посла*), *отстранить от работы*, *подчинить*, *позволить*, *покровительство*, *покровительствовать*, *помилование*, *помиловать*, *разрешить*, *распекать*, *ревизовать*, *руководить*, *сместить*, *сослать*, *тиранить*, *экзаменовать* та ін.

Ці слова означають ситуації, в яких соціальна роль першого учасника (семантичного суб'єкта або агенса) є вищою від соціальної ролі другого учасника (адресата або контрагента). Якщо позначити соціальну роль символом P , то відношення, що описуються цими предикатами, можна схематично зобразити як $P(X) > P(Y)$;

(2) *апеллировать, апелляция, вымыслить, выплакать (себе прощение), выхлопотать, гневить, грубить, дерзить, доклады-вать (у контекстах типу: доложить по начальству), испросить, исхлопотать, консультироваться, молить, непочтение, ослу-шаться, отпроситься, повинование, повиноваться, подпевала, подчиняться, прекословить, пререкаться, рапорт, рапортовать, резать (правду в глаза), слушаться, экзаменоваться* тощо. Соці-альна роль першого учасника ситуації є «нижчою» від соціаль-ної ролі другого; схематично: $P(X) < P(Y)$.

Значення слів, що називають асиметричні рольові відно-шення, називаються соціально орієнтованими на відміну від соціально не орієнтованих значень, притаманних словам типу *дружить, напарник, однокурсник, сослуживец, сосед, сотрудни-чатъ* та под. Соціально не орієнтовані значення не містять у собі ніяких вказівок на рівність соціальних ролей, які викону-ють учасники ситуацій, що позначаються словами з такими значеннями, тому ми їх не розглядатимемо.

Семантична структура слів, що означають соціально орієн-товані відношення, містить не менш ніж два актанти — суб'єкт і адресат: хто *командует* кем, хто *высылает* кого, хто *апелли-рует* к кому, хто *выслуживается* перед кем тощо. Окрім актан-тів і адресата, у значеннях цих слів можуть бути й інші смис-лові компоненти — наприклад, актанти змісту (*Командир приказал нам **наступать***), мотивування (*Ваню наказали **за неуспеваемость***), початкової точки (*Их выселили **из квар-тиры***), кінцевої точки (*Декабрист Лунин был выслан **на ка-торгу***) тощо.

Деякі зі слів, що означають соціально орієнтовані відношення, вказують на певні соціальні функції осіб, між якими ці відношення встановлюються. Так, командир повинен *командовать*, солдат повинен *подчиняться*, незрослий син об'язан *слушаться роди-телей* и повинен их *ослушиваться* тощо. Компонент лексичних значень дієслів *командовать, подчиняться, слушаться, ослуши-ваться*, що вказує на нерівність статусів учасників відповідної ситуації, тут є цілком очевидним. Він ніби лежить на поверхні.

В інших випадках такий компонент може бути виявлений тільки шляхом семантичного аналізу.

Так, дієслово *благоволить* означає не просто 'проявлять расположение к кому-нибудь' або 'испытывать, проявлять к кому-либо доброжелательство, расположение', як визначено це в тлумачному словнику за ред. Д. М. Ушакова та «Малому академічному словнику російської мови»³⁰. У цих тлумаченнях відсутня суттєва умова: статус того, хто *выказывает благоволение*, є вищим від статусу того, кому *благоволение адресовано*. Якщо цією умовою знехтувати, то, додержуючись зазначених тлумачень, ми повинні допустити до вживання, зокрема, фрази типу: **Учитель математики благоволит к своим коллегам* (ситуація рівних (однакових) статусів суб'єкта і адресата) або **Ученик благоволит к директору школы* (ситуація, що є «зворотною» до нормальної: статус об'єкта *благоволения* є нижчий за статус адресата).

У ситуації, що описується дієсловом *гневаются*, суб'єкт уявляється за особу авторитетну, таку, яку поважають, яка має в даній соціальній ієрархії велику владу. Порівняйте:

И увидев то, царь Иван Васильевич
Прогневался гневом, топнул о землю
И нахмурил брови чёрные...

М. Ю. Лермонтов

Неможливим є вживання дієслова *гневаются* в ситуаціях з рівним і особливо із «зворотним» статусом суб'єкта й адресата: **Товарищи на меня гневаются*; **Лакей разгневался на барина за выговор, который тот ему устроил*.

Розгляд цих двох явно застарілих дієслів — *благоволить* і *гневаются* — може наштовхнути на думку, що соціальний компонент лексичного значення, що вказує на нерівність статусів суб'єкта й адресата дії (або відношення) є характерним лише для книжних та застарілих слів. Однак це не так.

Наприклад, цілком сучасне і навіть розмовне за своїм стилістичним забарвленням дієслово *распекать* (або *распечь*) нормаль-

³⁰ Це неофіційна його назва. Офіційну див. у джерелі [139].

но вживається на позначення відношень, у яких суб'єкт має більш високий статус, ніж адресат. Можна сказати: *Мать распекала сына за двойки*, але не можна: **Сын-школьник распекал мать за то, что она поздно пришла с работы* або **Подчинённые распекали начальника за грубость*.

Дієслово *принимать* (як і його відповідник доконаного виду — *принять*) в одному зі своїх значень описує ситуацію, в якій особа, що приймає (рос. *принимает*), має більш високий статус, ніж та, яку приймають (рос. *принимаемое лицо*): *Вчера президент Франции принял посла США и имел с ним продолжительную беседу; Сегодня мэр не принимает посетителей*. Сказане стосується, мабуть, і зовсім не дослідженої в цьому плані української мови: *Вчора президент Франції прийняв посла США та мав з ним тривалу бесіду; Сьогодні мер не приймає відвідувачів*.

Некоректним є вживання цього дієслова, якщо умову про асиметрію соціальних статусів порушено: **Посол Франции принял президента США; *Директор завода не принял министра*. Це ж саме стосується і української мови: **Посол Франції прийняв президента США; *Директор заводу не прийняв міністра*.

Дієслова *грубить* и *дерзит*, близькі одне до одного за змістом, позначають відношення, в яких суб'єкт знаходиться у нижчому статусі, ніж адресат. Щоправда, дієслово *грубить* може передбачати два типи статусних (або рольових) відношень між учасниками позначуваної ним ситуації: найчастіше статус (роль) суб'єкта є нижчим за статус (роль) адресата, проте можливим є його вживання і в ситуації, коли їхні статуси (ролі) є рівні (однакові). Порівняйте такі приклади: *Не груби отцу!* (звертання до підлітка); *Мальчик плохо учится, грубит учителям; Мы с тобой друзья, а ты не хочешь говорить со мной нормально: всё время злишься, грубишь*.

Якщо ж відношення між учасниками ситуації є такими, що статус (роль) суб'єкта є вищим (вищою) за статус (роль) адресата, то вживати це дієслово не можна: **Отец грубит сыну; *Учитель грубит ученикам*.

Зазначимо, що зворот *быть грубым*, який, як здається, є повним синонімом дієслова *грубить*, може вживатися за будь-яких статусних (або рольових) відношеннях між суб'єктом і адресатом цієї дії: *Мальчик груб с родителями и с товарищами; Учитель груб с учениками (со своими коллегами, с директором)*.

Важливим компонентом дієслова *грубить* є те, що це — мовленнєва дія: *грубость* виражається в словах, в інтонації, у жестах, що супроводжують мовлення і т. ін.

На відміну від цього, змістом дії, що її позначає дієслово *дерзить*, є не стільки словесна *грубость*, скільки нешанобливе ставлення, яке може виражатись і невербально. Порівняйте такий приклад: *Хотя молодой офицер говорил тихо и вежливо, все понимали, что он дерзит генералу*.

Дієслово *дерзить* більшою мірою, ніж *грубить*, орієнтоване на вираження асиметричних відношень між учасниками позначуваної ним ситуації: *дерзят* зазвичай молодші за віком старшим (часто на цю відмінність накладається і різниця в соціальному статусі або в соціальних ролях). Фрази типу: *Коля, почему ты дерзишь учительнице? Мальчик надерзил отцу и даже не извинился*, — нормальні, правильні, а фрази типу: **Учительница постоянно дерзила своим ученикам* (статус суб'єкта є вищим за статус адресата) або **Мальчик дерзит своим товарищам* (статуси суб'єкта і адресата рівні) — носієм російської мови сприймаються як аномальні, неправильні. Словосполучення *быть дерзким* «поводить себе» точнісінько так, пор.: **Учитель дерзок с учениками, *Мальчик дерзок с товарищами*.

На цих прикладах ми переконуємось, що в описання семантики (у тлумачення) слів, що позначають асиметричні відношення між людьми, необхідно включати й соціальний компонент, який вказує на нерівність статусів (або асиметрію соціальних ролей) учасників ситуації, що називається словом. Цей соціальний компонент становить пресупозицію лексичного значення предикатів, що позначають асиметричні відношення між людьми: у вживанні таких предикатів із запереченням *НЕ* соціальний компонент зберігається (не підлягає запереченню) на відміну

від асерції (стверджувальної частини лексичного значення), з якою і взаємодіє заперечення. Наприклад, у реченні: *Начальник вовсе и не благоволит к этой сотруднице* — не заперечується той факт, що статус начальника є вищий, ніж статус *сотрудницы* (укр. *співробітниці*), ми заперечуємо лише наявність особливого ставлення першого до другої.

Приклади використання цих та подібних до них предикатів містяться у великій кількості в російській художній класичній літературі.

Так, старосвітський поміщик (рос. *старосветский помещик*) Василий Семи-Булатов з села Блины-Съедены пише своєму вченому сусідові (а оповідання А. П. Чехова так і називається: «Письмо учёному соседу»): «Вот уж целый год прошёл, как Вы изволили» (тут і далі окремі слова в цитатах виділені нами. — *Автори.*) поселиться в нашей части света по соседству со мной мелким человечиком...» Пор. це саме дієслово (та дієслово *позволить*) в устах Ягняти в байці І. А. Крилова «Волк и Ягнёнок»: «Когда светлейший Волк позволит, осмелюсь я донести, что ниже по ручью / От светлости его шагов я на сто пью, / И гnevаться напрасно он изволит: / Питья мутить ему никак я не могу».

І далі з листа згаданого поміщика: «... но всё-таки простите меня, батюшка, насекомого еле видимого, если я осмелюсь опровергнуть по-стариковски некоторые Ваши идеи касательно естества природы». Цей старосвітський поміщик (адресант) чудово усвідомлює своє належне місце в соціальній ієрархії, він знає, що він за рівнем освіти й за освіченістю, за рівнем інтелігентності стоїть набагато нижче від свого сусіда, професора, і тому вживає відповідну лексику. Це не тільки предикати із соціально орієнтованими значеннями, а й інші, зокрема оцінні слова із значенням самоприниження: «мелким человечиком», «меня..., насекомого еле видимого». У названій байці І. А. Крилова Ягня (рос. *Ягнёнок*) каже Вовкові: «...осмелюсь я донести, что ниже по ручью...» і т. д.

В оповіданні А. П. Чехова «Злоумышленник» неграмотний селянин Денис Григорьев, портрет якого малюється на початку

оповідання («маленький, чрезвычайно тощий мужичонка в пестрядинной рубахе и латаных портах...» і т. д.) стоїть перед судовим слідчим і відповідає на його запитання стосовно того, навіщо він, Денис Григорьев, відкручував гайки, якими рейки залізничі кріпляться до шпал. Мовлення цього простодушного й наївного селяка характеризується діалектними (або ж — простонародними) особливостями (ніби не зрозумівши запитання слідчого, він перепитує: «Чаво?» — і це слівце повторюється кілька разів). Ось фрагмент тексту з дієсловом изволить, що характеризує мовлення підлеглого, нижчого за соціальним станом, у ставленні до вищого, до якого цей же селяк («мужичонка») вживає звертання «ваше благородие»:

«— В прошлом году здесь сошёл поезд с рельсов, — говорит следователь. — Теперь понятно, почему...

— Чего изволите?

— Теперь, говорю, понятно, отчего в прошлом году сошёл поезд с рельсов... Я понимаю!»

А в оповіданні А. П. Чехова «Депутат, или повесть о том, как у Дездемонова 25 рублей украли», вживається начальником (владним чиновником) по відношенню до підлеглих грубо-оцінна лексика. Їм обридло терпіти знущання і вони вирішили зчинити бунт, пославши свого «депутата», щоб висловив їхній протест чиновній особі прямо, безпосередньо. Ось які слова про їхнього начальника належать Дездемонову, одному з персонажів оповідання: «Издваться над собой мы не позволим! Он тыкает на нас, не отвечает на поклоны, морду воротит, когда доклад делаешь, бранится... Нынче и на лакеев тыкать нельзя, а не то что на благородных людей!»

А інший з підлеглих відказує:

«— А наемни обращается ко мне и спрашивает: «В чём это у тебя рыло? Пойди к Макару, пусть он тебе шваброй вымоет!» Хороши шутки! А то однажды...»

У зв'язку з цим як тут не пригадати слова Вовка з байки «Волк и Ягнёнок» геніального І. А. Крилова: «Как смеешь ты, наглец, нечисты рылом / Здесь чистое мутить питьё / Моё / С песком и с илом? / За дерзость такую / Я голову с тебя сорву».

Тут і підсилювальний маґнонім-епітет *нечистым* (*Магн* (рыло) = *нечистое*), й антитеза «нечистым» — «чистое», і лайливо-образливе звертання *наглец*, і, нарешті, пряма погроза...

Ну і, звичайно ж, предикатний іменник *дерзость* (S_0 (дерзить) = *дерзость*). Ключове дієслово *дерзить* є в переліку предикатів (2), що означають ситуації, в яких соціальна роль першого їхнього учасника (у даному випадку слабкого, безправного й незахищеного Ягняти) є «нижчою» від соціальної ролі другого (тобто Вовка). Ми бачимо, що за цим Вовковим *дерзость* (S_0 (*дерзить*)) ховається не словесна грубість Ягняти, а його буцим-то нешанобливе ставлення до Вовка, що виражається в даному випадку невербально і проявляється в непристойній дії (навмисне видуманої Вовком) Ягняти («... чистое мутить питьё / Моё / с песком и с илом»). Саме про нешанобливе ставлення «нижчого» до «вищого», що може виражатись і невербально, як зміст дії, що позначається дієсловом *дерзить*, уже згадувалося вище.

Соціальні обмеження у сполучуваності слів

Існують соціальні за своєю природою обмеження в сполучуваності слів у межах висловлювання, які відбивають певні особливості ситуації, що описується таким висловлюванням.

Продемонструємо це на прикладах.

В російській мові є клас предикатів — віддієслівних іменників, які означають взаємну дію або взаємне відношення учасників ситуації: *дружить, ссориться, обнимается, соответствовать, быть равным, быть другом* тощо.

Позначивши учасників ситуації, що називаються цими предикатами, за допомогою змінних X і Y , а сам предикат — за допомогою змінної P (= предикат), ми можемо констатувати цілком очевидну закономірність: якщо XP (= *дружит, ссорится, борется, обнимается, ...*) з Y , то з цього обов'язково виходить, що й YP (= *дружит, ссорится, борется, обнимается, ...*) з X , або — що є тим самим за змістом — X і $Y P$ (= *дружат, ссорятся, борются, обнимаются, ...*).

Інакше кажучи, з твердження *Коля дружит с Васей* виходить, що й *Вася дружит с Колей* і що *Коля и Вася дружат*, і всі три висловлювання є синонімічні одне одному.

Такі предикати називаються симетричними. Класичний симетричний предикат — вираз *быть равным*. Якщо під час позначення рівності геометричних фігур говориться: *Треугольник ABC равен треугольнику DEF*, то висновки з цього твердження у вигляді фраз *Треугольник DEF равен треугольнику ABC* і *Треугольники ABC и DEF равны* є обов'язковими, вони не маають і не можуть мати виключень (це суперечило б елементарній логіці).

Крім класичних симетричних предикатів є так звані квазі-симетричні предикати, в яких зазначена умова синонімії всіх трьох конструкцій ($X P Y = Y P X = X \text{ і } Y P$) виконується не завжди.

Таким є, наприклад, предикат *быть похожим*. У загальному випадку він є симетричним: речення *X і Y похожи (друг на друга)* трансформується як у речення *X похож на Y*, так і в речення *Y похож на X*. Проте в реальному вживанні цього предиката діють чинники, що роблять предикат несиметричним. Так, можна сказати: *Сын похож на отца*, але не кажуть **Отец похож на сына*, хоча цілком правильним є *Отец и сын (сын и отец) похожи друг на друга*.

Справа в тому, що у вживанні предиката *быть похожим* стосовно родичів діє наступне правило: перше актантне місце предиката має заповнюватись іменником, що означає особу молодшу за ту, яка позначається іменником, що заповнює друге актантне місце. Якщо ж маються на увазі дві людини, не пов'язані одна з одною родинними узами, то згадана умова є необов'язковою; поза всяким сумнівом можна сказати: *На этой фотографии мой дед похож на нынешнего президента Франции*.

Однак, у цьому випадку діють інші чинники: установлюючи схожість двох людей, зазвичай порівнюють дану особу з людиною, відомою в даному суспільстві, зі своєрідним еталоном, наприклад: *Этот старик похож на Жана Габена* (але не навпаки: **Жан Габен похож на этого старика*).

Цікавий випадок являє собою предикат *бути другом (друзьями)*. Здавалося б, він є синонімічним дієслову *дружить*, яке є одним з прикладів класичних симетричних предикатів. Проте як тільки ми починаємо здійснювати синтаксичну трансформацію згідно зі сформульованою вище умовою симетричності, виявляється різниця (розбіжність) у вживанні цих двох предикатів. Ця розбіжність не є абсолютною: вона проявляється лише в тому випадку, коли в якості *X* і *Y* виступають назви осіб, нерівних за соціальним статусом, авторитетом, за ступенем відомості в суспільстві, талантом та іншими подібними характеристиками.

У вживанні предиката *бути другом (друзьями)* діє умова: *Y* (той, кому *X* доводиться другом) — особа з більшою «соціальною вагою», ніж *X* (той, хто є другом *Y*). Порівняйте:

Асеев и Маяковский дружили. = *Асеев дружил с Маяковским.*
= *Маяковский дружил с Асеевым.*

Асеев и Маяковский были друзьями. = *Асеев был другом Маяковского.* Фраза *Маяковский был другом Асеева* сприймається як не зовсім коректна: у ній порушено сформульовану вище умову різної «соціальної ваги» осіб — учасників ситуації, що позначається предикатом *бути другом*.

Друга група прикладів пов'язана з особливою роллю мовця у структурі мовного (мовленнєвого) акту і у структурі висловлювання. Про це свідчить, зокрема, специфіка сполучуваності присвійного займенника *мій* (рос. *мой*) з деякими рядами іменників.

Так, у сполученні з іменником *сім'я* вживання цього займенника вирізняється такою особливістю: сполучення *моя сім'я* є природним в устах батька або матері і менш природне в устах «рядового» члена сім'ї — сина або дочки, особливо дорослого (замість цього вони повинні сказати *наша сім'я*).

Сполучення *мій відділ*, *мій цех* є природними в устах начальника відділу (цеху) в ситуації, коли він спілкується з представниками вищестоящих органів (наприклад, звітується перед директором), і неприродними, коли начальник відділу (цеху) виступає перед співробітниками або робітниками, що входять

до складу цього відділу (цеху) (утворюють його). У цьому випадку краще сказати: *наш відділ (цех)*. З іншого боку, сполучення *мій відділ (цех)* не є природним в устах рядового співробітника (або робітника цеху) — більш нормальним є *наш відділ, в нашому цеху*.

Ця особливість у розумінні та вживанні займенника спостерігається в тому випадку, коли займенник сполучається з іменником, що означає ієрархізований колектив, тобто таку організовану групу людей, відношення між якими ієрархізовані за принципом «глава — підлегли». Це слова *сім'я, відділ, цех, завод, бригада, взвод, рота, полк, дивізія* тощо.

У сполученні з назвами ієрархізованих колективів займенник *мій* (рос. *мой*) не виявляє згаданої особливості; пор. вирази типу: *Провожать меня вышла чуть ли не вся моя деревня*. Так само й по-українському: *Проводжало мене майже все моє село*.

Специфіку має вживання займенника *мій* і в поєднанні з іменниками, що означають місце постійного проживання людини: *дім, квартира, хата, кімната* та ін. Вирази *мій дім, моя квартира, моя хата (оселя)* мають розумітися в тому сенсі, що мовець є власником, хазяїном цього жилого помешкання. Ці вирази є природними в устах глави сім'ї й сумнівними в устах недорослого члена сім'ї.

Розглянуті приклади переконують нас в тому, що соціальні чинники глибоко проникають у тканину мови, обумовлюючи правильне розуміння та вживання мовних одиниць, закономірності їхнього сполучування одна з одною в мовленні. (Докладніше про обговорювані в цьому підрозділі питання див. [72].)

МОВА І СУСПІЛЬСТВО

Функції мови

Розуміння природи мови передбачає відповідь на питання, чи потрібно вважати мову явищем біологічним, психічним чи соціальним. На ці питання наука давала різні відповіді. Погляди вчених на природу мови змінювалися залежно від загальних тенденцій розвитку науки в певний період і нагромадженого лінгвістичного фактичного матеріалу та рівня його інтерпретації. Одні вчені (Август Шлейхер, Макс Мюллер) вважали мову явищем біологічним, інші (Гейман Штейнталь, Вільгельм фон Гумбольдт, Олександр Опанасович Потебня) — явищем психічним. У сучасному мовознавстві домінує думка про мову як суспільне явище.

Вивчення мови як суспільного явища спирається на тверезий аналіз фактів розвитку і застосування мови. Мова не успадковується і не закладена в біологічній суті людини. Дитина говорить мовою оточення, а не обов'язково мовою батька й матері. В умовах ізоляції дітей від суспільства діти не говорять зовсім, як про це свідчить описана англійським психологом Р. Сінгом історія виявлення в лігві вовчиці двох дівчаток (див. про це: [120, 7–8], а також у частині «Мовна соціалізація»).

Мова також не є явищем психічним, бо в такому разі вона виникала б і розвивалася б у кожної людини окремо незалежно від мовленнєвого впливу навколишнього оточення.

До розуміння мови як суспільного явища вчені дійшли у середині XIX ст. Одним із перших був Якоб Грімм, який заявив, що «мова за своїм походженням і розвитком — це людське надбання, витворене цілком природним чином» [38]. Карл Вільгельм фон Гумбольдт, який по суті став основоположником психологізму в мовознавстві, стверджував, однак, що мова розвивається тільки в суспільстві і «людина розуміє себе настільки, наскільки

досвідом установлено, що її слова зрозумілі й іншим» [39, 80]. Фердінанд де Соссюр убачав соціальний характер мови в її при- мусовості щодо індивідів.

Характеризуючи мову як соціальне явище, не варто упуска- ти з поля зору ще й те, що в мові також наявні ознаки, які спів- відносять її з біологічними і психологічними явищами. Що сто- сується біологічного аспекту мови, то передусім необхідно назвати той факт, що людина має біологічну схильність до ово- лодіння мовою: на відміну від високоорганізованих тварин людина має мовний ген. (Таку думку з мовознавців висловлює тільки М. П. Кочерган.) Відсутність в інших вищих приматів, у тому числі і в людиноподібних мавп, мовного гена й зумовила непереборну еволюційну прірву між людиною і твариною. Це стало серйозним контраргументом до еволюційної теорії Чарль- за Дарвіна. Наявність біологічного аспекту мови підтверджу- ється теорією вроджених структур Ноама Хомського, суть якої зводиться до того, що дитина народжується із закладеними в мозку певними мовними структурами, через що, наприклад, дитині-китайцю буде значно легше засвоїти рідну мову, ніж, скажімо, англійську. Із психічними явищами мову пов'язує те, що в індивідуальному мовленні відображаються психічні особ- ливості мовця, а в національній мові — психічний склад усієї нації. Особливо яскраво це виявляється в національній специ- фіці лексико-семантичних асоціацій.

Обслуговуючи потреби суспільства, мова виконує низку функ- цій, життєво важливих для цього суспільства, окремих його груп і кожної людини зокрема. Отже, ці функції є свідченням того, що мова є суспільним явищем. Функції мови виявляють її сутність, призначення, дію. Вони є такими характеристиками, без яких мова не була б сама собою.

Мовознавці ще не прийшли до єдиної думки щодо кілько- сті функцій. Виділяють від 2 до 20 функцій мови. Найчастіше зга- дуваними є такі функції: 1) номінативна, 2) комунікативна, 3) ідентифікаційна, 4) експресивна, 5) гносеологічна, 6) мисле- творча, 7) естетична, 8) культуроносна, 9) фатична, 10) волюн-

тативна, 11) магічно-містична, 12) демонстративна. Розглянемо кожну з них.

Номінативна функція. Її інакше називають **репрезентативною** або **референтною**. Це функція називання. Мова є засобом позначення предметів та явищ зовнішнього світу та свідомості. Мовні одиниці, передусім слова, служать назвами предметів, процесів, якостей, кількостей, ознак тощо.

Пригадується одна загадка, якою бавилися в дитинстві, може, й не всім відома. По-російськи вона звучить так: «Одна вещь всему нужна». По-українськомu: «Одна річ всьому потрібна». І коли діти її починають відгадувати, вони розуміють слово «вещь» («річ») буквально. Вони, наприклад, кажуть: «Сонце!». А їм відказують: «*І сонцеві потрібна*». — *Повітря!* — *І повітря потрібна*. І т. д. Ця «річ», це «щось» (рос. «нечто») — назва, ім'я.

Усе пізнане людиною з дитинства одержує свою назву і тільки так існує в свідомості. Цей процес називається *лінгвалізацією* (омовленням) світу.

Люди впродовж віків давали назви і тому, що існує в реальному світі, і тому що існувало в їхній уяві. Усе, що нас оточує, представлено номінативними одиницями — словами та сталими словосполученнями.

Комунікативна функція. Мова використовується для комунікації — інформаційного зв'язку між членами суспільства (лат. *communīcātio* = 'сполучення, зв'язок'). Мова, якою не спілкуються, стає мертвою (давньоруська, старослов'янська, пруська, латинська та ін.). Бути засобом спілкування — це найважливіша, базова функція мови, їй підпорядковані інші функції.

Ідентифікація (від лат. *identificāre* = 'ототожнювати') — уподібнення, установлення тотожності об'єктів на підставі певного набору ознак. Отже, за допомогою мовлення можна встановити, вирізнити, ідентифікувати одну особистість з-посеред інших, тому що кожен з нас має свій «портрет», свій мовний «паспорт», у якому відображено всі параметри нашого Я — національно-етнічні, соціальні, культурні, духовні, вікові.

Експресивна функція. Інакше — **емотивна**. Мова є засобом вираження почуттів і емоцій. Вона є універсальним засобом вираження духовного світу людини. Кожна людина — це цілий неповторний світ, сфокусований у її свідомості, емоціях, волі, світ прихований, і тільки мова розкриває його для інших.

Гносеологічна функція. Інакше — **когнітивна**. За допомогою мови людина пізнає світ, пізнає нове, раніше не відоме. У трагедії О. С. Пушкіна «Борис Годунов» є слова, сповнені глибокого змісту. Цар (Борис Годунов) каже своєму синову Феодору:

Учись, мой сын: наука сокращает

*Нам опыты быстротекущей жизни*³¹ /.../

Людина, на відміну від тварини, користується не тільки власним досвідом, а й тим, що пізнали до неї її попередники та сучасники. Людина ніколи не починає пізнавати світ спочатку, з «нуля». Досвід суспільства («опыты быстротекущей жизни») закодовано в мові, у її словникові, граматиці, фраземіці, а за наявності письма — також у вигляді текстів. Пізнаючи мову, людина пізнає світ.

Мислетворча функція. Мова є засобом формування думки, оскільки людина свої думки відливає в мовні форми. Цю функцію деякі вчені називають функцією формування і формулювання думки. Виділяють два базових типи мислення: *конкретне (образно-чуттєве)* і *абстрактне (понятійне)*.

Понятійне мислення послуговується поняттями, які позначені словами і які не могли б без слів існувати. Мислячи, людина зіставляє поняття, протиставляє їх, поєднує, заперечує, порівнює. Для цього в мові існують спеціальні засоби. Тому мислити — означає оперувати мовним матеріалом, словами.

Безпосередньо обмінюватись думками не можна; люди обмінюються мовними одиницями, в яких закодовані думки. Одні, погано володіючи мовою, не можуть чітко висловити свої думки, інші по-своєму їх розшифровують. Недарма кажуть: «Хто ясно думає, той ясно висловлюється».

³¹ Див.: [116, 254].

Естетична (поетична) функція. Мова є засобом вираження й виховання прекрасного. За допомогою мови людина може сприймати красу і передавати її іншим людям, бути творцем культурних цінностей. Мова є першоелементом культури. За допомогою мови з'явилися твори фольклору, художньої літератури, театру. Мова становить хребет культури, її храм.

У живому мовленні мова виконує, в основному, функцію спілкування, комунікації. У художньому творі головне призначення мови — образотворення.

Мові властиві закони евфонії, милозвучності. Досконала організація мовного матеріалу в процесі спілкування може бути джерелом естетичної насолоди, що найвиразніше виявляється у сприйнятті ораторського та художнього, зокрема поетичного, мовлення.

Культураносна (культуротворча) функція. Мова є основою культури кожної нації, найбільший її скарб. Пізнати інший народ ми можемо через вивчення його мови, бо культура кожного народу зафіксована у його мові. Ми, українці, засвоюємо культуру свого народу і передаємо духовні цінності від покоління до покоління за допомогою української мови. А коли пропагуємо свою мову у світі, пропагуємо власну культуру, її надбання, збагачуючи світову культуру.

Людина, пізнаючи мову свого народу, прилучається до джерел неповторної духовності нації, з часом стає її носієм і навіть творцем.

Фатична функція — це функція встановлення контактів, звертання уваги на себе, «підготовка» потенційного співрозмовника до сприйняття інформації. Мова є засобом установлення контакту.

Волюнтативна функція — вираження волі щодо співрозмовника: прохання, запрошення, поради, спонукання тощо. Отже, це функція волевиявлення, впливу.

Магічно-містична функція. Описи цієї функції мови є частково у книгах В. Топорова «Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического», Джеймса Фрезера «Золотая

ветвь» (відомий переклад з англійської мови на російську) та інших. Фрезер зазначав, що деякі слова мають магічну силу, тому вимовляти їх просто забороняли. Так, туземці племені талампу на острові Целебес вірять, що, написавши ім'я людини, ви можете разом з іменем забрати і її душу. Тому талампійці упродовж віків передавали один одному, що потрібно скривати, приховувати своє ім'я від інших.

У багатьох народів спостерігається явище накладання табу на певні імена. Так, албанці, жителі Центральної Австралії замовчували імена покійників; кафрці, нумфори (Голландська Нова Гвінея) — імена родичів; племена дагомейців та бахімів у Центральній Африці — імена правителів та священних осіб.

Магічна функція мови проявляється, зокрема, у тому, що слова здатні викликати уявлення, образи предметів, істот, які не існують взагалі: наприклад, на світосприймання людей, на їхню орієнтацію в реальності, погодьмося, мають деякий вплив слова *відьма*, *упир*, *водяник*, *чугайстер*, *бабай* тощо. Магічна функція мови виявляється у заклинаннях тощо.

Містична функція мови полягає у вірі людей у можливість за допомогою слова вікликати богоявлення, оживити мертвих, подіяти на певний предмет чи особу, підкоряючи їх своїй волі. Це виявляється у вірі, що вимовлене слово може накликати хворобу, нещастя, нанести шкоду. У стародавньому Єгипті був ритуал розбивання глиняних посудин з іменами ворогів, щоб наликати на них погибель.

У сучасному Єгипті є звичай писати листи до святих і класити їх на огорожу могил. Чимало виявів магічно-містичної функції мови є у звичаях, обрядах і традиціях українців.

Демонстративна функція — підкреслення вираження за допомогою мови своєї етнічної, національної приналежності. Так, чеські студенти на вулицях колись німецькомовної Праги розмовляли голосно по-чеському, демонструючи свою відданість національній мові. Таку ж позицію висловлював і Т. Г. Шевченко, заявляючи «вмію, та не хочу» (щодо вживання російської мови).

До цих розглянутих нами функцій мови М. П. Кочерган додає ще **метамовну** (засіб дослідження й опису мови у термінах самої мови), **кумулятивну** або **історико-культурну** (зберігання всього того, що виробила нація за всю історію в духовній сфері — національної самосвідомості, культури, історії тощо).

Увага до основних і похідних функцій має надзвичайно велике практичне значення для вивчення і опису мови. Так, Карл Бюлер, вивчаючи емотивну функцію, виявив спеціальні мовні засоби (емотиви), які передають емоційний стан мовця: порядок слів, еліпсис, інтонація, протяжне вимовляння звуків (*чудо-о-о-во; негі-і-і-дник*) тощо. Словацький мовознавець Олександр Ісаченко показав своєрідність засобів, які реалізують волюнтаривну функцію, а український учений Г. Г. Почепцов виявив велику кількість засобів вираження фатичної функції, як-от: *Увага! Алло!* для встановлення контакту; *Ось воно що! Здорово! Невже?* для підтримання контакту; *Дякую за увагу! На все добре! Закінчую* тощо для «розмикання» контакту. Французький мовознавець Еміль Бенвеніст виділив ще **перформативну** функцію і вказав на її засоби вираження: цю функцію виконують слова й вирази, вимовляння яких одночасно є їхньою словесною дією: *обіцяю, поздоровляю, бажаю щастя, пробачте мені, прошу вибачення, оголошую засідання закритим* тощо.

Переважає більшість мовознавців не піддає сумніву той факт, що основною функцією мови є комунікативна. І вже далі йдуть розбіжності. Як справедливо зазначає М. П. Кочерган, «Кількісна і якісна характеристики мовних функцій у сучасній мовознавчій літературі не збігаються» [67, 158]. Так, Ю. О. Маслов наголошує на визначальній ролі *комунікативної* та *мислеоформлюючої* функцій мови, а інші функції розглядає як окремі аспекти комунікативної функції. Він зазначає, що в будь-якому мовленні неодмінно присутні як *обов'язкові* функції: естетична, експресивна, апелятивна, так і *факультативні*: констатуюча, питальна, контактовстановлююча, метамовна (тлумачення мовних фактів при їхньому повідомленні), функція показника (індикатора) приналежності до певної групи людей. Ю. О. Карпенко зазначає,

що немає сумнівів у тому, що «всі функції мови працюють на комунікацію, бо саме для комунікації й виникла мова».

Австрійський лінгвіст К. Бюлер розрізняв *репрезентативну* (від лат. *repraesentare* = 'наочно представляти'), *експресивну* (від лат. *expressio* = 'вираження') та *апелятивну* (від лат. *appellare* = 'звертатися') функції.

С. В. Семчинський закликає приєднатися до тих дослідників, які більшість із названих функцій відносять до часткових, оскільки їхнє здійснення є не мова в цілому, а лише окремі її засоби. Учений підкреслює, що основними функціями мови є комунікативна і пізнавально-відображальна в їхній нерозривній єдності.

Роман Осипович Якобсон в одній зі своїх статей [182] називає шість функцій: емотивну, конотативну, референтну, метамовну, фатичну і поетичну. Олексій Олексійович Леонтьєв вважає, що під функціями треба розуміти лише ті, що виявляються в будь-якій мовленнєвій ситуації. До таких, на його думку, належать комунікативна, мисленнєва, номінативна (пізнавальна) й історико-культурна.

У підручнику із загального мовознавства за редакцією Адама Євгенійовича Супруна називають три основні функції: 1) засіб спілкування; 2) засіб зберігання і передачі історичного досвіду людей; 3) основний засіб мислення [103, 29]. Зінаїда Данилівна Попова вважає, що мова має лише одну функцію — засіб спілкування. Все інше, що в мовознавстві називають функціями, на її думку, насправді є не функціями, а властивостями [112, 32]. Схожу думку висловив і Борис Миколайович Головін: «Функція спілкування для мови — головна, панівна; вона підпорядковує і визначає всі інші» [17, 51]. М. П. Кочерган вважає, що «в основному серед базових називають дві функції — комунікативну і когнітивну (мислеоформлюючу, гносеологічну, пізнавальну)» [67, 159]. Проте й тут, на думку вченого, «немає єдності щодо їх важливості»: Микола Іванович Жинкін, Геннадій Володимирович Колшанський, Р. В. Пазухін найголовнішою вважають комунікативну, Олександр Олександрович Реформатський і Володимир Зіновійович Панфілов оцінюють комунікативну і когнітивну функції як рівноправні.

Л. П. Нагорна вважає основними функціями комунікативну і **символьну**, яка передбачає захист ідентичності, збереження самотності [96, 4]. До вищезгаданих похідних (або вторинних) функцій вона додає ще дві — **ідентифікаційну** й **культуротворчу** (**культуриносну**, за В. Радчуком [118, 36], який когнітивну функцію мови називає *пізнавальною*, емотивну — *експресивною*, комулятивну — функцією **пам'яті** (нагромадження і збереження інформації), і до згаданих уже функцій додає ще одну — **сакральну** [118, 36]).

За такого неоднозначного підходу до визначення й інтерпретації мовних функцій усі дослідники солідарні в одному: мовні функції мають суспільний характер, через що нерідко їх називають суспільними функціями мови, щоправда, є й вужче розуміння терміна «суспільні функції мови» — сфера використання мови в суспільстві: мови з обмеженим обсягом суспільних функцій (одноаульні мови; мови, що функціонують лише в усно-розмовній формі тощо) і мови з максимальним обсягом функцій (мови міжнародного і міжнаціонального спілкування).

Отже, мова виникла у суспільстві, обслуговує суспільство і поза суспільством вона неможлива, як і неможливе суспільство без мови. Своєрідність мови як суспільного явища полягає в тому, що:

1) на відміну від минутих явищ суспільного життя мова споконвічна і буде існувати доти, поки існує суспільство. Так, скажімо, не завжди існували такі суспільні інститути, як сім'я, держава, класи, гроші, наука, релігія, право, а мова існує стільки, скільки існує суспільство;

2) мова обслуговує усі сфери людської діяльності, вона невіддільна від будь-яких явищ суспільного життя: організації праці, управління суспільним виробництвом, діяльності наукових закладів і організацій культури, здійснення процесу освіти і виховання, розвитку художньої літератури, науки, зміни соціальної і особистої психології. Виходячи з цього, Борис Миколайович Головін говорить про організуючу, управлінську, освітньо-виховну, естетичну, дослідницьку, інформаційну, соціально-прагматичну та індивідуально-прагматичну мовні функції [17, 65].

Про те, що мова є всеохоплюючою стосовно усіх сфер людської діяльності та явищ суспільного життя, свідчать і її параметри: демографічний, політичний, юридичний, економічний, інформаційний, ідеологічний, культурний, евристичний (науковий), освітній, технологічний, власне лінгвістичний тощо.

3) Мова відображає суспільну свідомість — ідеологію, політику, право, мораль, науку, мистецтво, релігію тощо. Давно стало аксіомою, що в мові у концентрованому вигляді відбиваються особливості суспільної свідомості, звички, традиції, норми, цінності.

4) Специфічність мови полягає і в тому, що, належачи до так званих вторинних систем, вона є не лише витвором суспільства, а й активним чинником його самоорганізації. Вона «матеріалізується» у діях і вчинках людей і виступає як головне знаряддя соціалізації й самоідентифікації.

Соціальною є не тільки мова як система взаємопов'язаних і взаємообумовлених одиниць, що має чітку ієрархічну структуру, соціальним є й мовлення. Мовлення — це передусім акт спілкування людей, тобто комунікативний акт, соціальний за своєю суттю. Люди говорять не для того, щоб відтворювати мову й демонструвати свої мовленнєві здібності, а для того, щоб передавати позамовну інформацію чи вплинути на інших учасників комунікативного акту.

Соціальна природа мовлення виявляється і в тому, що мовці намагаються дотримуватись наявних у суспільстві вимог щодо вимови, слововживання тощо. Зрештою, соціальна природа мовлення підтверджується тим, що воно є частиною соціальної діяльності людини і всього суспільства. Будь-яка мова має конкретно-історичну соціальну норму.

Мовна норма, як уже згадувалося, це сукупність найбільш стійких, традиційних елементів системи мови, історично відібраних і закріплених суспільною мовною практикою; це сукупність колективних реалізацій мовної системи, прийнятих суспільством на певному етапі його розвитку й усвідомлених ним як правильні, зразкові. Мовна норма існує в будь-якому колективі, оскільки в кожному колективі є свій мовний еталон, зразок,

і люди не є байдужими до того, як вони говорять. Таким еталоном чи «мовним ідеалом» (термін Олександра Матвійовича Пешковського) можуть бути найрізноманітніші категорії: «як у школі», «як по радіо», «як наші», «як усі», «як пан Іван», «як доярка Дуся» тощо. Психологічно мовні норми є обов'язковими для всіх членів колективу, причому такі норми можуть не збігатися з літературними. Наприклад, в одному з населених пунктів Львівщини, де порядковий числівник від *семи* звучить як *сémий*, *сéма*, *сéме*, предметом насмішки стала вимова цих числівників жителями сусіднього села (*сьомий*, *сьома*, *сьо́ме*), хоч саме така вимова відповідає літературній нормі: усіх мешканців цього села стали обзивати *сьомами* (*Пішов (пішла) сьома*). Порухення традиційних для певної спільноти мовних норм може викликати психологічні труднощі, стати сигналом відокремлення від свого колективу. Люди, яким доводиться спілкуватись у двох колективах з різною нормативною чи мовною орієнтацією, змушені постійно перемикатися з однієї мовної норми на іншу. Так, російська селянка розповідає: «Ф Куйбышыви я ыварю «тибе», а домой приеду — «табе» і пояснює, що, якщо в селі говорити «по-городському» «тибе» — «смятца будутъ» або скажуть «Выбражат ана». В одній з повістей Л. Жуховицького молодий журналіст запитує знайому жінку: «Ира, вы где работаете?», Але, побачивши її здивування (обоє ще раніше зрозуміли, що психологічно вони «свої люди»), поспішає виправитися: «Старуха, ты где ишачишь?» (приклади запозичено зі джерела [103, 38]).

Мовна норма характеризується трьома властивостями: вибірковістю, стійкістю (усталеністю) і обов'язковістю.

Вибірковість виявляється в тому, що кожна мовна норма по-своєму реалізує можливості мови. Так, із двох варіантів *напáсть* і *на́пасть*, *но́вий* і *новíй*, *éкскурс* і *екскур́с*, *эксперт* і *экспёрт*, *до́нька* і *донька́*, *гля́дач* і *глядáч*, *вира́зник* і *виразни́к*, *бу́демо* і *будéмо*, *фено́мен* і *феноме́н*, *во́гкий* і *вогки́й*, *ходжу́* і *ходжу*, *зіставити* і *співставити*, *вчинок* і *поступок*, *наступний* і *слідуючий*, *порушити питання* і *підняти питання*, *залле* і *залие*, *уболівальник* і *болільник*, *захід* і *міроприємство*, *післяплата* і *накладна*

плата, на виплат і в розстрочку, передплата газет і підписка газет — лише перший у кожному випадку є нормативний.

Стійкість (синоніми: усталеність, традиційність) — це збереження мовних традицій («так у Шевченка», «так говорять усі»), обмеження хитань і варіантів, посилення на авторитетні джерела вживання.

Обов'язковість полягає в тому, що все визнане суспільством вважається правильним і його повинні дотримуватись мовці.

Між нормою літературної мови і нормою нелітературних варіантів мови є відмінності. Літературні норми стійкіші та диференційованіші (тенденція до усунення нефункціональних варіантів, дублетів, їхнє стилістичне розмежування). Вони кодифіковані (викладені в словниках, підручниках, довідниках з культури мови). Часто в лінгвістичній літературі під мовною нормою розуміють лише норми літературної мови, що визначаються як стабільність форми мовних одиниць, яка ґрунтується на авторитеті зразкової літератури і закріплена законодавчими актами. Отже, мовна норма, особливо літературна, є одночасно і власне лінгвістичною, і соціальною категорією. Соціальність норми виявляється як у відборі і фіксації мовних явищ, так і в оцінюванні мовних фактів як нормативні чи ненормативні. Мовна норма як соціально-історична категорія входить до загальних норм і звичаїв суспільства.

Усталеність і обов'язковість літературної норми не заперечує диференційованого комплексу мовних засобів, їхньої варіативності та синонімічних способів вираження. Це забезпечує функціонально-стилістичну диференціацію літературних мов.

Між літературною нормою і реальним вживанням мови можуть бути розходження, що залежить від багатьох суспільних і мовних чинників (рівень розвитку літературної мови, соціальна структура суспільства, особливості мовної ситуації тощо). Особливо ці розходження помітні між писемною та усною мовами. Так, наприклад, сильний розрив існує між писемним і усним варіантами чеської мови. Чеська літературна мова, розвиток якої був перерваний експансією в XVII–XVIII століттях німецької мови, відродилася наприкінці XVIII — на початку XIX століть на

основі літератури XVI–XVII століть, що зумовило її книжний характер і значну віддаленість від розмовної мови (*obecná čeština*), яка за походженням є інтердіалектом, що відрізняється від літературної мови помітними структурними особливостями на всіх рівнях. Цікавою є мовна ситуація в німецьких кантонах Швейцарії. Тут німецьку літературну мову використовують лише в писемній реалізації. В усному спілкуванні використовують, як правило, швейцарські говори німецької мови, оскільки німецька усна літературна мова сприймається як штучна, манірна.

Отже, мовна норма в усіх своїх різновидах має суспільний характер. Варіювання мовної норми пояснюється не тільки і не стільки часовим чинником, скільки соціальними умовами. Кожне суспільство (держава) кодифікує літературну норму і захищає її через школу та інші освітні й адміністративні інститути.

Залежність стану мови від стану суспільства

Розвиток і стан мови значною мірою залежить від стану суспільства. Мова відображає зміни в усіх сферах суспільства, що суттєво різнить мову від інших суспільних явищ. Як суспільні зміни позначаються на мові? Ось найважливіші з них.

Мова відображає особливості соціальної організації суспільства. Стан мови залежить від характеру економічних формацій і форми держави. Так, скажімо, для феодалізму характерний розпад держави на дрібні феоди. У зв'язку з цим виникає багато дрібних територіальних говірок. За капіталізму колишні дрібні територіально-адміністративні одиниці об'єднуються, виникають нації. Спільний ринок вимагає єдиної мови для держави. Усе це зумовлює нівеляцію діалектів і формування національної мови. Дві тенденції в національному питанні (інтернаціоналізм і шовінізм) призвели до двох тенденцій у мовній практиці: з одного боку, стимулюються пошуки світових мов (живі міжнародні мови — французька, німецька, англійська, штучні міжнародні мови типу есперанто, піджини та ін.) з іншого — пуристичні тенденції (прагнення очистити літературну мову від іншомовних запозичень).

У мові відображається соціальна диференціація суспільства. Суспільство диференціюється за класовою, майновою і професійною ознакою. Це позначається на класовому використанні мови, функціонуванні професійних підмов, жаргонів, аргю. До різновидів соціальної диференціації мови, на думку Б. М. Головіна, належить також диференціація за типом діяльності соціального колективу (функціональні стилі).

У мові відображаються демографічні зміни. Збільшення чи зменшення населення, зміни в його складі, чисельності етносів, зрушення в співвідношенні між міським і сільським населенням — все це певною мірою впливає на мову. Так, скажімо, наплив російськомовного населення в Україну, що свідомо спланував союзний центр, призвів до того, що міста, де в основному поселялися переселенці, поступово русифікувалися, витіснивши із ужитку українську мову. Збільшення населення зрусифікованих міст за рахунок вихідців із села, що мало місце в повоєнний період, призвело до ще більшого скорочення носіїв української мови. Приплив сільського населення в міста Росії позначився на змінах у російській літературній мові: до неї увійшла велика кількість так званих просторічних слів та зворотів, відбулася «демократизація» російської літературної мови за рахунок розкृतости в уживанні нелітературних елементів.

Мовознавцям ніяк не вдається встановити межу між російською та білоруською мовами. Річ у тім, що в часи тривалої боротьби між Росією і Литвою порубіжні землі (Смоленщина) перемінно переходили від однієї держави до іншої і відповідно сюди прибували то росіяни, то білоруси. Переселення норвежців у II–X століттях на острів Ісландію і відсутність мовних контактів з прабатьківщиною сприяло призупиненню розвитку норвезької мови, внаслідок чого сучасна ісландська мова є по суті законсервованою норвезькою мовою.

У мові відображені відмінності в рівнях економічного розвитку. Так, наприклад, національна чи державна мова складається, як правило, на основі діалекту тієї території, яка є найрозвиненішою в культурному та економічному аспектах: Діалект Аттики

ліг в основу давньогрецької мови, діалект провінції Лаціум в основу латинської мови, діалект провінції Іль де Франс — у підґрунтя французької мови, московські говірки (середньовеликоруські говори) стали базовими для російської мови, полтавсько-київські — для української, бо саме ці території в час формування названих літературних мов були економічно найпотужнішими і високо розвиненими в культурному аспекті.

Від рівня економічного розвитку залежить і ступінь діалектного членування мови. Так, зокрема, в економічно слабо розвиненій Гвінеї майже кожне село має свій діалект, а на декілька тисяч аборигенів Австралії припадає 200 діалектів.

У мові знаходять відображення явища надбудовного характеру. Наприклад, прийняття християнства в Київській Русі призвело до поширення тут старослов'янської мови як мови богослужіння та й загалом релігійної літератури і проникнення старослов'янізмів у давньоруську мову. У період поширення ісламу серед східних народів їхні мови увібрали велику кількість арабських слів. Певний вплив на розвиток мов справляють суспільні течії й погляди. Так, наприклад, явище пуризму в Росії було пов'язане з поглядами і діяльністю О. С. Шишкова, Ф. В. Булгаріна, М. І. Греча, М. П. Погодіна і якоюсь мірою В. І. Даля. Сильний вплив мали ці тенденції на чеську літературну мову, в якій переважна більшість іншомовних запозичень була заміненна власними утвореннями. Роль суспільних течій та поглядів у розвитку мови засвідчує і культивування в роки революції в російській мові жаргону і навіть аргю як «мови пролетаріату» на противагу «буржуазно-інтелігентській мові».

Незаперечний вплив на розвиток мови має творчість письменників, діячів культури та мистецтва. Як правило, саме письменників вважають основоположниками і зачинателями літературних мов, наприклад, Тараса Шевченка в Україні, Олександра Пушкіна в Росії, Аліг'єрі Данте в Італії, Вільяма Шекспіра в Англії, Мігеля Сервантеса в Іспанії.

У мові відображений розвиток культури суспільства. Саме з розвитком культури пов'язане збагачення словника, розширення

сфери вживання літературної мови, її стилістична диференціація. Упровадження писемності, а з нею поширення перекладів може навіть зумовити зміни у структурі мови. Як доведено мовознавцями, складнопідрядні речення набувають інтенсивного поширення тільки з виникненням і розповсюдженням письма.

Незважаючи на те, що мова є об'єктивною реальністю, яка розвивається за своїми законами, історія різних мов засвідчує немало фактів свідомого впливу суспільства на розвиток мови. Однак можливості цілеспрямованого впливу суспільства на мову не є безмежними. Вони, як правило, обмежуються такими сферами, як графіка та орфографія, термінологія та нормативно-стилістична система мови, а ці сфери належать не до ядра, а до периферії мови. Ядро мови, його фонологічну, граматичну й лексико-семантичну структури, свідомо змінити не можна.

Мова як етнічна ознака

У деяких мовах значення «мова» і «народ» виражаються синкретично в одному слові. Так, наприклад, ці два значення експлікує російська мова. Згадаймо рядки з відомого вірша Олександра Сергійовича Пушкіна:

*Слух обо мне пройдёт по всей Руси великой,
И назовёт меня всяк сущий в ней язык:
И гордый внук славян, и финн, и ныне дикий
Тунгус, и друг степей калмык.*

Тут слово *язык* означає «народ» і «мова». Це свідчить про те, що у свідомості людей поняття «мова» і «народ» тісно пов'язані: один народ — це ті, хто розмовляє однією мовою. Саме мова об'єднує народ і відрізняє його від інших народів. Отже, етнічний і мовний розподіл людей взаємопов'язані і, як правило, збігаються. Спільність мови, культури і самосвідомості є суттєвими ознаками нації.

Зв'язок мови з характером етносу «чи не найкраще відчувують письменники, слово для яких є головним інструментом творення народних характерів, типажів, зображення самотутніх рис

психології етносу. Микола Гоголь зауважив: «І всякий народ, що носить у собі запоруку сил, повний творчих здібностей душі, своєї яскравої особистості й інших дарів Божих, своєрідно відзначився своїм власним словом, що ним, висловлюючи яку тільки є річ, передає цим висловом частину власного свого характеру» («Мертві душі»).

Болгарська поетеса Блага Димитрова вбачає навіть залежність мовної форми від географічного ландшафту, на якому проживає етнос, вважаючи, що географічні умови суттєво позначаються на характері і на мові етносу: «Коли я чую іспанську, чую в ній глибоке відлуння: цілий континент — Південна Америка — відгукується Іспанія. За широкою, дактилічною плавною російською інтонацією відчувається безмежність російських степів, неосяжна сніжна рівнина, що переливається через край горизонту. Моя рідна мова стиснута вузькими гірськими ущелинами. Слова усічені. Гортанно, захлинаючись самі в собі, клеочуть її голосні, як бурхлива гірська річка, яка не встигає пропустити через своє вузьке русло напористу численну воду. Її приголосні ніби скали, що чинять опір хвилям і розбивають їх на дрібні бризки» («Страшний суд»). Польський письменник Ян Парандовський, ніби розвиваючи тезу Вільгельма фон Гумбольдта про мову як дух народу, пише: «У словах, у граматичних формах, у синтаксисі закарбовує свій образ душа цього народу; як сліди на закам'янілих пісках від води давно не існуючих морів, закріплені в ній прагнення, уподобання, неприязнь, вірування, заботи, первісні знання про світ і людину» («Алхімія слова»).

Проблема співвідношення мови та етносу охоплює велику кількість складних питань, серед яких передусім мова і свідомість, доцільність функціонування багатьох мов тощо. У питанні співвідношення мови й етносу в науці немає одностайної думки. Одні без спільної мови не мислять собі етносу взагалі, інші заперечують обов'язковість спільної (єдиної) мови як необхідну основу виникнення етнічної спільності. Аргументом для других є мовні ситуації Швейцарії, де одна швейцарська нація користується чотирма мовами (німецькою, французькою, італійською і рето-романською), Канади, в якій канадська нація

використовує дві мови (англійську та французьку), Бельгії (бельгійці розмовляють французькою та фламандською мовами), а також те, що однією мовою можуть користуватися декілька націй (англійською користуються англійці, американці і канадці, німецькою — німці, австрійці та швейцарці, іспанською — іспанці, кубинці, аргентинці, венесуельці, колумбійці, костаріканці, панамці, парагвайці, чілійці та інші латиноамериканці, сербсько-хорватською — серби, чорногорці, хорвати, кабардино-черкеською — кабардинці і черкеси).

Розглядаючи це дискусійне питання, потрібно врахувати всі чинники, що впливають на формування етносу — мову, культуру, спільність історії, психічного складу, спільність території, наявність державності, самосвідомості. Найголовнішим чинником є самосвідомість: людина усвідомлює, що вона належить до певного етносу, і всі члени цього етносу усвідомлюють, що вони становлять етнічну спільність, відмінну від інших етнічних спільнот. Для усвідомлення окремішності народу найголовнішу роль відіграє мова. Мова поєднує людей більше, ніж класова, партійна, релігійно-конфесійна належність, більше, ніж історія народу (її не всі знають), а іноді навіть більше, ніж етнічне походження. Тут варто лише згадати такі імена, як Агатангел Кримський, Марко Вовчок, Юрій Клен (Бургардт), Василь Вишиваний (австрієць Вільгельм фон Габсбург), В'ячеслав Липинський, Софія Русова, які не мали в собі ні краплини української крові, але українська мова духовно поєднала їх з українським народом. «Ні прозвання, ні віросповідання, ні сама кров предків не робить людину належністю тієї чи іншої народності... Хто якою мовою думає, той до того народу належить», — писав син датчанина і німкені, але російський учений, творець знаменитого «Тлумачного словника російської мови» Володимир Іванович Даль. Подібну думку знаходимо і в Олександра Опанасовича Потебні: «Єврея, цигана, татарина, німця, зросійщених настільки, що мовою їхньої заповітної думки стала російська мова, ми не можемо зарахувати ні до якого народу, крім російського» [113, 186]. Однак, як зазначають В. Іванишин

і Я. Радевич-Винницький, «не слід ототожнювати в кожному випадку мовну ознаку людини з почуттям патріотизму, а в нашому — з почуттям українськості. Через різні обставини люди часто не володіють рідною мовою, однак разом з цим зберігають щирі почуття до України» [59, 119]. Спільноти, утворені на основі єдності мови, виявились історично витривалішими, ніж державні утворення з їхньою політичною та економічною єдністю, про що свідчить розпад Австро-Угорської та Російської імперій. Отже, після самосвідомості (генетичного коду, генної пам'яті) найбільше значення для утворення етносу має мовний код (соціальна пам'ять). І чим вища форма організації спільноти, тим вагоміша роль мови в консолідації членів спільноти.

Велике значення має також державна окремішність, самостійність, яка інколи перебиває мовний фактор. Так, коли населення США стало усвідомлювати себе окремою нацією, бажання національно виокремитися стало стимулювати виникнення й розвиток американського варіанту англійської мови, який навіть зафіксований у словнику Уебстера. Можна нині говорити про різні латиноамериканські варіанти іспанської мови, своєрідний австрійський варіант німецької мови. Можливо, всі ці варіанти з часом, за умови невтручання інших зовнішніх чинників, переростуть у справжні окремі мови, як це маємо у випадку з болгарською і македонською, сербською і хорватською мовами (подібне було з румунською і молдавською). Але й тут останнє слово за самосвідомістю. Мови з найменшими відмінностями — це різні мови, якщо їхні носії усвідомлюють себе різними народами, і, навпаки, віддалені діалекти, які суттєво перешкоджають комунікації, наприклад, у Китаї чи Німеччині, вважаються однією мовою, якщо мовці не перестають усвідомлювати себе одним народом.

Чуття рідного слова є яскравим прикладом етнічного характеру мови. У всіх народів мова тісно пов'язана з національним почуттям і національною свідомістю.

Надзвичайна прихильність людини до рідної мови зумовлена тим, що кожному народові властиві неповторні асоціації образного мислення, які закріплюються в мовній системі і становлять

її національну специфіку. Етнічна самосвідомість базується передусім на рідній мові. Якщо інтерпретувати літературу як самовираження народу, то справжнім самовираженням народу вона може бути лише тоді, коли створена рідною мовою.

Отже, чим вища етнічна організація, тим більша роль мови в її життєдіяльності. Народність ще може розпастися на різні етноси, нація — ніколи. І тут найміцнішим цементуючим чинником є мова.

Нація — найвища природна форма об'єднання людей. Це та категорія, яка всупереч твердженням класиків марксизму-ленінізму ніколи не зникає. «Можна й слід сподіватися, — писав Микола Бердяєв, — зникнення класів та примусових держав у досконалому суспільстві, але не можна сподіватися на зникнення національностей... Національність є позитивним збагаченням буття, і тому за неї слід боротися як за цінність. Національна єдність глибша від єдності класів, партій та всіх інших минутих утворень у житті народів... І великий самообман — прагнути творити будь-що поза національністю».

Жодна держава світу не сформувалася як безнаціональна. Єдине консолідоване суспільство може витворитися лише на ґрунті спільної духовності, спільної мови, позаяк саме мова є тим феноменом, який визначає самототожність нації. Мова забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його виявах — політичному, економічному, культурному тощо, бо саме мова — головна ознака нації. Тому боротьба за державність української мови — це боротьба за українську державу. Втрата мови, денаціоналізація народу призводить, як зазначав Олексій Опанасович Потєбня, до «дезорганізації суспільства, аморальності, спідлення». У національній державі ототожнюються такі поняття, як держава, нація і мова. Навіть така велика й багатонаціональна імперія, як СРСР, ототожнювалася у світі з російською нацією. Це добре розуміють усі, хто прагне побудувати свою державу. Так, скажімо, коли в 1947 році утворилася держава Ізраїль, то її державотворці стали перед проблемою державної мови. Оскільки розпорошені до того часу по всьому світу

євреї втратили свою мову, то вихід був один — воскресити мертво впродовж майже двох з половиною тисячоліть давньоєврейську мову іврит. Сьогодні це мова єврейської держави, мова консолідації громадян цієї країни і євреїв усього світу.

Наступ шовіністично налаштованих політиків в Україні на українську мову — це боротьба проти української державності; мовний чинник використовується як засіб дестабілізації українського суспільства, оскільки без української мови не буде української держави. Так, зокрема, вважає відомий український мовознавець, заслужений працівник народної освіти України, доктор філологічних наук професор Михайло Петрович Кочерган (див. [67, 170]).

Мова і культура

Культура — це сукупність досягнень суспільства в галузі освіти, науки, мистецтва та в інших сферах духовного життя. Мова і культура взаємопов'язані. Загальновизнаним є твердження, що культурні процеси впливають на мову, а мова, у свою чергу, впливає на культуру.

Складним є питання, на що саме в мові може впливати культура. Американський вчений Едуард Сепір зазначав: «Не можу я визнати і справжньої причинної залежності між культурою і мовою. Культуру можна визначити як те, що суспільство робить і думає. Мова є те, як думають. Важко визначити, яких особливих причинних залежностей між відібраним інвентарем досвіду (культура як ціннісний вибір суспільства) і тим особливим прийомом, за допомогою якого суспільство виражає різний свій досвід, можна очікувати... Зрозуміло, що зміст мови нерозривно пов'язаний з культурою... Мова у своїй лексиці більш-менш точно відображає культуру, якої не обслуговує; цілком справедливим є і те, що історія мови й історія культури розвиваються паралельно» [136, 171–173]. Отже, впевнено можна стверджувати лише те, що культура визначає план змісту знакової системи мови. У семантиці мови відображаються загальні, універсальні

компоненти загальнолюдської культури і своєрідність культури даного конкретного народу.

Відмінності мов, зумовлені своєрідністю культури, зводяться:

1) до відмінностей у лексиці й фразеології. У кожній мові наявна безеквівалентна лексика, до якої належать слова, що позначають специфічні явища культури і не мають однослівного перекладу на іншу мову. У перекладі вони передаються описово або запозичуються. Запозичені безеквівалентні слова називають екзотизмами. Так, скажімо, слова *стерлінг*, *біг-бен*, *шилінг*, *крикет* пов'язані з англійською матеріальною і духовною культурою, *конклав*, *сентимо*, *спагеті*, *тарантела* — з італійською, *песо*, *конквістадор*, *тореодор*, *корида*, *болеро* — з іспанською, *ковбой*, *рейнджерси*, *авеню*, *барбі* — з американською, *сарафан*, *щі*, *боярин*, *балалайка*, *ямщик* — з російською, *кишлак*, *арик*, *дехканин*, *кобуз*, *домбра* — з середньоазіатською, *сакура*, *гейша*, *ікебана*, *саке*, *кімоно* — з японською і т. д. До української безеквівалентної лексики відносять такі слова, як *чумақ*, *гривня*, *рушник*, *галушки*, *вареники*, *борщ*, *бандура*, *кобзар*, *коломийка*, *гопак*, *вечорниці*, *тризуб*. Як правило, безеквівалентна лексика в кожній мові становить не більше 6–7% від загальної кількості активно вживаних слів, а фразеологія майже вся ідіоматична;

2) до відмінностей у лексичних фонах слів з тотожним денотативним значенням. Такі слова можуть мати різні конотації (емоційні й оцінні відтінки), а також різні асоціативні зв'язки. Зрідка ці відмінності зумовлені відмінностями і в самих реаліях, як, наприклад, укр. *хата* і рос. *изба* (різна форма, оздоблення тощо), укр. *призьба* і рос. *завалинка*, укр. *личаки* і рос. *лапти*. Часто спостерігається розбіжність у символічних значеннях. Так, зокрема, укр. *лебідь* і рос. *лебедь* символізують дівчину, однак укр. *лебідь* символізує ще й жінку, молодицю, а інколи й батька; укр. *зозуля* і рос. *кукушка* — це вісниця, провидиця, однак укр. *зозуля* — ще й символ безпритульності, самотності, а також дружини, сестри, матері; укр. *калина* — символ краси, здоров'я, дівчини, дівочтва, любові, України; рос. *калина* символізує розлуку і невдале заміжжя.

Найбільші розбіжності слова-відповідники в різних мовах мають у семантичних асоціаціях, причому специфічні семантичні асоціації властиві не тільки лексиці, у значенні якої наявний національно-культурний компонент, а й звичайним нейтральним загальноновживаним словам на означення речей і понять, поширених у всіх культурах. Як показав проведений психолінгвістичний експеримент з трьома групами реципієнтів — українцями, росіянами, туркменами, такі слова, як *хазяин, отець, мати, бабушка, дедушка, свадьба, молоко* дали різні асоціації. Так, слово *хазяин* у росіян викликало асоціації *человек, мужчина, владелец, сад, деревня, город*, в українців — *муж, владелец, предприниматель, хазяйство, дом, слуга, пьеса Карпенко-Карого*, у туркменів — *огромный человек с бородой, большой человек с бородой и усами, солидный мужчина в халате, официант*. Слово *свадьба* у студентів-туркменів асоціюється, на відміну від українців і росіян, не тільки з веселістю, а й з утратою, а також із змаганням. Слово *молоко* викликає в них більш захоплюючі асоціації (*белое счастье*); у словах *отець, мати, бабушка, дедушка* яскраво відчутний «компонент поваги» (*бабушка — голова, серебро, уважение; отець — золото, гора, главарь, уважение*). Навіть таке, здавалося б, нейтральне в цьому плані слово *солнце* отримало різний емоційно-оцінний ореол. У туркменів воно пов'язується з неприємними асоціаціями (*жара, жарко, скрыться, комната, парк*), тоді як в українців і росіян у нього позитивна, навіть висока оцінка (*золотое, радость, кайф, глаза, мама*).

Психолінгвістичний експеримент з українцями, росіянами й американцями виявив, що навіть слова на позначення частин тіла людини викликали в кожній групі специфічні асоціації. Українці й росіяни, як правило, наводили слова, що вказували на розмір, форму, колір, естетичну оцінку, тоді як американці, крім зорових, наводили дотикові реакції. Пор.: найчастотніші реакції слів *таз* і *ніготь* (відповідно рос. *таз* и *ноготь*, англ. *pelvis, nail*): укр. — *великий, круглий, широкий, вузький, коло, фундамент*; рос. *таз* — *широкий, маленький, большой, ноги, штаны*; амер. *pelvis* — крім подібних до наведених, *firm* «пружний», *handful*

«такий, що приємно доторкнутися»; укр. *ніготь* — *гострий, довгий, круглий, червоний, блискучий, красивий*; рос. *ноготь* — *длинный, острый, крашеный, красивый, овальный, гладкий, лакированный*; американці, крім цього, навели ще *cracked* «зламаний», *fragile* «крихкий». Особливо національна специфіка асоціювання виявилася в реакціях-порівняннях: укр. *очі* — *як волошки, терен, вишні, озера, сонце, небо*; рос. *глаза* — *как бусы, искры, звёзды, небо, шары, как у совы*; амер. *eyes* — *like pools* «ковбані», *coins* «монети», *marble balls* «мармурові кулі», *ocean* «океан». Як бачимо, саме національні асоціації зумовлюють входження тих чи інших слів до специфічних для кожної мови порівняльних зворотів (див. ще укр. *стрункий, як тополя*, рос. *стройный, как берёза*).

Семантичний ореол слова не фіксується в лексикографічних працях, однак він значною мірою зумовлює реальне функціонування слова в певному соціумі. Цей ореол зумовлений всією історією слова, його етносоціальним і етнокультурним контекстом. Як справедливо зазначає Л. Мкртчян, «слово тисячами невидимих ниток пов'язане з літературними й культурними традиціями мови оригіналу. Слово живе в контексті даного речення, абзацу, твору, в контексті всієї творчості даного автора і ширше — у контексті всієї літератури, а можливо, й даної цивілізації» [95, 4].

Наведені тут факти свідчать про те, що ґрунтовне оволодіння мовою не можливе без засвоєння культури народу — носія мови;

3) до типологічних особливостей літературних мов. Культурою зумовлена форма літературної мови. Очевидним є вплив культури на стилістичну диференціацію мовних засобів (історія писемності, літератури, школи, народного світогляду, різних суспільних ідеологічних течій тощо). Цей вплив не так помітний, як у лексичній системі, він прихований, але має значно глибший характер. Так, скажімо, досить помітною є відмінність української та російської мов у стилістичній маркованості спільних за походженням слів. Оскільки на російську літературну мову значний вплив мала старослов'янська мова, а українська літературна мова склалася на народній основі, то відповідно в російській

мові словами високого стилю є старослов'янізми, а в українській — одне із синонімічних народне слово, а старослов'янізми, яких в українській мові дуже мало, часто використовуються як засіб комічного, насмішки тощо;

4) до своєрідності самого процесу спілкування в різних культурах. Мовний етикет, тобто мовна поведінка в певних ситуаціях, у різних культурах різна. Маються на увазі правила мовного спілкування дітей з батьками, чоловіка з дружиною, господаря і гостя тощо. Так, зокрема, англійським і американським мовними етикетами передбачається, що в магазині чи будь-якій іншій установі першим вітається господар, тоді як у нас — навпаки. Оголошуючи по радіо про прибуття чи відправлення поїзда, літака тощо, диктор у кінці оголошення дякує, що зовсім не властиве, наприклад, слов'янській культурі. Дуже різними є моделі мовленнєвої поведінки гостя і господаря в північно-американських індіанців і китайців. У корейській і японській мовах існують, зокрема, категорії поваги з особливими граматичними, словотвірними та лексичними показниками. Навіть у таких близькоспоріднених мовах, як українська і російська, є відмінності у мовному етикеті. Здавна, скажімо, в Україні діти звертались до батька й матері тільки на «Ви», а в третій особі, коли йшлося про батьків чи старших поважних людей, вживалася форма множини (*батько пішли, вони [мама] пішли*). У селі Старопетрівка Бердянського району Запорізької області і зараз зрідка можна почути: *коли бабушка вмерли...* тощо.

Отже, вплив культури позначається на своєрідності лексико-фразеологічних засобів, на особливостях нормативно-стилістичної системи та мовленнєвого етикету. Дехто з мовознавців вважає, що діапазон впливу культури на мову є значно ширшим. Так, зокрема, М. А. Кондрашов стверджує, що з культурним розвитком пов'язане «багатство функцій мови і сфер її використання, взаємовідношення між літературною мовою і діалектами, стилістичне розшарування мови, наявність великої кількості абстрактних та інтернаціональних слів, особливі структурні типи речень» [65, 128].

Якщо вплив культури на мову є очевидним, то вплив мови на культуру не піддається звичайному спостереженню. Найповніше ця проблема була поставлена Вільгельмом фон Гумбольдтом, а за ним Едуардом Сепіром і Бенджаміном Лі Уорфом. Їхню гіпотезу лінгвальної відносності остаточно ще ніхто не довів. Висловлювалися й інші цікаві думки, наприклад, про те, що певними типами культури зумовлені деякі мовні структури. Однак це лише гіпотези, а не теорії.

Напрями мовної політики держави

Під час розгляду проблем мовної політики й мовного планування, що потребують особливої уваги, необхідно, як справедливо зазначає німецька дослідниця Б. Шлібен-Ланге, постійно пам'ятати, що будь-яке рішення щодо мови — це політичне рішення, яке має прийматися з одночасним врахуванням об'єктивних комунікативних потреб й механізму групової ідентифікації [227].

Що ж стоїть за терміносполуками «мовна політика» і «мовна політика держави»? І ще одне запитання: це абсолютні синоніми чи дещо відмінні поняття?

«Соціолінгвісти, — пишуть дослідники, — ставлять перед собою і таке завдання: регулювати розвиток і функціонування мови (мов), не покладаючись цілком на самоплин мовного життя» [14, 13]. Нам здається, однак, що не самі соціолінгвісти регулюють розвиток і функціонування мови чи мов у суспільстві, а держава — її владні інститути. Однак, «Соціолінгвістична інформація є важливою в розробці проблем та практичних заходів, що становлять мовну політику держави» [14, 263]. Одним із заходів мовної політики держави є регулювання мовних норм. Корисною та важливою підмогою в реалізації цього завдання є вивчення оцінок, які дають люди своїй або чужій мові, окремим мовним елементам. Мовці оцінюють одні й ті ж факти мовлення по-різному: одні люди, наприклад, легко сприймають нововведення, інші ж, навпаки, відстоюють традиційні способи висловлювання; одним до вподоби суворість іноземних наукових

термінів, а їхні опоненти обстоюють самотність спеціальної термінології. Вивчення розбіжностей в оцінках мовних фактів дозволяє виділити соціально більш і менш престижні форми мовлення, а це є немаловажним з точки зору перспектив розвитку мовної норми, її оновлення [14, 13].

Учені дають наступне визначення поняттю «мовна політика»: «Розробка лінгвістичних проблем, спрямованих на те, щоб управляти мовними процесами, носить назву мовної політики; мовна політика — частина соціолінгвістики, вихід цієї науки в мовленнєву практику» [14, 13]³². Щодо тези «мовна політика (держави) є частиною соціолінгвістики» треба зауважити, що це, мабуть, не зовсім так, оскільки розглядуване поняття входить у предметну сферу й нової субдисципліни в системі політичних наук — *політичної лінгвістики*. Так, Л. Нагорна пише: «Сьогодні вже можна говорити про чітко окреслену предметну сферу політичної лінгвістики, яка включає в себе не тільки аналіз дискурсів і дискурсивних практик, але й широкий спектр проблем політичної мови, комунікацій, мовної політики, політико-правового режиму мовного життя суспільства» [96, 63–64]. Основні цільові галузі нової субдисципліни (а їх усього 6) визначаються дослідницею таким чином:

- « — мовна політика і мовне планування;
- мова у процесі націєбудівництва;
- мова і символічна влада» тощо [96, 64].

Отже, питання про те, кому належить розглядувана «цільова галузь» — соціолінгвістам чи лінгвополітологам («політолінгвістам»), — залишається відкритим.

Як справедливо зазначають дослідники, «мовна політика вимагає особливої гнучкості й урахування багатьох чинників в умовах багатонаціональних та багатомовних країн, де співвідношення мов за їхніми комунікативними функціями, за використанням у різних сферах соціального життя тісно пов'язане

³² | Звернімо увагу на те, що тут фігурує терміносполука «мовна політика» без слова «держави».

з механізмами поліетнічного управління, національної злагоди й соціальної стабільності. Одним з інструментів мовної політики є *закони про мови*. Їхня розробка в цілому — це компетенція юристів: саме вони мають чітко й несуперечливо формулювати положення, що стосуються, наприклад, статусу державної мови, її функцій, захисту монопольного використання державної мови в найважливіших соціальних сферах, регламентації застосування «місцевих» мов тощо. Проте цілком очевидно, що створити лінгвістично грамотні закони про мови можна лише на основі всебічного знання функціональних властивостей мови, ступеня розробки в ній тих або інших систем (наприклад, системи спеціальних термінологій, наукової мови, мови дипломатичних документів, офіційно-ділового спілкування тощо), більш або менш докладного уявлення про те, що може й чого не може конкретна мова в різноманітних соціальних і ситуативних умовах її застосування» [14, 363–364]. Широке коло питань, пов'язаних з розробкою законів про мову, обговорюється в статтях збірника [180].

У державному регулюванні мовних процесів прийнято виділяти два напрямки — мовну політику і мовне будівництво. У фокусі мовної політики перебувають певні політичні цілі, які досягаються шляхом впливу на мовну практику, насамперед забезпечення національної консолідації через розширення сфери впливу державної мови. Головним у мовній політиці є завдання поєднання захисту природного мовного середовища із забезпеченням належного культурного, інформаційного простору для розвитку усіх мов, що функціонують у державі. Як складова етнонаціональної політики, мовна політика спрямована на збереження міжгрупової рівноваги в суспільстві, забезпечення ефективного міжкультурного і міжмовного зв'язку, найсприятливіших умов для функціонування державної мови, дотримання прав мовних меншин. Мовне будівництво є частиною мовної політики і являє собою комплекс конкурентних заходів, що здійснюються на державному й регіональному рівнях. Це розробка національних програм вивчення мови на всіх рівнях освітньої системи, створення нормативних словників, удосконалення правописної системи тощо (див. [96, 240–241]).

Українська мова як складова культурного поля

Нажаль, українська мова й досі слабо справляється з виконанням покладених на неї функцій. Інтегруюча роль мови блокується побутовою російськомовністю міст і суржи́ком, який домінує у сільській місцевості; інформаційна — вузькістю українського ринку періодики і донедавна російськомовністю багатьох комерційних каналів телебачення; кумулятивна (функція збирання і передачі культурно-історичного досвіду) — вкрай недостатнім фінансуванням усієї сфери культури. Роль державної мови у процесах державотворення помітно зростає, але темпами, які навряд чи можуть задовольнити суспільство. Адже навіть іноді високі посадовці часто демонструють або нездатність, або небажання вживати державну мову хоча б у тому обсязі, в якому володіють російською [96, 264–265].

Лінгвополітолог Л. Нагорна звертає увагу «на еклектичну суміш у масовій свідомості протилежних за своєю природою норм і цінностей — ліберальних, націоналістичних, залишково радянських. (...) У таких умовах, — зазначає вона, — проблеми мови, які зазвичай є пріоритетними лише для тієї невеликої частини суспільства, що усвідомлює мову як культурну й екзистенціальну цінність, сприймаються як доленосні значно більшою частиною соціуму і, отже, перетворюються у зручний об'єкт для нестримної політизації. Саме це і сталося в Україні: мовна сфера перетворилася на арену ідеологічного протиборства й політичних спекуляцій» [96, 265].

Високий рівень російськомовності і незбіг етнічної і мовної орієнтацій, — пише вона, — становить для України серйозну проблему. Історія розпорядилася так, що в очах більшості населення культурна близькість важить більше, ніж етнічна. Соціолінгвісти констатують, що сформована впродовж століть російськомовна атмосфера наших міст породжує ефект мовного диктату середовища: саме вона «зробила російську мову мовою пристосування, а українську — мовою протистояння» [150, 209–258]. Звідси своєрідний «страх перед мовою і за мову» як «психоком-

плекс сучасного українця, зворотним боком якого є істеричне мовне місіонерство» [96, 268–269].

Треба згадати, що спрощені підходи до розв'язання мовних проблем, як правило, дають зворотний ефект. І ті, хто бачить шлях до подолання «мовного розколу» в жорсткій адміністративно-директивній українізації, і їхні опоненти, що наполегливо вимагають визнати російську мову другою державною, об'єктивно сприяють дальшій поляризації соціуму.

Давно пора усвідомити величезну шкоду, яка впливає з перетворення мови на знаряддя політичної боротьби. Українське і російське в Україні настільки тісно переплетені, що багатьом важко визначитися навіть із своєю національною належністю, не кажучи вже про мовні пріоритети. Користування тією чи тією мовою здебільшого ситуативне; справжньою бідою є таке взаємопроникнення елементів обох мов, яке перетворює побутову мову у «суржик». Роз'єднуючим фактором в Україні виступає зовсім не мова, а фобії, що виникають на ґрунті штучно підтримуваної ідеологічної конфронтації [96, 269].

Щодо визначення статусу російської мови соціолінгвісти зауважують, що у ході політизації російської етнічності проблема статусу російської мови виступає в ролі найбільш ефективного знаряддя тиску на владу. Для українського політикуму питання про офіційну двомовність, тобто про доцільність / недоцільність надання російській мові статусу офіційної чи державної — одне з найбільш конфліктогенних. Особливо активізується ця проблема під час виборів, стаючи додатковим козирем у політичній боротьбі. Надуманою цю проблему не назвеш: за даними різних соціологічних опитувань, від п'ятої частини до третини населення України хочуть бачити російську другою державною, майже половина — офіційною (до речі, Конституційний суд ще в грудні 1999 р. зафіксував ідентичність обох термінів). Однак, питання про статус російської мови надто серйозне, щоб вирішувати його за допомогою опитувань чи референдумів, тим паче у вирі навколовиборчих пристрастей. Абсолютно очевидно, що порушувати його неприпустимо

до того часу, поки українська мова не утвердиться як державна в усіх сферах суспільного життя.

У нинішніх умовах, коли українська культура й мова потребують активної державної підтримки, надання російській мові статусу другої державної чи регіональної загрожує не тільки консервуванням того стану, в якому перебувала українська мова в Радянському Союзі, але й реальним витісненням української мови із вжитку більш розвиненою і престижною у міжнародному плані російською мовою [96, 272–273].

Де ж вихід із скрутного й навіть загрозливого становища? На це гостре й болюче запитання лінгвополітолог Л. Нагорна відповідає таким чином: «Реальний шлях обстоювання мовного суверенітету України — не в емоційному тиску і не в закликах боротьби з «мовно-культурним імперіалізмом». Він — у всебічному науковому аналізі мовної ситуації і мовних мотивацій та у координуванні гуманітарної політики у напрямі відмови від моноцентризму і пропаганди цінностей мультикультуралізму. Подолання асиметрії в українському білінгвізмі можливе через розширення освітньої мережі для бажаючих оволодіти українською мовою» [96, 301].

Отже, щоб мовні процеси в Україні розвивалися не за конфронтаційною, а за консолідаційною логікою, потрібна продумана система заходів підтримки української мови, яка нині, незважаючи на свій державний статус, є об'єктивно слабшою [96].

Заслуговує уваги й наступне міркування Л. Нагорної щодо мовної політики держави: «У кожній державі, яка дбає про свій мовний суверенітет і громадянську ідентичність, мовна політика — це насамперед турбота про культуру мови і мовленнєвий культурний простір. Йдеться не тільки і не стільки про культуру побутового мовлення (хоч кожна держава, що себе поважає, вважає потрібним протистояти поширенню канцелярізмів, варваризмів, жаргонізмів). Йдеться про стан культури й духовності у найширшому сенсі — про те, що люди читають, якою мовою, які цінності вважають для себе пріоритетними» [96, 238].

Що ж розуміє дослідниця під словосполученням «продумана система заходів підтримки української мови»? Інакше: що

ж треба робити, щоб українська мова насправді стала державною? Чимало вже зроблено на цьому шляху: ухвалено новий закон, існують тисячі україномовних закладів освіти, сотні українських журналів і видавництв, десятки спеціалізованих наукових установ і кафедр мовознавства. Академічний російсько-український словник, найновіші орфоепічний та орфографічний словники української мови і десятки спеціальних словників наукової термінології, що вийшли за роки незалежності, у цілому забезпечують адекватність перекладів і точність тлумачень, правильної вимови та правильного написання слів. Чимало виходить різнопрофільних російсько-англійсько-українських тлумачних словників.

«І все ж, — стверджує Л. Нагорна, — фахівці констатують, що українська мова поки що є функціонально неповною, оскільки такі важливі сфери, як наука, освіта, медицина, військова справа, спорт досі не забезпечені належною українською лексикографічною підтримкою» [96, 286].

Отже, ліквідувати цю прогалину, створивши відповідні одномовні й двомовні галузеві (профільні) словники, — одне з першочергових завдань української лексикографії.

Варто також формувати й удосконалювати україномовні державні стандарти, створити комп'ютерний термінологічний банк даних, заснувати державний фонд українського словникарства. Не зайвим було б створити комісію оперативного мовного реагування, до повноважень якої входила б наукова оцінка найновіших мовних явищ і лексичних одиниць, які стихійно виникають у українській мові.

Л. Нагорна з усією відповідальністю науковця, добре обізнаного з проблемою, застерігає, чого не варто чинити і що треба зробити в бажаному напрямку: «Щоб зрусіфіковані міста заговорили українською, зовсім не потрібно обмежувати чи витісняти російську культуру; треба більше опікуватися усією сферою науки і культури, вивести її на інтелектуальний рівень, гідний української нації. Престиж української мови прямо залежить від рівня розвитку суспільного інтелекту. Необхідно крок

за кроком вибудовувати інфраструктуру інформаційно-культурного середовища — мережу продюсерських центрів, національну систему дистрибуції культурної продукції, ефективні механізми захисту інтелектуальної власності, нову систему книговидавання й книгорозповсюдження. І паралельно послідовно розширювати сферу українського мовлення — створювати широку мережу курсів для оволодіння українською, якісні словники і не менш якісні переклади, постійно підтримувати високий інтелектуальний рівень і конкурентоспроможність українського інтелектуального продукту» [96, 295–296].

Здійснювана програма соціокультурних перетворень має бути підпорядкована завданню поступового формування єдиної інтегрованої двомовної (і ширше — багатомовної, бо в Україні співіснують і функціонують не дві, а багато мов) культури, яка б органічно об'єднувала всі етносоціальні складові країни. Водночас державна політика в етнокультурній сфері повинна вибудовуватись на визнаних і конституйованих світовою спільнотою, єдиних для всіх учасників політичного процесу, критеріях і стандартах.

Треба наполегливо шукати способи реального підвищення авторитету державної мови: вона має усвідомлюватися як конче необхідна для службової кар'єри, інформаційного обміну, культурного росту. Обов'язкове користування українською мовою має стати умовою зайняття посад держслужбовців, освітан.

Як відомо, діти — найбільш динамічна категорія серед тих, хто вчиться; процес засвоєння ними мови відбувається легко й природно. А, отже, вчителі мають бути не просто україномовними, а й високоосвіченими і небайдужими. Природно, що це ставить додаткові вимоги перед системою педагогічної вищої освіти.

Подолання асиметрії в українському білінгвізмі можливе через розширення освітньої мережі для бажаючих оволодіти українською мовою. На жаль, навіть безоплатні курси української мови — явище в українській практиці рідкісне (див. про це докладніше: [96, 301]).

І соціолінгвістам треба розв'язати чимало важливих завдань, причому нелегких. Узяти хоча б ті, які сформулював у одній зі

своїх розвідок В. Радчук: «У чому проблема? Не лише в тому, скільки носіїв тієї чи іншої мови є в країні і на планеті, а й у тім, скільки кожної мови і мови в цілому є у людини, у групи осіб, у народу. Скільки людей в Україні знає мову свого громадянства належною мірою? Тобто — як, наскільки добре знає? Скільком і в якому обсязі треба довчити її, щоб суспільство функціонувало як єдина і цілісна нація — без серйозних непорозумінь і конфліктів? Цього ні під час перепису 2001 року, ні в жодний інший спосіб з'ясовано так і не було...» [118, 44].

Дозволимо собі навести ще одну цитату з розвідки цього ж талановитого науковця, цитату, зміст якої прямо стосується завдань соціолінгвістики, розв'язання яких має на меті одне — поліпшення, оздоровлення мовної ситуації в країні і оптимізацію мовної політики держави: «Щодо кількості користувачів української мови, то визначити її зовсім непросто. Попри всю фундаментальність наших україністики та словесності цього ще ніхто не зробив на підставі переконливих критеріїв та методик. Цифру з пальця зазвичай висмоктували політики, підлаштовуючи її під ідеологію. Доказом такого неподобства є той факт, що жодна статистика не диференціює рівнів знання української мови бодай на кілька градацій, бодай за обсягом особистого лексикону, бодай за відповідністю стадії вікового розвитку, хоча, скажімо, без цієї останньої шкали зовсім неможлива раціональна освітня стратегія» [118, 41].

І ще одне: варто позбавити мовознавців монополії в аналізі мовної сфери політики, яка (ця монополія) «вже обернулася неадекватними оціночними судженнями, які істотно ускладнюють вияснення справжніх причин неоднозначності лінгвістичної ситуації в Україні» [96, 297].

Розвиток в Україні власної політичної лінгвістики, а також етнопсихології, лінгвокультурології, соціолінгвістики та інших галузей соціогуманітарного знання здатен істотно збагатити палітру методів аналізу мовної культури, мовної поведінки, мовних традицій. Інтегруюча, організуюча, інформаційна, акумулятивна, консолідуюча функції мови прямо залежать від державної

мовної політики і від чіткого розуміння суспільством гальмівних чинників її розвитку.

Отже, мовна політика держави має бути гранично раціоналістичною, зваженою, науково обґрунтованою і, звісна річ, системною, тобто такою, що враховує всі або майже всі тонкощі, підводні камені (так би мовити, міни уповільненої дії). Як справедливо зазначає В. Радчук, «...мовна політика тільки тоді дає результат, коли вона всеосяжна й комплексна, добре структурована й цілісна» [118, 36].

Юридично-правовий статус державної мови в Україні

Як же відбувається в Україні розширення сфери вливу державної мови та захист природного мовного середовища?

Першим правовим актом, що визначав мовну політику був Закон «Про мови в Українській РСР», ухвалений під тиском громадськості у 1989 р., наблизив розв'язання проблеми державності української мови і заклав міцний фундамент для розширення її суспільних функцій. Формулу державної мовної політики, знайдену в ході «навколомовного» дискурсу, фахівці-конфліктологи характеризують як компромісну, єдино можливу в умовах підпорядкованості республіки союзному центрові (див. [66, 518–519]). Визнання життєдайності та суспільної цінності усіх національних мов сполучалося в ній і з утвердженням державного статусу української мови як одного з вирішальних чинників національної самобутності українського народу, і з кваліфікацією російської мови (поряд з українською) як мови міжнаціонального спілкування народів СРСР.

Законом забезпечувалися групові права громадян інших, ніж українська, національностей (ст. 3, 11) — аж до застосування в місцях їхнього компактного проживання національної мови більшості населення тієї чи іншої місцевості.

Водночас акцент робився і на індивідуальному праві громадянина користуватися будь-якою мовою (ст. 4, 5).

«Термінологічний аналіз закону «Про мови в Українській РСР», — як зазначає Л. Нагорна, — відбиває вузькість того лінгвістичного простору, в якому формувалася система понять, що стосуються національно-етнічної ідентифікації. У ньому зовсім відсутнє поняття «нація»; поняття «український народ», вжите двічі у Преамбулі, не дає чіткого уявлення про контекст, у якому застосовується (етнічний чи громадянський)». Надалі Закон оперує безликим терміном «населення республіки» і розмитим «національності». Очевидним прогресом можна вважати появу у тексті Закону поняття «національна гідність» [96, 264].

Незважаючи на певну термінологічну невідповідність, яка легко пояснюється політичним контекстом доби, прикладне значення Закону виявилось вагомим.

Уперше держава не лише прокламувала цінність мови як національного надбання, а й брала на себе зобов'язання виховувати у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної. Наголос на виборі мови міжособистісного спілкування громадян України як на їхньому невід'ємному праві засвідчив демократизм Закону. Це загальне положення підкріплювалося зобов'язаннями держави створити необхідні умови для розвитку і використання мов усіх національностей. Фіксувалася неприпустимість мовної дискримінації, будь-яких привілеїв чи обмежень прав особи за мовною ознакою.

Утім, демократичний закон мав і свої вади: він не вимагав обов'язкового знання службовцями української мови, не був підкріплений належною системою механізмів упровадження. Внаслідок цього незалежна Україна успадкувала від Радянського Союзу безліч гострих мовних проблем. Значний ступінь русифікованості населення Сходу і Півдня України і культурно-інформаційний тиск Росії створили проблему неконкурентоздатності українського культурного поля. Розколоте навпіл, воно втрачає ознаки цілісності; поділ культури України на дві складові закріплює відповідний поділ і в надрах суспільства.

На сьогодні мовна політика України регулюється наступними законодавчими актами:

- Конституція України (ст. 10);
- Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» №2704-VIII від 25.04.2019 (набув чинності 16 липня 2019 року);
- Рішення Конституційного Суду України від 14.12.1999 №10-рп/99 про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови);
- Європейська хартія регіональних мов або мов меншин;
- Положення про міністерство культури України;
- Указ Президента України «Про Концепцію державної мовної політики» від 15.02.2010;
- Закон України «Про освіту» від 5.9.2017 (ст. 7);
- Конвенція ООН «Про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти»;
- Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21.12.1993;
- Закон України «Про державну службу» від 10.12.2015.

Ухвалення Верховною Радою закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 прогнозовано спричинило хвилю непорозумінь і перекручувань.

Закон, що зміцнює позиції державної мови в Україні, більшість українців вважає «історичним кроком», проте в опозиційному таборі звинуватили парламентську більшість у тому, що цей закон нібито «розколює країну».

Хоч державний статус української мови гарантує Конституція, але деталі використання мов у різних сферах життя має визначати закон. До 2012 року цю функцію виконував проаналізований нами закон «Про мови в УРСР». Цього ж року Верховна Рада ухвалила так званий »мовний закон Ківалова-Колісниченка», який давав змогу використовувати замість державної

мови регіональну — ту мову, якою володіє понад 10% населення регіону. Тому він обмежував вживання української мови навіть у порівнянні з радянським законом, і сприяв подальшій русифікації, наголошують експерти і ціла низка українських політиків. Його ухвалення викликало масові протести. Після кількох спроб скасувати закон «Ківалова-Колісниченка» Конституційний суд у лютому 2018 року зрештою визнав його неконституційним. Відтоді Україна не мала жодного закону про мовну політику держави.

Ухвалений 25 квітня закон про «Про забезпечення функціонування української мови як державної» закryw більшість «білих плям» щодо статусу української мови, але разом з цим не обмежив права національних меншин, запевняє співавтор закону, голова комітету Верховної Ради з питань культури і духовності Микола Княжицький [249].

Відтепер українська мова вважається одним із символів державності (разом із гербом, гімном України і прапором), а відтак за знуцання над мовою доведеться відповідати перед законом.

Закон передбачає штрафи або кримінальну відповідальність:

– За наругу та паплюження державної мови, яка вважається одним із символів державності;

– За спроби запровадження офіційної багатомовності;

– За незнання державної мови посадовцями та суддями;

– За порушення чинних мовних квот у кіно та в медіа;

– За відсутність базової україномовної версії будь-якого сайту;

– За порушення мовних вимог щодо робочого спілкування та документообігу органів влади, підприємств та організацій.

Закон про державну мову гарантує:

– Безкоштовні мовні курси для посадовців та всіх охочих;

– Захист та розвиток всіх діалектів української мови;

– Вживання мов Ради Європи та ЄС у різних сферах;

– Вживання та вивчення мов національних меншин, відповідно до закону «Про національні меншини».

Щодо мов національних меншин Лариса Масненко вважає, що «до них не застосовується лише українська мова. Там абсо-

лютно толерантна норма закону, який схвалений у всіх європейських країнах. Йдеться про території компактного проживання угорців, зокрема Берегівський район. Дитина приходить до школи зі знанням тільки угорської мови. Спочатку вона навчається угорською. А потім починає підключатися державна українська мова. У середніх та старших класах йде викладання багатьох предметів переважно українською. Як може бути інакше? Це ж громадяни нашої країни. Побачили, що угорські діти взагалі не володіли українською мовою, частково й на Буковині в румунських селах. Їх тоді готують для Угорщини? Ці випускники не зможуть вступити до українських вишів, йде відтік молоді в Угорщину. Тому викликає багато питань реакція уряду на цей абсолютно нормальний і прийнятний закон нашої держави» [239].

Христина Потапенко слушно зауважує, що ухвалення цього закону — важливий законодавчий крок, «який однак вимагає механізмів реалізації. Механізмів, на жаль, досі немає, а ті, що й проростали як парость виноградної лози, ще молоді і несміливі й то знищуються. Повернення до мовної диверсії відбувається на всіх фронтах. З вуст президента та його політичної братії-прихвостнів російськомовності неодноразово лунає огидне «немає різниці, яка мова». Їм немає різниці, бо вони за мову ніколи не боролись, вони звикли паразитувати на тілі української мови, вприскуючи свій російськомовний продукт, яким вони всі роки живляться» [246].

Отже, на сьогодні мова стає важливим чинником державотворення, але й фактором національної безпеки України.

СКОРОЧЕННЯ

Подаємо алфавітний перелік незагальноприйнятих скорочень, що вживаються в цій книзі.

Б — м. Бердянськ Запорізької області;
во — вища освіта;
З — м. Запоріжжя;
замість п. — замість правильного;
зг — з газет;
ін — інформант невідомий;
лж — літня жінка;
ЛПК — Л. П. Крисін;
лч — літній чоловік;
мд — молода дівчина;
мдк — молодик;
мж — молода жінка;
мч — молодий чоловік;
ов — освіта вища;
ос. 5 кл. — освіта 5 класів загальноосвітньої школи;
осв. — освіта;
от — освіта технічна;
п. — правильно;
р. — російською мовою, по-російськи;
Рр — росіяни, які назвали рідною мовою мову своєї національності;
сит. — ситуація;
сл. — слід;
СП — село Старопетрівка Бердянського району Запорізької обл.;
тн — теленовини;
тп — телепередача;
Ур — українці, що вважають рідною мовою російську;
Уу — українці, що назвали рідною мовою українську;
ч — чоловік;
чсв — чоловік середнього віку;
79 р. — вік людини: 79 років.

ДОДАТКИ

Роз'яснення щодо набуття чинності Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»

16 липня 2019 року вступає в силу Закон № 2704-VIII Про забезпечення функціонування української мови як державної, який був ратифікований рішенням Верховної Ради України 25 квітня 2019 року. 15 травня його підписав Президент України. 16 травня текст Закону опубліковано в офіційному виданні Верховної Ради — газеті «Голос України».

Це справді так, однак далеко не всі статті і положення Закону будуть застосовуватися одразу.

Когось, мабуть, розчаруємо, а когось втішимо: з 16 липня в Україні кардинальних змін у мовній сфері не відбудеться. Однак цей день стане стартом для поступового їхнього впровадження, яке триватиме впродовж кількох років.

Важливий момент!

Стаття 2 Закону (частина 2): Дія цього Закону не поширюється на сферу приватного спілкування та здійснення релігійних обрядів.

Стаття 2 Закону (частина 3): Порядок застосування кримськотатарської мови та інших мов корінних народів, національних меншин України у відповідних сферах суспільного життя визначається законом щодо порядку реалізації прав корінних народів, національних меншин України з урахуванням особливостей, визначених цим Законом.

Що ж у мовному полі в різних сферах змінюється таки з 16 липня 2019 року, а що пізніше і коли?

Державна мова як можливість для набуття громадянства України

Законом передбачено, що особа, яка має намір набутися громадянство України, зобов'язана засвідчити відповідний рівень

володіння державною мовою (ст. 7). Однак на розроблення Вимог до рівня володіння державною мовою, а також порядку проведення відповідного іспиту відводиться 2 роки, тобто засвідчення рівня володіння державною мовою передбачене Законом з 16 липня 2021 року.

Хто обов'язково має володіти державною мовою та використовувати її?

Перелік осіб, які згідно зі статтею 9 Закону зобов'язані володіти державною мовою та застосовувати її під час виконання службових обов'язків, доволі широкий. Однак у переважній більшості до нього входять ті особи, яких ще раніше до цього зобов'язала Конституція або ж відповідні профільні закони (наприклад, найвище керівництво держави, держслужбовці, судді, поліцейські, педагогічні працівники тощо).

Згідно з цією статтею Закону перелік вказаних осіб можна розділити на дві категорії — ті, яким для підтвердження володіння державною мовою достатньо, наприклад, шкільного атестату, який засвідчує вивчення особою у школі української мови і ті, які мають отримати відповідний державний сертифікат від Національної комісії зі стандартів державної мови. До останніх належать: вище керівництво держави, державні службовці, голови місцевих держадміністрацій та їхні заступники, середній та вищий начальницький склад Нацполіції та інших правоохоронних органів, прокурори, судді, керівники закладів освіти всіх форм власності. Водночас, це не стосується тих посадовців, які на момент набрання чинності вказаною нормою вже обіймали відповідну посаду. А вступає в силу це правило в наступному році — 16 липня 2021 року.

Правоохоронні органи та Прикордонна служба

Часто під час перетину кордону до громадян України представники прикордонної чи митної служб звертаються недержавною мовою. Стаття 17 Закону унеможливорює це, оскільки однозначно твердить: якщо прикордонний чи митний огляд проходить

громадянин України з ним посадові особи зобов'язані спілкуватися державною мовою, якщо громадянин іншої держави або особа без громадянства, то спілкування має відбуватися державною або іншою мовою, якою володіє ця посадова особа.

Щодо діяльності правоохоронців, представників розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, то вони з особами, які не розуміють державної мови, можуть спілкуватися прийнятною для обох сторін мовою або через перекладача (стаття 16).

Освіта та наука

Одна зі статей Закону, яка викликала велике обурення (причому як серед тих, хто вважає Закон «фашистським» і дискримінаційним, так і тих, на чію думку він занадто м'який та лояльний), стосується освітньої сфери (21 стаття). Однак вона — лише повторює статтю 7 Закону «Про Освіту», який уже діє в Україні. Єдиним доповненням до нього, яке знаходимо у Законі «Про забезпечення функціонування української мови як державної», є норма про те, що мовою зовнішнього незалежного оцінювання, крім оцінювання з іноземних мов, є державна мова. Втім ця норма набирає чинності лише **у 2030 році!**

Щодо наукових публікацій, то Законом передбачена можливість публікації наукових видань державною, англійською та/або іншими офіційними мовами Європейського Союзу, а дисертацій, монографій, авторефератів — державною або англійською. Мовою публічних наукових заходів може бути як державна, так і англійська мова. Якщо це мовознавчий захід на тему певної іноземної мови або літератури, то він може відбуватися вказаною мовою і без перекладу. Організатори лише зобов'язані повідомити про це учасників заздалегідь. Вказані вище норми щодо мови у сфері науки вступають в силу через рік, тобто 16 липня 2020 року.

Культура

Особливо близька нам стаття Закону про державну мову у сфері культури з 16 липня 2019 року нічого революційного

не принесе, позаяк низка її норм, де чітко артикульовано, що різні заходи та події мають відбуватися державною мовою (культурно-мистецькі, розважальні та видовищні заходи; оголошення, афіші, інформаційні матеріали про заходи, вхідні квитки; музейна справа та мистецькі виставки; туристичне та екскурсійне обслуговування) набирають чинності лише через два роки — 16 липня 2021 року.

Окремо варто зупинитися на нормі статті, яка стосується театральних постановок. Навіть після 16 липня 2021 року у державних та комунальних театрах допускається демонстрація вистав недержавною мовою, але за умови супроводу субтитрами, звуковим перекладом чи в інший спосіб. А для приватних театрів така вимога взагалі відсутня.

Медійна сфера та книговидання

Усі вимоги щодо мовного наповнення на телебаченні та радіомовленні передбачені у відповідному профільному законі, який чинний сьогодні. Щоправда, до нього внесено зміни, і частка передач та фільмів державною мовою у загальному тижневому обсязі мовлення у кожному проміжку часу між 07.00 та 18.00 і між 18.00 та 22.00 має зрости з 75 до 90% загальної їхньої тривалості для загальнонаціональних та регіональних телерадіоорганізацій і з 60 до 80% для місцевих. Однак ця норма набере чинності лише через 5 років — 16 липня 2024 року. Водночас, згідно з даними Нацради з питань телебачення і радіомовлення, вже минулого року ефіри українських телеканалів були в середньому на 92% україномовними.

Щодо мови друкованих медіа, то до 16 січня 2022 року для жодної газети чи журналу нічого не зміниться. А з вказаної дати видавці загальнодержавних і регіональних друкованих ЗМІ зможуть видавати їх будь-якою мовою за умови паралельного видання аналогічного тиражу українською. Для місцевих друкованих ЗМІ ця вимога вступає в силу ще пізніше — 16 липня 2024 року.

Вказані норми не поширюються на друковані ЗМІ, які видаються винятково кримськотатарською, іншими мовами корінних

народів України, англійською та іншими офіційними мовами Євросоюзу.

Щодо книговидання, то Законом передбачена схожа норма — не менше половини всіх виданих впродовж року видавцем назв книг має бути українською мовою, також не менше 50% назв книг, що продаються у книгарнях чи інших місцях розповсюдження, мають бути державною мовою.

Ця норма не поширюється на видавничу продукцію кримськотатарською мовою, іншими мовами корінних народів чи національних меншин України за рахунок коштів державного та/або місцевих бюджетів відповідно до закону щодо порядку реалізації прав корінних народів, національних меншин України. Щодо розповсюдження, то вказана норма не поширюється на книгарні та інші заклади, що здійснюють розповсюдження книжкових видань винятково офіційними мовами Європейського Союзу, державною мовою та / або словників та розмовників з іноземних мов, підручників з вивчення іноземних мов, а також спеціалізовані книгарні, створені для реалізації прав корінних народів, національних меншин України. Стаття Закону щодо державної мови у сфері книговидання та книгорозповсюдження вступає в дію 16 липня 2021 року.

Державна мова у віртуальному світі

З першого дня вступу в силу Закон зобов'язує використовувати у своїй діяльності комп'ютерні програми з користувацьким інтерфейсом державною мовою органи державної влади; місцевого самоврядування; підприємства, установи та організації; заклади освіти державної та комунальної форм власності для освітніх потреб. Якщо у відповідній програми ще немає інтерфейсу українською, то допускається використання програм з інтерфейсом англійською мовою.

Також повинні мати українськомовні версії інтерфейсу мобільні застосунки органів державної влади та місцевого самоврядування, ЗМІ, зареєстрованих в Україні та суб'єктів господарювання, що реалізують товари і послуги в Україні.

Норми Закону щодо інтернет-представництв (веб-сайти, сторінки в соцмережах) вступають в силу через три роки — 16 липня 2022-го. Вони передбачають, що інтернет-представництва органів влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання різних форм власності, ЗМІ, зареєстрованих в Україні мають бути державною мовою. Разом з цим прямо передбачена можливість наявності іншомовних версій, однак україномовна версія не має поступатися іншим за обсягом та змістом інформації та має завантажуватися за замовчуванням для користувачів в Україні.

Вебсайти іноземних компаній, які ведуть діяльність в Україні і мають тут свої філії, представництва чи дочірні підприємства, повинні містити достатньо інформації державною мовою для навігації та розкриття мети діяльності такого ресурсу. Версія державною мовою для користувачів в Україні тут також має завантажуватися за замовчуванням.

Фактично, те саме стосується і користувацького інтерфейсу програм, встановлених на товарах, що реалізуються в Україні. І ця норма набуває чинності через три роки — 16 липня 2022-го.

Публічні заходи

Законом визначено, що мовою публічних заходів є державна мова. Однак це стосується лише тих заходів (збори, конференції, виставки, форуми тощо), які повністю чи частково організовані органами державної влади або місцевого самоврядування, державними органами або ж суб'єктами господарювання, власниками яких є держава або територіальна громада незалежно від частки цієї власності. У випадку, якщо під час публічного заходу застосовуватиметься інша мова ніж державна, то на вимогу принаймні одного учасника заходу організатори повинні забезпечити синхронний або послідовний переклад державною мовою.

Фактично, те саме стосується і мови у сфері спорту (проведення спортивних заходів), яка винесена в окрему статтю Закону — 34-ту. Однак там вже вимога до проведення спортивних заходів в Україні державною мовою, не залежить від того,

мають до її організації причетність органи державної влади або місцевого самоврядування, чи ні.

Обслуговування споживачів

Щодо статті 30 Закону про мову обслуговування споживачів було чи не найбільше «лякалок» зі сторони опонентів його прийняття. Що ж маємо насправді? Передусім, зазначимо, що норми, викладені у вказаній статті набирають чинності з 16 січня 2021 року.

Щодо суті цієї статті Закону, то новий прописаний обов'язок, який з'являється, — це необхідність подання інформації про товар та послугу державною мовою, у тому числі й на інтернет-сайтах (на упаковці, етикетках тощо це було передбачено значно раніше і практично повною мірою виконувалося). Щодо персонального обслуговування клієнтів (наприклад, відвідувачів закладів громадського харчування, туристичних фірм тощо), то «за замовчуванням» обслуговування також державною, але, разом з тим, передбачено, що на прохання клієнта персональне обслуговування може здійснюватися також мовою, прийнятною для сторін. Відтак, якщо офіціант володіє тією мовою, що і ви, і ви продемонструєте йому бажання спілкуватися нею, у нього не буде законодавчих обмежень перейти на зручну клієнтові мову спілкування. До речі, це саме стосується і мови надання медичних послуг (прописано у статті 33 Закону) та обслуговування пасажирів на транспорті (стаття 36 Закону).

Реклама та інформація для загального ознайомлення

Уся інформація для загального ознайомлення (оголошення покажчики, вивіски, вказівники тощо) подається державною мовою. Разом з тим, може дублюватися іншими мовами, у випадках, встановлених законодавством.

Стаття, яка стосується мови реклами, де чітко визначено, що мовою реклами є державна мова (винятки можливі лише для реклами у медіа, що видаються або здійснюють мовлення однією з мов Європейського Союзу), вступає в силу з 16 січня 2020 року.

Охорона здоров'я

Стаття 33 Закону передбачає, що державна мова має застосовуватися у сфері охорони здоров'я, наданні медичної допомоги та медичного обслуговування. Разом з тим, дається рік (**до 16 липня 2020 року**), щоб уся документація (у тому числі, записи у медичних картках пацієнтів, рецепти тощо) велася українською мовою.

Транспорт

У сфері пасажирських перевезень (зокрема, на залізничних вокзалах, автовокзалах, аеропортах, портах) мовою інформації, оголошень повідомлень, написів довідкових служб є державна мова. У разі потреби ця інформація може дублюватися англійською мовою, а в міжнародному пасажирському сполученні — також офіційною мовою (мовами) країни, сполучення з якою здійснює відповідний транспортний засіб.

Норма про те, що назви аеропортів, портів, станцій, зупинок, власні назви транспортних засобів подаються державною мовою за правилами українського правопису, а поряд з державною мовою зазначені назви можуть передаватися за допомогою літер латинської абетки відповідно до звучання державною мовою, вступає в силу через рік — 16 липня 2020 року.

Власні назви та імена

Окремий розділ Закону (розділ VI, статті 39–42) присвячений застосуванню української мови як державної у власних назвах та іменах. Очевидно, що в ньому йдеться про те, що назви органів влади та місцевого самоврядування, географічних назв та об'єктів топоніміки мають здійснюватися державною мовою. Поряд з державною може застосовуватися англійська мова або латиноалфавітний відповідник (для показників географічних об'єктів та об'єктів топоніміки).

Щодо імені, прізвища та по батькові громадян України, то вони відображаються відповідно до правил українського правопису, не перекладаються, а транслітеруються за допомогою

літер відповідного алфавіту згідно із звучанням державною мовою. Також передбачено, що фізична особа має право на транскрибований запис її прізвища, імені та по батькові відповідно до своєї національної традиції.

Торгівельні марки використовуються в тому вигляді, у якому вони були зареєстровані.

Національна комісія та Уповноважений

Зрозуміло, що «лякалки» на кшталт «мовних патрулів», «мовної поліції» чи «мовного спецназу» є вигадками, існування подібних служб Законом не передбачено. Натомість буде створено дві нові інституції. Це Національна комісія зі стандартів державної мови (розділ VII) та Уповноважений із захисту державної мови (розділ VIII).

Завданням Комісії, відповідно до статті 43 Закону, є збереження та розвиток державної мови через встановлення стандартів державної мови і методів перевіряння рівня володіння державною мовою, необхідного для набуття громадянства чи зайняття визначених законами посад.

Завданням Уповноваженого із захисту державної мови є (стаття 49):

- Захист української мови як державної;
- Захист права громадян України на отримання державною мовою інформації та послуг у сферах суспільного життя, визначених цим Законом, на всій території України і усунення перешкод та обмежень у користуванні державною мовою.
- Призначити Уповноваженого та сформувати склад Національної комісії зі стандартів державної мови Кабінет Міністрів України має впродовж трьох місяців з дня набрання чинності Законом, тобто до 16 жовтня 2019 року.

Уповноважений із захисту державної мови розглядає скарги щодо порушення вимог Закону. Її можна подати письмово (в тому числі, електронно) впродовж шести місяців з дня виявлення заявником порушення.

Відповідальність за порушення Закону

Ще одним міфом, який розповсюджувався щодо норм Закону, було те, що за його невиконання саджатимуть у в'язницю. Насправді за порушення жодної зі статей цього Закону кримінальна відповідальність не передбачена, лише адміністративна: штрафи (від двохсот до семисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) або попередження, якщо правопорушення вчинене вперше.

І, що важливо, норми щодо адміністративної відповідальності (зміни в Кодекс України про адміністративні правопорушення) за порушення вимог Закону набирають чинності лише через півтора року — **16 липня 2022 року**.

УКРАЇНСЬКА МОВА ДОМІНУЄ:

У державному,
комунальному
секторі та на
підприємствах

В громадських та
інших організаціях

В медицині

В освіті та науці

У сфері послуг

У виробництві

В кіно та театрі

В медіа та на
інтернет-сайтах

У війську та в
силових
структурах

ІНОЗЕМНІ МОВИ ТА МОВИ НАЦМЕНШИН БЕЗ ОБМЕЖЕНЬ:

У приватному
спілкуванні

У релігійних обрядах

У назвах і
зображеннях
zareєстрованих
в Україні
торгових марок

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулафанова А. А. Лексико-грамматическая интерференция башкир (на материале речи учащихся IV–VIII классов) // Грамматическая интерференция в условиях национально-русского двуязычия. — М. : Наука, 1990.
2. Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (к вопросу о предмете социолингвистики). — Л. : Наука, 1975. — 275 с.
3. Алпатов В. М. Норма языка в современной Японии // Языковая норма. Типология нормализационных процессов / Отв. ред. В. Я. Пархомовский, Н. Н. Семенюк. — М., 1996.
4. Алпатов В. М. Социолингвистическая ситуация в Японии XIX–XX вв. // Диахроническая социолингвистика / Отв. ред. В. К. Журавлёв. — М., 1993.
5. Алпатов В. М. Статус основных форм существования в японском языке // Функциональная стратификация языка / От ред. М. М. Гухман. — М., 1985.
6. Алпатов В. М. Япония. Язык и общество. — М., 1988.
7. Андреев Н. Д. Об одном эксперименте в области русской орфоэпии // Вопросы культуры речи. Вып. 4. — М., 1963.
8. Апресян Ю. Д. Типы информации для поверхностно-семантического компонента модели «Смысл ↔ Текст» // Wiener slawistischer Almanach. Wien, 1980. Sonderband 1.
9. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М. : Сов. Энциклопедия, 1966. — 606 с.
10. Балдаев Д. С., Исаев М. И., Исупов И. М. Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона. — Одинцово, 1992.
11. Баранов Валерий. Словарь толкового бердянского языка. (Дизайн и вёрстка: Павел Царкаев). — Бердянск, 2002 с.
12. Беликов В. И. Методические неудачи в социолингвистических опросах // Типология и теория языка: от описания к объяснению. К 60-летию А. Е. Кибрика. — М., 1999.
13. Беликов В. И. Надёжность советских этнодемографических данных // Малые языки Евразии: Социолингвистический аспект. — М., 1997.
14. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика: Учебник для вузов. — М: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. — 439 с.

15. Белл Р. Социолингвистика: Пер. с англ. — М., 1980.
16. Беляев Б. В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. — М.: Учпедгиз, 1959. — 173 с.
17. Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. — М., 1979. — 416 с.
18. Блакар Р. М. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия / Под общ. ред. В. В. Петрова. — М., 1987.
19. Богин Г. И. Противоречия в формировании речевой особенности. — Калинин: Изд-во Калинин. ун-та, 1977. — 84 с.
20. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. — Т. 1. — М., 1963.
21. Булатова Л. Н., Касаткин Л. Л., Строганова Т. Ю. О русских народных говорах. — М., 1975.
22. Вайнрайх У. Языковые контакты / Пер. с англ. — К.: Вища шк., 1979. — 262 с.
23. Вайнрих Х. Лингвистика лжи // Язык и моделирование социального взаимодействия / Под общ. ред. В. В. Петрова. — М., 1987.
24. Ванденко Андрей. Сергей Капица... // Факты. — 2004. — 8 апреля. — С. 5.
25. Васильева Н. В., Виноградов В. А., Шахнарович А. М. Краткий словарь лингвистических терминов. — М., 1995.
26. Вахтин Н. Б. К социолингвистическому описанию эскимосских поселений Чукотского полуострова // Лингвистические исследования 1984. Историко-типологическое изучение разносистемных языков. — М., 1984.
27. Вежбицка А. Антитоталитарный язык в Польше: механизмы языковой самообороны // Вопросы языкознания. — 1993. — № 4.
28. Видова Галина. Народный артист СССР Ролан Быков... / Факты. — 2004. — 13 ноября.
29. Виноградов В. А. Койне // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990.
30. Виноградов В. В. Вопросы образования русского национального литературного языка // Вопросы языкознания. — 1956. — № 1.
31. Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв. — М., 1938. [2-е изд. — М., 1972].
32. Виноградов В. А., Коваль А. И., Пархомовский В. Я. Социолингвистическая типология. Западная Африка. — М., 1984.
33. Винокур Т. Г. Говорящий и слушающий: Варианты речевого поведения. — М., 1993.

34. Вольф Е. М. Некоторые особенности языковой ситуации в Португалии XVI в. // Функциональная стратификация языка / Отв. ред. М. М. Гухман. — М., 1985.
35. Вопросник по современному русскому литературному произношению / Сост. М. В. Панов. — М., 1985.
36. Вопросник по современной русской морфологии / Отв. ред. И. П. Мучник. М., 1960.
37. Выготский Д. С. Избранные психологические исследования. — М., 1956.
38. Гримм Я. О происхождении языка // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. — М., 1960. — Ч. I.
39. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. — М., 1960. — Ч. I.
40. Давыдов А. А. Объем выборки // Социологические исследования. — 1988. — № 6. — С. 83–89.
41. Давыдов А. А. Репрезентативность выборки // Социологические исследования. — 1990. — № 1. — С. 115–121.
42. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Около 50 000 слов. — 2-е изд., переработ. и доп. — М. : Рус. язык, 1976. — 1096 с.
43. Дешериев Ю. Д. Социальная лингвистика: К основам общей теории. — М., 1977.
44. Дзекиревская Л. Н., Тарасов Е. Ф. Овладение иностранным языком как социолингвистическая проблема // Тр. ВИИЯ. Иностр. яз. — М., 1970. — № 6.
45. Древнегреческо-русский словарь / Сост. И. Х. Дворецкий; Под общ. ред. члена-корреспондента АН СССР проф. С. И. Соболевского. — Т. I. — М. : ГИС, 1958. — 1043 с.
46. Дьячков М. В. Проблемы двуязычия (многоязычия) и образования: Пособие для учителей средних школ, преподавателей педучилищ и пединститутов. — М., 1992.
47. Дьячков М. В. Социальная роль языков в межнациональных обществах: Пособие для университетов и пединститутов. — М., 1993.
48. Елоева Ф. А., Русаков А. Ю. Проблемы языковой интерференции. — Л., 1960.
49. Ерофеева Т. И. Речевой портрет говорящего // Языковой облик уральского города. — Свердловск, 1990.
50. Жирмунский В. М. История немецкого языка. — М., 1965.

51. Жирмунский В. М. Марксизм и социальная лингвистика // Вопросы социальной лингвистики. — Л., 1962.
52. Жирмунский В. М. Немецкая диалектология. — М. ; Л., 1956.
53. Звегинцев В. А. О предмете и методе социолінгвістики // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. — М., 1976. — Вып. 4.
54. Земская Е. А. О типических особенностях речи русских эмигрантов первой волны и их потомков // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. — М., 1998. — Вып. 4.
55. Земская Е. А. Речевой портрет ребёнка // Язык: система и подсистемы: Сб. в честь 70-летия М. В. Панова. — М., 1990.
56. Земская Е. А. Русская разговорная речь: Проспект. — М., 1968.
57. Земская Е. А., Китайгородская М. В., Ширяев Е. Н. Русская разговорная речь: Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. — М., 1981.
58. Имедадзе Н. В. Вопросы определения уровня овладения вторым языком в условиях неучебного поведения // Вопросы психологии обучения второму языку в младшем школьном возрасте. — Тбилиси: Мецниереба, 1982. — Ч. 2. — С. 42–66.
59. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич, 1994.
60. Какорина Е. В. Стилистический облик оппозиционной прессы // Русский язык конца XX столетия (1985–1995). — М., 1996.
61. Карпалюк Н. В. Функціонування жаргону в сучасному публіцистичному дискурсі // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. ст. Вип. XI: Лінгвістика і літературознавство. Частина I. / Редкол.: ... В. О. Соболев (відп. ред.) та ін. — К. — Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект- Поліграф», 2006. — С. 88–95.
62. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. — 2-е вид., переробл. та доповн. — К. — Одеса: Либідь, 1991. — 279 с.
63. Касаткин Л. Л. Современная русская диалектная и литературная фонетика как источник для истории русского языка. — М., 1999.
64. Козлова Н. Н., Сандомирская И. И. Я так хочу назвать кино. «Наивное письмо»: Опыт лингво-социологического чтения. — М., 1966.
65. Кондрашов Н. А. Общее языкознание. — М., 1974.
66. Котигоренко. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К., 2004.
67. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. — К. : Видавничий центр «Академія», 1999. — 288 с. (Альма-матер).

68. Кочерган М. П. Мова як символ соціальної солідарності // Мовознавство. — 2003. — № 1. — С. 3–10.
69. Краус Й. К общим проблемам социолингвистики // Вопросы языкознания. — 1974. — № 4.
70. Крысин Л. П. Русский язык по данным массового опроса: Проспект. — М., 1968.
71. Крысин Л. П. Современный русский интеллигент: штрихи к речевому портрету // Литературный язык и культурная традиция / Отв. ред. В. Я. Порхоновский, Н. Н. Семенюк. — М., 1994.
72. Крысин Л. П. Социальные ограничения в семантике и сочетаемости языковых единиц // Семантика и информатика. — М., 1986. Вып. 28.
73. Крысин Л. П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. — М., 1989.
74. Крысин Л. П. Формы существования (подсистемы) русского национального языка // Современный русский язык: Социальная и функциональная дифференциация / Рос. академия наук. Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова. — М.: Языки славянской культуры, 2003. — С. 33–77.
75. Крючкова Т. Б., Нарумов Б. П. Зарубежная социолингвистика. Германия, Испания. — М.: Наука, 1991. — 157 с.
76. Кузнецова Т. В. Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті: Автореф. дис... канд. філол. наук. — К., 1999. — 19 с.
77. Кульчицький С. В., Парохонський Б. О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х тт. — Т. 3. — К., 2004.
78. Купина Н. А. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции. — Екатеринбург; Пермь, 1995.
79. Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К., 2004.
80. Лабов У. Исследование языка в его социальном контексте // Новое в лингвистике. Вып. 7. Социолингвистика. — М., 1975.
81. Лазаренко Любов. Лексична інтерференція в усному румунському мовленні в Україні (лінгвістичний та соціолінгвістичний аспекти). — К., 2001.
82. Лафарг П. Язык и революция. — М.; Л., 1930.
83. Латинско-русский словарь / Составил А. М. Малинин. Около 20 000 слов. — 2-е изд., М.: ГИС, 1961. — 764 с.
84. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. — М., 1972.
85. Леонтьев А. А. Психолингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 404–405.
86. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М.: Сов. энциклопедия, 1990. — 685 с.

87. Литературный язык и культурная традиция. — М., 1994.
88. Лихачёв Д. С. Черты первобытного примитивизма воровской речи // Язык и мышление. — М.; Л., 1935. Т. III.
89. Лурия А. Р. Развитие речи и формирование психических процессов // Психологические исследования в СССР. — М., 1959.
90. Маслов Ю. О. Введение в языкознание. — 2-е изд. — М.: Высшая школа, 1987. — 272 с.
91. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманитарных вузов и учащихся лицеев. — 2-е изд., испр. — М.: Аспект-Пресс, 1996. — 207 с.
92. Михальченко В. Ю. О взаимодействии литовского и русского языков в условиях двуязычия // Социолінгвістическіе проблемы развивающихся стран. — М., 1975.
93. Михальченко В. Ю. Проблемы функционирования и взаимодействия литовского и русского языков. — Вильнюс: Москлас, 1984. — 223 с.
94. Михальченко В. Ю. Социолінгвістический портрет письменных языков России: методы и принципы исследования // Методы социолінгвістических исследований. — М., 1995.
95. Мкртчян Л. Слово в семье слов // Лит. газ. — 1976. — № 35.
96. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: Діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К., Світогляд, 2005. — 315 с.
97. Николаева Т. М. Лингвистическая демагогия // Прагматика и проблемы интенциональности / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. — М., 1988.
98. Николаева Т. М. «Социолінгвістический портрет» и методы его описания // Русский язык и современность: Проблемы и перспективы развития русистики: Докл. Всесоюз. научн. конф. Ч. 2. — М., 1991.
99. Никольский Л. Б. Синхронная социолінгвістика. — М., 1976.
100. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 6. Языковые контакты. — М., 1972. — 335 с.
101. Норма и социальная дифференциация языка. — М., 1969.
102. Нозль Э. Массовые опросы. Введение в технику демоскопии. — М.: Прогресс, 1978. — 381 с.
103. Общее языкознание / Под ред. А. Е. Супруна. — Минск, 1983.
104. Орфоэпический словарь русского языка: Произношение, ударение, грамматические формы / С. Н. Борунова, В. Л. Воронцова, Н. А. Еськова; Под ред. Р. И. Аванесова. — 2-е изд., стереотип. — Рус. яз., 1985. — 704 с.
105. Паниотто В. И., Максименко В. С. Количественные методы в социологическом исследовании. — К.: Наук. думка, 1982. — 271 с.

106. Панов М. В. История русского литературного произношения XVIII-XX вв. — М., 1990.

107. Панов М. В. О тексте для фонетической записи // Развитие фонетики современного русского языка. — М., 1966.

108. Патрушева Г. М. Шорцы сегодня. — Новосибирск, 1996.

109. Пахальська О. Біном «Україна — діаспора» сьогодні: криза і перспектива // Сучасність. — 2002. — № 5. — С. 88-89.

110. Полинская М. С. Полуязычие // Возникновение и функционирование контактных языков. — М., 1987.

111. Поліщук Я. Лінгвістичний та металінгвістичний феномен суржику (на прикладі сучасної української літератури), [w:] Język ukraiński: współczesność — historia, pod red. F. Czyżewskiego, P. Hrycenko, Lublin 2003, s. 267-278.

112. Попова З. Д. Общее языкознание. — Воронеж, 1987.

113. Потебня А. А. Мысль и язык. — К., 1993.

114. Прилипко В. М. Вопросы сопоставительного изучения близкородственных языков (применительно к русскому и украинскому языкам) // Наукові записки Житомирського пед. ін-ту. Т. V. Серія історико-філологічна. — Житомир, 1957. — С. 180-200.

115. Приліпко В. М. Деякі закономірності субституції близькоспоріднених мов в умовах шкільної двомовності (На матеріалі української і російської мов) // Наукові записки Житомирського пед. ін-ту. — Т. XI. — Житомир, 1959. — С. 31-51.

116. Пушкин А. С. Сочинения. — К. : Молодь, 1955. — 512 с.

117. Радчук В. Ділом на діло // Урок української. — 2003. — № 11-12.

118. Радчук В. Параметри і взаємодія мов // Дивослово. — 2005. — № 6. — С. 36-44.

119. Радчук В. Параметри і взаємодія мов // Дивослово. — 2005. — № 7. — С. 42-48.

120. Реформатский А. А. Введение в языковедение. — 4-е изд., испр. и доп. — М. : Просвещение, 1967. — 542 с.

121. Рожанский Ф. И. Сленг хиппи: Материалы к словарю. — СПб. ; Париж, 1992.

122. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителя. — 3-е изд., испр. и доп. — М. : Просвещение, 1985. — 399 с.

123. Російсько-український словник. Том перший. А-М / Редактор тому С. І. Головащук. — К. : Наукова думка, 1968. — 700 с.

124. Російсько-український словник / Укладачі: Д. І. Ганич, І. С. Олійник. — 4-те вид. . — К: Головна редакція УРЕ, 1979.
125. Российский статистический ежегодник. — М., 1995.
126. Россия: Социальная ситуация и межнациональные отношения в регионах. — М., 1996.
127. Русанівський В. М. Прогностичні функції соціолінгвістики // Мовознавство. — 1989. — № 1. — С. 3–10.
128. Русанівський В. Рідна мова // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000.
129. Русская разговорная речь / Под ред. Е. А. Земской. — М., 1973.
130. Русская разговорная речь: Тексты / Отв. ред. Е. А. Земская, А. Л. Капанадзе. — М., 1978.
131. Русская разговорная речь: Фонетика. Морфология. Лексика. Жест / Отв. ред. Е. А. Земская. — М., 1983.
132. Русский язык по данным массового обследования. — М.: Наука, 1974. — 352 с.
133. Селищев А. М. Язык революционной эпохи. — М., 1928.
134. Семенюк Н. Н. О реконструкции функциональных парадигм в истории немецкого языка // Функциональная стратификация языка / Отв. ред. М. М. Гухман. — М., 1985.
135. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Пер. с англ. — М., 1993.
136. Сепир Э. Язык. — М., 1934. (Пер. с англ.: Sapir E. Language. New York 1921.).
137. Сигеда П. І. Лінгвістичний аспект інтерференції (на матеріалі російського мовлення жителів Північного Приазов'я) // Державотворчі процеси і соціально-економічні моделі розвитку України на сучасному етапі: Збірник наукових статей: В 2-х т. Том 2. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. — С. 216–221.
138. Сигеда П. І. Стереометричне моделювання систем приголосних фонем (на матеріалі слов'янських мов) // Актуальні проблеми слов'янської філології. Міжвуз. зб. наук. ст. Вип. XI: Лінгвістика і літературознавство. Частина I / Редкол: ... В. О. Соболев (відп. ред.) та ін. — К. — Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект — Поліграф», 2006. — 16–24.
139. Словарь русского языка в четырёх томах. Т. III П–Р. — М.: ГИС, 1959. — 992 с.
140. Смелзер Н. Социология. — М., 1994.
141. Смерчко А. А. Фразеологічні інновації як відображення сприйняття світу: Автореф. дис... канд. філол. наук. — К., 1997. — 22 с.

142. Снегов С. Язык, который ненавидит. — М., 1991.
143. Социальная и функциональная дифференциация литературных языков. — М., 1977.
144. Социолингвистические и лингвистические аспекты в изучении иностранных языков / Отв. ред. Н. М. Фирсова. — М., 1992.
145. Социология: Основы общей теории. — М., 1996.
146. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. — К. : Критика, 2003. — 336 с.
147. Степанов Г. В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. — М., 1976.
148. Тыпула Р., Ковалёва Г. В. Польско-русский словарь. Около 35 000 слов. — М. : «Русский язык» — «Ведза Повшехна». — Варшава, 1975. — 840 с.
149. Супрун А. Е. Лингвистические основы изучения грамматики русского языка в белорусской школе. — Минск, 1974. — 144 с.
150. Суспільство на порозі ХХІ століття. Філософське осмислення плінного світу. — К., 1999.
151. Сучасна українська мова: Підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. ; За ред. О. Д. Пономарева. — 2-ге вид., перероб. — К. : Либідь, 2001. — 400 с.
152. Тараненко О. О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство. — 2003. — № 2–3. — С. 30–55.
153. Территориальная выборка в социологических исследованиях. — М. : Наука, 1980. — 218 с.
154. Труб В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство. — 2000. — № 1.
155. Украинско-русское двуязычие: Социолингвистический аспект. — К., 1988.
156. Успенский Б. А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). München, 1987.
157. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию (соглашение без ущерба для договаривающихся сторон) // Язык и моделирование социального взаимодействия. — М., 1987.
158. Фонвизин Д. И. Недоросль / Д. И. Фонвизин. Путешествие из Петербурга в Москву / А. Н. Радищев. Подшипа (Трумф) / И. А. Крылов; Сост. И сопровод. Текст А. Н. Архангельского. — М. : Просвещение, 1988. — 288 с. : ил.
159. Функциональная стратификация языка. — М., 1985.

160. Хавкина Л. М. Сленг як мовний засіб формування рекламного міфу // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. ст. Вип. XI: Лінгвістика і літературознавство. Частина I. / Редкол. : ... В. О. Соболев (відп. ред.) та ін. — К. — Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. — С. 81–88.
161. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса: Пер. с англ. — М., 1972.
162. Челышева И. И. Языковая ситуация во Франции XV века // Функциональная стратификация языка. — М., 1985.
163. Чемес В. Зміна мовної ситуації і проблема моделювання її динаміки // <http://www.slovnuk.org.ua/ukr/43>.
164. Чередниченко О. Багатомовність і концептуальна картина світу // Українознавство. — 2002. — Ч. 3. — 67 с.
165. Черняк В. Д. Наброски к лексическому портрету маргинальной языковой личности // Русский текст. — 1994. — № 2.
166. Чуковский Корней. Живой как жизнь: О русском языке. — М. : Детская литература, 1966. — 207 с.
167. Чуковский К. Живой как жизнь. — М., 1982.
168. Швейцер А. Д. К разработке понятийного аппарата социолінгвістики // Социально-лингвистические исследования. — М., 1976.
169. Швейцер А. Д. Литературный английский язык в США и Англии. — М., 1971.
170. Швейцер А. Д. Современная социолінгвістика. Теория. Проблемы. Методы. — М., 1976.
171. Шереги Ф. Э. Методологические проблемы выборки и репрезентативности в социологической практике // Социологические исследования. — 1977. — № 1. — С. 112–122.
172. Шибутани Т. Социальная психология. — М., 1969.
173. Штернберг Елена фон. Дочь обезьян // Итоги недели. 2006. — № 20 (43). — 24–30 мая. — С. 27.
174. Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму: Монографія. — К. : Київський державний лінгвістичний університет, 2000. — 283 с.
175. Шумарова Н. П. Соціолінгвістика і стилістика: система кореляцій // <http://journ.lib.univ.kiev.ua>.
176. Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии // Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. — Л., 1958. — Т. I.
177. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада / Нац. акад. наук України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. — К., 2000. — 288 с. — Бібліогр. : С. 257–285.

178. Ядов В. А. Методологические проблемы конкретных социологических исследований: Автореф. дис. ... докт. — М., 1967.
179. Языковая норма. Типология нормализационных процессов / Отв. ред. В. Я. Пархомовский, Н. Н. Семенюк. — М., 1996.
180. Языковые проблемы Российской Федерации и законы о языках. — М., 1994. — Т. I.
181. Якобсон Р. Лингвистика в её отношении к другим наукам // Якобсон Р. Избранные работы. — М., 1985.
182. Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против». — М., 1975. — С. 193–200.
183. Ammon U. et al. (eds.): Sociolinguistics / Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society / Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft. 3 vol. ; 2nd compl. rev. and extend. ed. New York 2005.
184. Bernstein B. Elaborated and restricted codes // Sociological Inquiry. 1966. Vol. 36.
185. Botlen J. Interkulturowa kompetencja (tł. z j. niem.). Poznań 2006.
186. Currie H. A projection of sociolinguistics: the relationship of speech to social status // Southern Speech Journal Vol. 18. 1952.
187. Dillard J. L. Black English (its history and usage in the United States). New York, 1973.
188. Dittmar N. Grundlagen der Soziolinguistik. Ein Arbeitsbuch mit Aufgaben. Tübingen 1977.
189. Dittmar N., Rieck B. — O. Datenerwerbung im Heidelberger Forschungsprojekt «Pidgin — Deutsch spanischer und italienischer Arbeiter» // Soziolinguistik und Beiträge zu Problemen der Corpusgewinnung und Auswertung. Wiesbaden, 1977.
190. Dittmar N. Soziolinguistik. Exemplarische und kritische Darstellung ihrer Theorie, Empirie und Anwendung. Mit kommentierter Bibliographie. Frankfurt am Main 1973.
191. Encyklopedia językoznawstwa ogólnego, pod red. K. Polańskiego, Wrocław 1993.
192. Erwin-Tripp S. Sociolinguistics // Advances in the Sociology of Language / Ed. by J. Fishman. Vol. 1. The Hague; Paris, 1971.
193. Feleszko K. Język we wspólnocie wielojęzycznej i wielokulturowej, [w:] K. Feleszko, Bukowina moja miłość, t. 1., pod red. A. Żora, Warszawa 2002.
194. Fergusson Ch. Diglossia // Word. 1959. No. 4.
195. Fishman J., Language Maintenance and Language Shift as a Field of Inquiry, Linguistics, vol 9, 1964, s. 32–70.

196. Fishman J. Preface // *Advances in the Sociology of Language* / Ed. by J. Fishman. Vol. 1. The Hage; Paris, 1971.
197. Fishman J. A., *Soziologie der Sprache. Eine interdisziplinäre sozialwissenschaftliche Betrachtung der Sprache in der Gesellschaft*. München 1975 / *The Sociology of Language. An Interdisciplinary Social Science Approach to Language in the Society*. 1972.
198. Furdal A. *Językoznawstwo otwarte*, Wrocław 2000.
199. Geertz C. *Linguistic etiquette* // *Readings in the Sociology of Language* / Ed. by J. Fishman. 2-nd ed. The Hage; Paris, 1972.
200. Gołąb Z., Heinz A., Polański K. *Słownik terminologii językoznawczej*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa 1970. — 847 c.
201. Grabias S. *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin 1997.
202. Greń Z., Śląsk Cieszyński. *Dziedzictwo językowe*, Warszawa 2000.
203. Gumperz J. Introduction: language and the communication of the social identity // *Language and Social Identity* / Ed. by J. J. Gumperz. Cambridge University Press, 1984.
204. Hartig M. Die Konzeption einer angewandten Soziolinguistik // *Muttersprache. Zeitschrift zur Pflege und Erforschung der deutschen Sprache*. Wiesbaden, 1981 Jg. 91. № 6.
205. Hartig M. Vorwort // *Perspektiven der angewandten Soziolinguistik*. Tübingen, 1986.
206. Haugen E. *The Norwegian Language in Amerika, a Study in Bilingual Behavior*. Piladelphia 1953.
207. Hymes D. Models of the interaction of language and social life // *Directions in Sociolinguistics*. New York, 1972.
208. *Interferencje w językach i dialektach słowiańskich*, red. E. Umińska — Tytoń, Łódź 1997.
209. *Interferencje językowe na różnych obszarach słowiańszczyzny*, pod red. S. Warchoła, *Rozprawy Slawistyczne* 4, Lublin 1989.
210. Ivić Milka. «Sociolingwistyka». *Kierunki w lingwistyce*. Wrocław 1975.
211. Jakobson R. *Linguistics in its relation to other science* // *Main of Research in the Social and Human Sciences*. Paris, 1970.
212. Jodlbauer R. *Methodische Probleme bei der Erfassung soziolinguistischer Daten, Dargestellt vornehmlich anhand im Burgenland gewonnenen Materials* // *Europäische Sprachminderheiten im Vergleich. Deutsch und andere Sprachen*. Stuttgart, 1986. Bd. 11. Deutsche Sprache in Europa und Übersee.
213. Kjolseth R. The development of the sociology of language and its social implications // *Sociolinguistics Newsletter*. 1972. Vol. III.

214. Kłoskowska A., *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996.
215. Kość J. Archaizmy a interferencje w strefie polsko-ukraińskich kontaktów językowych, *Slavia Orientalis*, t. XLIX, nr 3, Lublin 2000.
216. Krasowska H. Górale polscy na Bukowinie Karpackiej: Studium socjolingwistyczne i leksykalne. Warszawa 2006. — 331 c., Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. Towarzystwo Naukowe Warszawskie.
217. Kurek H. O szczególnym typie przełączania kodów w gwarach o świadomym wprowadzaniu elementów literackich do rozmów z dziećmi, *Język Polski* LXXIII, 1993.
218. Kurek H. *Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego*, Kraków 1995.
219. Labov W., Fanshel D. *Therapeutic discourse. Psychotherapy as conversation*. New York; San-Francisco; London, 1977.
220. Labov W. *Language in the inner city: Studies in the Black English vernacular*. Philadelphia 1972.
221. Labov W. *The social stratification of English in New York City*. Washington, 1966.
222. List K. Feleszki z 1999 r. do informatorki.
223. *Living in two cultures: The socio-cultural situation of migrant workers and their families*. Paris; London, 1982.
224. Lüdi G. *Les migrants comme minorité linguistique en Europe // Sociolinguistica*. Tübingen, 1990. Vol 4.
225. Ostrówka M. *Współczesna polszczyzna mówiona na Łotwie*, машинопис дис. док. Warszawa 2003.
226. Piotrowski A., Ziółkowski M. *Zróżnicowanie językowe a struktura społeczna*, Warszawa 1976.
227. Schlieben-Liange B. *Soziolinguistik. Eine Einführung // 2-e Aufl.* Stuttgart u. a., 1978.
228. Shumarova Nataliya, *Podstawy socjolingwistyki*, Tyczyn, 2004. — 80 c.
229. Smułkowa E. Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglosja czy coś innego // E. Smułkowa, Białoruś i pogranicza. *Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 414–424.
230. Smułkowa E. Zagadnienia polsko-białorusko-litewskiej interferencji językowej na ziemiach północno-wschodniej Polski // E. Smułkowa, Białoruś i pogranicza. *Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 306–331.
231. *Słownik wyrazów obcych*, redaktor naukowy Jan Tokarski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa 1971. — 831 s.
232. Wierzbicka A., *Język — umysł — kultura. Wybór prac pod red. J. Bartmińskiego*. Warszawa 1999.

233. Zawadowski L., *Fundamental Relations in Language Contact*, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego XX, Wrocław 1961, s. 3–26.
234. Zielińska A., *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej*, Warszawa 2002.
235. Zielińska A., *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, Warszawa 1996.
236. Zybatow L. N., *Russisch im Wandel. Die russische Sprache seit der Perestrojka*. Wiesbaden, 1995.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

237. Швейцер А., *Современная социолінгвістика. Теория, проблемы, методы*. — Москва: Либроком, 2016. — 176 с.
238. Антошкіна Л. І., Красовська Г. М., Сигеда П. І., Сухомлинов О. М. *Соціолінгвістика: Навчальний посібник*. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. — 355 с.
239. Вусик Г., *Соціолінгвістика : [навч. посіб.] / Ганна Вусик ; Бердян. держ. пед. ун-т. — Бердянськ : Ткачук О. В. [вид.], 2016. — 187 с.*
240. Масенко Л., *Питання мови — це питання нашої безпеки й виживання нас як держави*: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=91522>.
241. Масенко Л., *Соціокультурні характеристики розмовних форм української мови в міських середовищах сучасної України*, [w:] H. Kurek (red.), *Języki słowiańskie w ujęciu socjolingwistycznym. Prace przygotowane na XV Międzynarodowy Kongres Słowistów, Mińsk 2013, Kraków, «Biblioteka LingVariorum», t. 15, s. 117–123.*
242. Масенко Л., *Суржик між мовою і язиком*. — Київ: Києво-Могилянська академія, 2011. — 232 с.
243. Мацюк Г., *Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики : [навч. посіб.] / Г. Мацюк ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Л. : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2009. — 212 с.*
244. Менг К., Протасова Е., *Одна языковая судьба // Язык в движении. К 70-летию Л. П. Крысина*. — Москва, 2007. — С. 400–409.
245. Нагорна Л., *Політична мова і мовна політика: Діапазон можливостей політичної лінгвістики*. — Київ: Світогляд, 2005. — 315 с.
246. Олікова М., *Соціолінгвістика : навч. посібник / М. О. Олікова ; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Київ : [б. в.], 1997. — 144 с.*
247. Потапенко Х., *Мовні диверсії в епоху незалежності*: <https://language-policy.info/2020/04/movni-dyversiji-v-epohu-nezalezhnosti/#more-5866>.

248. Тараненко О., Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні // Мовознавство. — 2001. — № 4. — С. 3–19.

249. Труб В., Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство. — 2000. — № 1. — С. 46–58.

250. Ухвалено новий закон про мову. Перелік основних положень: <https://www.radiosvoboda.org/a/29903678.html>

251. Шумарова Н., Соціолінгвістика : навч. посіб. для студентів ВНЗ / Н. П. Шумарова ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — Київ : Київський університет, 2015. — 157 с.

252. Barbour Rosaline, 2011, Badania fokusowe, tłum. Barbara Komorowska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

253. Bracki Artur, 2009, Surżyk. Historia i terażniejszość, Gdańsk.

254. Braśławszczyzna. Pamięć i współczesność, t. I, 2012, red. E. Smułkowa, Warszawa.

255. Bruja Radu Florian, Krasowska Helena, Pokrzyńska Magdalena (red.), 2017, Bukowina. Inni wśród Swoich, Warszawa — Zielona Góra — Piła: Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Wydział Pedagogiki, Psychologii i Socjologii Uniwersytetu Zielonogórskiego, Regionalne Centrum Kultury-Fabryka Emocji w Pile.

256. Dębski Robert, 2009, Dwujęzyczność angielsko-polska w Australii. Języki mniejszościowe w dobie globalizacji i informatyzacji, Kraków.

257. Franceschini, Rita, Miecznikowski, Johanna (red.), 2004, Leben mit mehreren Sprachen. Vivre avec plusieurs langues. Sprachbiographien. Biographies langagières, Bern: Peter Lang.

258. Głuszkowski Michał, 2011, Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

259. Głuszkowski Michał, 2013, Socjologia w badaniach dwujęzyczności, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

260. Gołachowska E., 2012, Jak mówić do Pana Boga? Wielejęzyczność katolików na Białorusi na przełomie XX i XXI wieku, Warszawa.

261. Lipińska E., 2003, Język ojczysty, język obcy, język drugi. Wstęp do badań dwujęzyczności, Kraków.

262. Morita K., 2006, Przemiany socjolingwistyczne w polskich społecznościach na Litwie (region trocki) i Białorusi (region iwieniecki). Studium porównawcze, Warszawa.

263. Sękowska E., 2010, Język emigracji polskiej w świecie. Bilans i perspektywy badawcze, Kraków.

264. Smułkowa E., 2002, Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie, Warszawa.

265. Identity Strategies of Stateless Ethnic Minority Groups in Contemporary Poland, 2020, red. Ewa Michna, Katarzyna Warmińska.

266. Kabzińska Iwona, 2017, Katolik nie znaczy Polak, Polak nie znaczy katolik, w: Polacy na Białorusi. Od końca XIX do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich, red. Tadeusz Gawin, Warszawa: Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, s. 420–435.

267. Kaźmierska Kaja, Katarzyna Waniek, 2020, Autobiograficzny wywiad narracyjny. Metoda — technika — analiza, Łódź.

268. Krasowska Helena, 2017, From individual to collective identity. The case of autobiographical accounts from the Ukrainian-Russian and Ukrainian-Romanian borderlands, «Acta Baltico-Slavica», t. 41, s. 287–301, DOI: 10.11649/abs. 2017. 001.

269. Krasowska Helena, 2018, Charakterystyka językowa polskiej gwary górali bukowiańskich, «Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej», t. 53, DOI: 10.11649/sfps. 2018. 012.

270. Krasowska Helena, Andrzej Bonusiak, Edyta Czop, Lech Suchomłynow, Polacy Berdiańska: dokumenty, fakty, komentarze, wyd. Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Stanisława Staszica, Piła 2011, ss. 371.

271. Krasowska Helena, 2016, Bułgarzy w obwodzie zaporoskim na Ukrainie: tożsamość kulturowo-narodowa, «Balkanica Posnaniensia. Acta et studia» XXIII, Poznań, Wydawnictwo Instytutu Historii UAM.

272. Krasowska Helena, 2010, Die soziolinguistische Situation der Bukowiner Polen, Zeszyty Łużyckie, tom 44, Przenikanie się języków i kultur w przeszłości i we współczesności, red. naczelny Elżbieta Wrocławska, wyd. Uniwersytet Warszawski Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej, Warszawa, s. 98–114.

273. Krasowska Helena, 2011, Język polski w Doniecku na Ukrainie: wybrane zagadnienia, Prace Filologiczne, tom LXII, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 133–145.

274. Krasowska Helena, Lech Suchomłynow, Polskie media w Berdiańsku. Teksty i analizy, Warszawa-Berdiańsk 2017, ss. 148. Wydawca Digital Media Sp. z o. o.

275. Krasowska Helena, Magdalena Pokrzyńska, Lech Suchomłynow, Świadection zanikającego dziedzictwa. Mowa polska na Bukowinie: Rumunia-Ukraina, Wydawnictwo Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2018, ss. 384.

276. Krasowska Helena, 2012, Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, ss. 435.

277. Krasowska Helena, 2017, *The Polish Minority in South-Eastern Ukraine*, wydawca Instytut Sławistyki PAN, Warszawa, ss. 389, ISBN 978-83-64031-65-6, <http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/80>.

278. Lewaszkievicz Tadeusz, 2017, *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

279. Lipińska Ewa, Seretny Anna 2012, *Miedzy językiem ojczysty a obcym. Nauczanie i uczenie się języka odziedziczego na przykładzie szkolnictwa polonijnego w Chicago*, Kraków: Księgarnia Akademicka.

280. Lipińska Ewa, Seretny Anna, 2016, *Język odziedziczony — polszczyzna pokoleń polonijnych*, «Poradnik Językowy», nr 10, s. 45–61.

281. Masenko Larysa, 2008, *Język i społeczeństwo: wymiar postkolonialny*, Gdańsk.

282. Meng Katharina, 2004, *Russlanddeutsche Sprachbiographien — Rückblick auf ein Projekt w: Leben mit mehreren Sprachen. Vivre avec plusieurs langues. Sprachbiographien. Biographies langagières*, red. Franceschini, Rita, Miecznikowski, Johanna, Bern: Peter Lang, s. 97–117.

283. Meng Katharina, 2001, *Russlanddeutsche Sprachbiographien. Untersuchung zur sprachlichen Intergration von Aussiedlerfamilien*, Tübingen : Narr.

284. Merton Robert, 2002, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, tłum. Ewa Morawska, Jerzy Wertenstein-Żuławski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

285. Miodunka Władysław, 2016, *Biografia językowa jako jedna z metod badania dwujęzyczności*, w: *Bilingwizm polsko-obcy dziś. Od teorii i metodologii badań do studiów przypadków*, red. Robert Dębski i Władysław Miodunka, Kraków: Księgarnia Akademicka, s. 49–88.

286. *Multilingualism and Language Diversity in Urban Areas. Acquisition, identities, space, education* (red.) Peter Siemund, Ingrid Gogolin, Monika Edith Schulz, Julia Davydova, Hamburg: John Benjamins Publishing Company, 2013.

287. Nazarenko Lilia, 2012, *Український суржик — соціолект, просторечие, пиджин? К вопросу о языковой ситуации на Украине*, *Slavica Literaria* 15, s. 243–250.

288. Pavlenko Aneta, Blackledge Adrian, 2003, (red.) *Negotiation of identities in multilingual contexts*, Clevedon.

289. Pawłowski Adam, 2008, *Zadania polskiej polityki językowej w Unii Europejskiej*, [w:] Jacek Warchała, Danuta Krzyżyk (red.), *Polska polityka językowa w Unii Europejskiej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 113–147.

290. Pelcowa Halina, 2013, Gwara jako nośnik lokalnego i regionalnego dziedzictwa kulturowego, w: Niematerialne dziedzictwo kulturowe. Źródła — wartości — ochrona, red. Jan Adamowski, Katarzyna Smyk, Lublin–Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Narodowy Instytut Dziedzictwa, s. 219–230.

291. Pokrzyńska Magdalena, 2010, Bukowińczycy w Polsce. Socjologiczne studium rozwoju wspólnoty regionalnej, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.

292. Polinsky Maria, 2015, Heritage Languages and Their Speakers: State of the Field, Challenges, Perspectives für Future Work, and Methodologies, «Zeitschrift für Fremdsprachwissenschaft», t. 26, z. 1, s. 7–27.

293. Polinsky Maria, Kagan Olga, 2007, Heritage Languages: In the 'Wild' and in the Classroom, «Language and Linguistics Compass», nr 1/5, s. 368–395.

294. Sprachbiographien: Sprache und Sprachgebrauch vor und nach der Wende von 1989 im Erinnern und Erleben von Zeitzeugen aus der DDR; Inhalte und Analysen narrativ-diskursiver Interviews, 2000, (red.) Ulla Fix i Dagmar Barth we współpracy von Franziska Beyer, Peter Lang.

295. Valdés Guadalupe, 1995, The teaching of minority languages as 'foreign' languages: pedagogical and theoretical challenges, «The Modern Language Journal» nr. 79, s. 299–328.

296. Walczak Bogdan, 2001, Język polski na Zachodzie, w: Jerzy Bartmiński (red.) Współczesny język polski, Lublin, s. 563–573.

297. Żurek Anna, 2018, Strategie komunikacyjne osób dwujęzycznych. Na przykładzie polszczyzny odziedziczonej w Niemczech, Kraków: Universitas.

Наукове видання

Гелена **Красовська**
Олексій **Сухомлинов**
Петро **Сигеда**

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ КОМПЕНДІУМ

*Літературне редагування Лопоносова Н. П.
Комп'ютерна верстка Думанецька С. С.
Дизайн обкладинки Бабинець Н. А.*

*Підписано до друку 20.11. 2020. Формат 60х84/16.
Умовн. друк. арк. 19,5.
Наклад 200 пр. Зам. №*

*Видавець і виготовлювач ТОВ «Талком»
м. Київ, вул. Львівська, 23, тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26.
E-mail: ukraina.vdk@gmail.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013.*